АСЕН ДИМОВ

ДЯДО ИВАН МИТ ИЛИ ДЕЙСТВИТЕЛНОСТ

Проф. Асен Димов е роден през 1931 г. в с. Габровница, област Монтана. Гимназия завършва в България, а висше образование в чужбина.

Работи като преподавател-професор по Европейска история - предимно руска и балканска, а също така като библиограф в държавната библиотека (Library of Congress) на САЩ.

Представеният историографски труд разисква превратно обяснявани събтия от историята на Българското възраждане. Предмет на изследването са българските преселнически движения в Южна Русия, ролята на руската дипломация в борбите за църковнонационално освобождение и влиянието на руския панславизъм върху политическото и духовното развитие на българския народ. В книгата са изследвани десетки статии и изказвания на най-видните български възрожденци, публикувани по страниците на вестниците „Дунавски лебед", „Дунавска зора", „Македония", „Отечество" и др.

По думите на проф. д.и.н. С. Дойнов няма друго съчинение в българската историопис, като настоящото, в което така подробно, правдиво и научно обосновано да се разкриват причините и самият акт на преселването в Южна Русия, написано в пълна хармония с историческата истина.

АСЕН ДИМОВ

ДЯДО ИВАН МИТ ИЛИ ДЕЙСТВИТЕЛНОСТ

АБАГАР

© Асен Димов, автор, 2004
© Борислав Ангелов, компютърен дизайн на корицата, 2004
© Издателство "Абагар", Велико Търново, 2004
ISBN 954-427-548-7

АСЕН ДИМОВ

ДЯДО ИВАН
МИТ ИЛИ ДЕЙСТВИТЕЛНОСТ

Издателство "АБАГАР"
Велико Търново, 2004

На осемнадесетгодишна възраст бях обявен от „компетентните държавни органи" за „враг на народа №1". Защо? Защото задавах трудни, неудобни и обидни въпроси на „отговорните другари". Снимката на корицата ме показва на 19–20 годишна възраст – с много коса, която след време опада от мизерия и глад, преживени в подземните карцери. От ранни години в чужбина – с моята много добра жена – създадох щастливо многочленно семейство, което се размножава и облагородява от липсата на морална и материална корупция.

Колеги ме съветваха тая книга да бъде по-голяма, тъй като имам най-голямата и обстойна библиография по въпроса. Отговорих им: Дебелите книги са като дебелите дами – трудно се обръщат, отегчителни стават, понижават яснотата.

авторът

ПРЕДГОВОР

Тази книга би могла да се озаглави и по друг начин. Но едва ли и тогава отправилият взор към нея ще предугади какво е накарало автора да се заеме с нейното написване. Та нали всичко около чудната легенда за **Дядо Иван**, превърнала се в символ на българската надежда за национално избавление, отдавна е застинала по страниците на историята.

Дори и днес, когато българското обществознание е навлязло в своята зряла фаза, всеки опит да се докосне, нежели да се преодолее историческият романтизъм, ще срещне в най-добрия случай учудването на читателя. Нима е възможно тази красива легенда, произнасяна векове с упование и благодарност, да се окаже твърде, твърде илюзорна. Нали не друг, а Дядо Иван през онази паметна 1877 г. премина Дунава и дойде да освободи своите поробени братя. (Друг е въпросът, че и до тогава той неколкократно бе преминавал великата славянска река, но винаги бе оставял след себе си само пепелища и страдания.)

Странно защо, но всички опити с един по-верен и критичен тон да се преосмисли този исторически феномен завършват с неуспех. Какво от това, че първостроителят на организираното революционно движение Г. С. Раковски нарече през 1861-во лято политиката на благородния старец "убийствена за българите", а девет години по-късно, по-повод на последното българско преселение в южно-руските степи Любен Каравелов ще се провикне от страниците на в. "Свобода": "Русия е можела да ни направи добро, но досега ние не сме видели от нея нищо повече, освен зло – това е факт."

Очевидно за да покажат своето дълбоко разочарование от някои стъпки на руската дипломация, много народни дейци сгъстяват боите на своето негодуване. Но какъвто и да е бил ефектът от техните слова, легендата за **Дядо Иван** се оказва по-жилава от всяко друго гледище, от всяко научно дирене. Затова куражът на автора да се насочи към изследвания на дълбоки, често пъти незабележими на повърхността явления и процеси заслужава адмирации. Видял тъкмо в масовите преселвания на север от Дунав грубо погазване на българските национални интереси, той отрича повтаряни до втръсване обяснения за "търсене на по-добър и свободен живот" и с мислите на видни възрожденци въстава срещу въдворяването в изоставените селища на десетки хиляди татари и ногайци. С колко печал и отчаяние са изпълнени използваните от него вестникарски статии, разкриващи зейналата пропаст между руските обещания за охолен живот и тънещите в мизерия и бездуховност измамени бежанци.

Нещо повече. Удавили в груб селски консерватизъм и непозната суеверна религиозност просветните български амбиции, официалните руски власти забраняват българския език в училищата и поемат открито курс на денационализация. Не стига това, но в желанието си да запази единството на източното православие официална Русия се обявява и срещу борбите на българския народ за църковно-

национална самостойност. За пълно подчинение на цариградските фанариоти се обявява и "големият българофил" генерал Н. П. Игнатиев. И когато султанът обявява фермана за учредяване на Българската екзархия, той остро протестира срещу прокламирането на чл. 10 от документа, според който всички области с преобладаващо българско население преминават под диоцеза на Екзархията. Какъв по-тежък удар над българщината в Македония и Беломорска Тракия, където гръцки духовници налагат гръцки език не само в църквите, а горят български книги и преследват езика ни в училищата.

Разбира се, верен на историческата истина, авторът не забравя да спомене и за онези руски прояви, дали плът и кръв на българското духовно възраждане. На основата на взаимни политически интереси срещу общия неприятел Османската империя, Русия подпомага българската култура. Десетки млади българи учат в руски гимназии и университети, носят по обратния път към Отечеството религиозни и светски книги, разпространяват чужди вестници и списания. И тъкмо по този начин Русия дава своя принос за трансформирането на българската етническа култура в национална култура. А всичко това, в крайна сметка, осигурява една нова, динамична връзка с триумфиращата европейска цивилизация.

Едва ли представата ни за този труд ще бъде завършена, ако не споменем проучването на още един проблем, засягащ фундамента на руската политика спрямо българския род и България – руския панславизъм. Кой знае защо, този въпрос дълго време остава встрани от интересите на съвременната историография. Смея да твърдя, че във връзка с неговото осъществяване авторът привежда обилна фактология. Сравнява тази великоруска културнополитическа доктрина, налагаща хегемония на руския език, на целия славянски свят, със сръбския панславизъм и с немския пантефтонизъм, нямащи нищо общо с благородната идея за общо славянско културно творчество. Така, отговорил макар и със закъснение от почти 150 години на една открита духовна агресия, А. Димов завършва своя труд с основната мисъл, че по отношение на българите и България Русия винаги е действала в пълна хармония със собствените си егоистични интереси. Поне в течение на цялото, деветнадесетото столетие.

проф. дин. Стоян Дойнов

ПРЕДИСЛОВИЕ

I. Част първа
ОБЯСНЕНИЯ ОТНОСНО ТАЗИ КНИГА

Тази книга – нарочно съкратена – е произведение от научна дисертация, писана преди 33 години в чужбина. Самата научна дисертация беше една пета от всички други трудове, за да получа научна титла Доктор по философия – исторически науки.

Моята първоначална идея за дисертация беше да изследвам и напиша подробно за отношението на южните славяни към Русия – от времето на цар Иван Грозни от средата на XVI в. до средата на XIX в. Да обясня документално вярата в **Дядо Иван**. Затова потърсих първоначални документи от Патриаршията в Цариград и също така от Патриаршията в Москва. И от двете места не получих окуражение или съдействие. Това беше през 1966 г. Веднага след тоя неуспех започнах да събирам документи, материали, изследвания на други историци (най-вече руски, български и гръцки) в същото направление. Така до края на 1971 г. вече бях събрал 4 660 документа и научни трудове. От тях около 3 400 бяха библиографически обяснени, анотирани (от латински, което значи кратко изложение на съдържанието) и анализирани. По това време някои от моите колеги – двама професори (единият от Германия и вторият от Унгария) – направиха предложение: вместо да пиша дисертация, само да публикувам събраната библиография.

Писах дисертацията на английски език. Предимно и главно въз основа на българските възрожденски вестници. Използвах и други оригинални документи, които ще бъдат показани в следващите страници. Тая малка книга е от научнопопулярен вид. По-опростотворена и по-съкратена, за да бъде по-лесно възприета от всеки човек, който би я чел. В самата дисертация има 396 библиографични и сравнителни бележки, които обясняват документи от български, руски, гръцки, турски, румънски, немски, френски и английски. Някои от бележките са дълги и сложни – така че няма да бъдат представени в книгата, а други – най-вече тези от възрожденските вестници – ще бъдат приложени.

Още едно обяснение относно цитатите в следващите страници. Някои, даже и повечето от цитатите, няма да бъдат напълно точно изписани, така както са в самия оригинал. Причината за това е следната. Отпреди 140 до 200 и повече години правописът и говорът в българския език са били доста по-различни и в много случаи не лесно разбираеми. Например, ако цитирам Софроний Врачански дословно, мисля, че ще остане почти напълно неразбран (С.В. 1739–1812 год.). Същото бих казал и за някои от писанията на Георги Раковски (Г.Р. 1821–1867 год.).

Споменах по-горе, че тази малка книга е резултат предимно на възрожденските вестници. Преди да представя самия увод, бих желал читателят да се запознае – що-годе накратко – с някои от възрожденските вестници.

II. Част втора
ВЪЗРОЖДЕНСКИТЕ ВЕСТНИЦИ

Българските периодични издания през времето на Възраждането включват 75 вестника и 31 журнала. Болшинството от вестниците – 46 на брой – са издавани в Румъния. От тях 19 излизат в Букурещ, 23 в Браила, 2 в Болград и 2 в Плоещ. В Отоманската империя са издавани 24 вестника. От тях 20 в Цариград и 4 в различни вилаети. В Сърбия излизат 2 вестника, в Австро-Унгария – 2, и 1 в Германия. Някои от вестниците излизат ежедневно, а други полуседмично или седмично. От журналите 12 се издават в Румъния, 12 в Отоманската империя, 5 в Австро-Унгария, по 1 в Русия и в Сърбия. В много случаи вестниците са били първоначално със слаба организационна и финансова поддръжка. Много трудности са понасяли издателите. Някои от тях са пропадали набързо, а други са успявали с години. Във всички случаи вестниците са били скъпи. Вестник **Гайда** например е струвал 4 гроша, а по него време с 4 гроша може да се купят 16 оки хляб (ока – от турски мярка за тежест, равна на 1 285 грама). За да се справят с високите цени, обикновено някои читатели или даже и цели населени места са се абонирали заедно. (Умна идея, нали. Това и ние правехме в нашето село за периода 1948–51 г.). Това начало е основало българската традиция вестник да се чете и разисква от много хора в едно и също време. Разпространението

обикновено е било от 250 до 1000 вестника, а вестник **Македония** е стигнал до 3 600 броя.

Освен организационните и финансови проблеми издателите също така имали проблеми с цензурата в Отоманската империя и Австро-Унгария и в по-малка степен в Румъния и Сърбия. Някои вестници били спирани временно, а други завинаги само по мнението на цензурата. Други пък били спирани временно или завинаги по настояване на чужди дипломати – министри, консули – само защото не им угаждала някоя си статия. Отпреди него време и до ден днешен намесата на Великите сили (Англия, Франция, Германия и Русия – а понастоящем и САЩ) винаги е била намеса за доминиране, а и в много случаи неблагоприятна за нормалното развитие на малките държави. Тази постоянна намеса аз нарекох преди много години (1948–49 г.) "черна, мръсна връв, втъкана в бяло платно".

Независимо от всички трудности и пречки постижението на вестниците е било невероятно голямо. Защо? Защото нашите възрожденци са били заети със защитата и освобождението на българите от "двойното иго" – турско и гръцко.

Следва изброяване в азбучен ред на някои от вестниците, цитирани и разисквани.

1. **БРАНИТЕЛ**. *Вестникът е започнат от Георги Раковски, като продължение на вестник "Будещност". "Бранител" е библиографична ценност, защото заради "политически и финансови" причини се явява само един път – 19 юли 1864 г., публикуван в Букурещ.*

2. **БУДИЛНИК.** *Вестник "сатирически и хумористически", издаван за кратко време от Христо Ботев през 1873 г. Тоя вестник съдържа поезия и политическа сатира с високо литературна стойност. Издаването престанало според Ботевото обяснение – понеже редакторът не може да седи гладен и защото печатницата иска пари.*

3. **БУДУЩНОСТ**. *Вестник на българо-румънското братство. Излиза през 1864 г. в Букурещ на български и румънски. Редактор е Георги Раковски, който създава вестника като "социално-политически, литературен и търговски". Пише предимно относно Източния въпрос и бор-*

бата за независима българска църква. Бил краткотраен – всичко 10 броя.

4. **БЪЛГАРИЯ.** *"Вестник за българските интереси", започнат от Драган Цанков – високообразован и много способен възрожденец. Излиза от м. март 1859 г. до април 1863 г. с помощта на френския католически манастир и училище в Цариград. Води строга и силна борба за "освобождаването от фанариотско иго" и възстановяване на независима българска църква.*

5. **БЪЛГАРИН.** *Започва да излиза два пъти седмично през м. декември 1877 г. в Букурещ, и продължава след освобождението в Русе. Бил е "съвременен и нужен" за българските интереси, с русофилско настроение. Издатели-редактори са били по-малко познатите възрожденци И. Кавалджиев, Д. Попов и Хр. Бъчваров. Между многото сътрудници на "Българин" е бил и Ив. Вазов.*

6. **БЪЛГАРСКА ДНЕВНИЦА** *е първият вестник на Раковски. Издаден е в Нови Сад през 1857 г. По него време Н.С. е град в Австро-Унгария, а не в Сърбия. Вестникът се издава с помощта на сръбския публицист Др. Даниило Медакович. Много добре списван с националистично и слабо прикрито революционно направление, добре разпространяван. Бил спрян по настояване на турските власти пред австрийските. Това става след издаването на брой 18-и, 23.10.1857 г.*

7. **БЪЛГАРСКИ ГЛАС** *е издаван в Болград, Бесарабия от Киро Тулешков, възрожденец, пряко и тайно свързан с Л. Каравелов и Хр. Ботев (К.Т. 1846 – 1904 г.). Издадени са били седмично 63 броя – от април 1876 до юли 1877 г. Априлското въстание и Ботевата чета – голямото революционно движение – са отразени в "Български глас".*

8. **БЪЛГАРСКИ КНИЖИЦИ** *е най-голямото и най-важното списание-"вестник", което е организирано и издавано от "Общината на българската книжнина" в Цариград. Начинанието е дело на Драган Цанков. Списанието излиза от началото на 1858 г. и продължава до юни 1862 г. Много добре финансирано и уреждано, издавано седмич-*

но, полумесечно, а в редки случаи и месечно. Редактори са били знаменитите и най-високообразовани възрожденци – доктори по различни науки – Димитър Мутев (1818–1864), Драган Цанков (1828–1911), Иван Богоров (1821–1892), Гаврил Кръстевич (1817–1898), Тодор Бурмов (1834–1906).

9. **ДУМА НА БЪЛГАРСКИТЕ ЕМИГРАНТИ** *се появява през пролетта на 1871 г. в Браила. Това е първият вестник на Хр. Ботев. Седмичник, излиза само в четири броя. Ботев (с псевдонима Чавдар) "заболял от тифус или от глад" и не могъл да продължи, но все пак излязъл и пети брой през август 1871 г. Мотото на "Дума" – истинския първи революционен вестник – е "Истината е свята, свободата е мила!"*

10. **ДУНАВ**. *Този вестник е бил официален орган в Дунавския вилает (вилает от арабски, в Турската империя – голяма административна област). Излиза в Русе на турски и български от 1865 г. до 1877 г. "Дунав" е бил редактиран от турците Исмаил Кемал, Ахмед Мидхад ефенди и българите Стоил Попов и Иван Чорапчиев. "Дунав" е бил безплатен във вилаета. "Правителствен орган – противореволюционен" и поддържащ реформаторската политика на Мидхад паша.*

11. **ДУНАВСКА ЗОРА**. *"Вестник на свободните българи" се явява в Браила от 1867 г. до 1879 г. Редактор е бил известният възрожденец Добри Войников, високообразован, учител, писател (1833 – 1877). Седмичник първоначално, в по-късните години вестникът не е излизал винаги редовно. "Дунавска зора" върви предимно в русофилско направление. Хр. Ботев не одобрява Д.З. и казва, че ако сънуваш редактора на Д.З., "трябва да си обръснеш главата" – значи да се потурчиш.*

12. **ДУНАВСКИ ЛЕБЕД** *– вестник "обществен, филологически-литературен и забавен" – това първоначално, според редактора Раковски – фактически Д.Л. е политически революционен. Излиза в Белград, всичко 62 броя – от септември 1861 г. до края на декември 1862 г. Раковски силно, строго и убедително третира всички*

най-важни политически и обществени проблеми по това време.

13. ***ЗНАМЕ****. "Вестник политически и книжовен", излиза седмично, от 8.XII.1874 год. до 14.IX.1875 год. Това е един от вестниците на поета- революционер Хр. Ботев, който е и негов редактор. Вестникът фактически става орган на БРЦК – Български революционен централен комитет. "Знаме" спира, тъй като абонатите не си плащали абонамента – просто и ясно в последния брой пише: "ВАЖНО ИЗВЕСТИЕ: Ние г-да не искаме да печелим, а простичко сме благодарни, поне разноските си да покрием. Това е последното напомняне".*

14. ***ЗОРНИЦА*** *– орган на американското евангелистко общество. Излиза от януари 1864 год. до 1948 год. като месечен журнал, а като вестник – от 1876 до 1948 год. – двете издания се публикуват паралелно по различно време в Цариград, Пловдив, Самоков, Пазарджик и София. Редактори са били американци, а също така и българи с американско образование. Главна тема е била – моралните и религиозните принципи на протестантската религия (The Protestant Ethic). Също така през десетилетията на съществуване отделя доста много за новини – обществени, политически и др. проблеми. "Зорница" до ден днешен е най-дълготрайният вестник в България.*

15. **МАКЕДОНИЯ** *– политически и литературно-филологичен, излиза в Цариград през 1866 – 1872 год. Редактиран от знаменития писател-поет Петко Славейков. "Македония" е наистина най-сполучливият и най-влиятелният възрожденски вестник. Първоначално излиза седмично, а впоследствие с някои временни промени. Цензурата на няколко пъти силно затруднява и спира вестника, така в края на краищата цензурата го погубва. В своята автобиография Славейков пише: "Мидхад паша прекрати ли не с Македония и моето съществуване. Аз останах жив, но ударът, който ми нанесе, беше тъй силен, щото от него не можах да се дигна и се принудих да*

се захвана със старото си занятие – учителството, за прехрана".

16. **НАРОДНОСТ** *е вестник на Българския таен комитет – "български всеобщ вестник". Седмичник, създаден с помощта на българи търговци от Одеса, най-вече Н.М.Тошков, който помогнал с 200 жълтици. Излиза в Букурещ от 21.X.1867 г. до 6.VII.1869 г. – всичко 76 броя. Първият редактор е бил (гореспоменатият) Ив. Богоров. Един от редакторите, Иван Касабов, подновява "НАРОДНОСТ" през 1880 г. в София, и то за съвсем кратко време.*

17. **НОВА БЪЛГАРИЯ** *излиза в Букурещ и Гюргево през 1876–77 г. Започнат от Хр. Ботев заради Априлското въстание, вестникът не издържа дълго време – Ботев наскоро заминава с четата си в България. Първият брой е редактиран от Ботев със зова за борба, въстание, революция, свобода. След това редактори са били Илия Блъсков (1839–1913) и Стефан Стамболов – бъдещ управник – министър-председател (С.С. 1853–1894). Те са издали след Ботевия брой още 75 броя – до 22.IV.1877.*

18. **ОТЕЧЕСТВО** *е бил орган на Партията на Старите на Добродетелната дружина. В Партията на Старите членуват хора със солидно икономическо състояние и затова политически консервативни. От 1855 г. те са Русофили – разрешението на Българския въпрос да стане в съгласие с Руската политика на Балканите. Мотото на "Отечество" е "Работи и се надявай". За редактор е бил нает Л. Каравелов – интересно, но неуспешно поради несъгласия по програмата на вестника. Редактор става Пандели Кисимов (1831–1905), общественик и публицист. Излиза седмично в Букурещ – всичко 98 броя, 1869–1871 г.*

19. **ПРАВО** *е бил "вестник за народни, политически и книжевни новини". Появява се в Цариград от 1869 г. до 1873 г. като "продължение" на в. "ГАЙДА". "Гайда" е бил "сатирически вестник за свестяване на българите", излиза два пъти седмично от юни 1863 г. до април 1867 г. – дело на знаменития Петко Славейков. Фактически "Пра-*

во" не бива да се смята за продължение на "Гайда", но това го прави издателят-печатар на "Право" Й. Караягдъ – караманлия, от областта Караман, Мала Азия. Умерено-консервативен, "Право" проповядва прогрес чрез форми и образование. Редактор е бил Иван Найденов (1834–1910) – виден учител, публицист. Много възрожденци са писали статии в "Право". Въпреки че е извънредно противореволюционен, турската цензура го наказва и спира, защото според нея вестникът е "опасен".

20. ***СТАРА ПЛАНИНА*** *се явява в Букурещ на 7.VIII.1876 г. и излиза два пъти седмично до 21.VI.1877 г. Тоя вестник е пак орган на Старите, така както е бил в. "Отечество". Според С.П. разрешението на Българския въпрос може да стане не с революция, а само с чужда намеса. България трябва да включва Македония и Тракия (по-късно Санстефански договор). Редактор е бил високообразованият и най-всестранно действащ публицист, възрожденецът С. С. Бобчев.*

21. ***СВОБОДА*** *– "вестник политически и книжевни", "книжевни" в смисъл литературен. Излиза в Букурещ от 7.XI.1869 до 12.X.1874 г. Прекратяването е по финансови причини – неизплатени абонаменти и книги на стойност 9 000 франка. От 23.II.1873 г. "Свобода" е преименуван – "Независимост". "Свобода" е първият вестник на знаменития възрожденец Любен Каравелов (1834–1879). Каравеловият вестник е отлично списван, с главните идеи на революционната борба: Освобождение – Балканска федерация – Великите държави по-далеч от нас; същите идеи пропагандира и Г. Раковски. "Свобода" – "Независимост" публикува много литературни художествени произведения от Каравелов и други писатели.*

22. **СЪВЕТНИК** *излиза в Цариград от ноември 1862 г. до есента на 1870 г., но с дълго прекъсване от началото на 1865 г. до 1870 г. Орган на "народните представители по черковния въпрос" и на "умерените дейци". Организатор и постоянен деец е бил Др. Ст. Чомаков (1817–1893), представител на Пловдив по църковния въпрос. Вестникът е имал трима високообразовани редактори и добро разпространение – с около 1200 абонати.*

23. **ТУРЦИЯ** – *"вестник за българските интереси" – навярно донякъде, фактически е вестник на българите-туркофили. Излиза в Цариград от юли 1864 г. до юни 1873 г., два пъти седмично – вторник и събота. Редактор е Никола Генович (1835-1912), получил образоване във френски колеж, турски чиновник – цензор на българските издания. Вестник "Турция" е списван предимно в интерес на турското правителство; строго противореволюционен, силно против Русия, умерено про-България – най-вече по образованието и църковния въпрос. Има данни, че навярно е подпомаган парично от правителството. Имал е около 4 000 абонати.*

Три издания, що се отнасят до възрожденските вестници, са:

1. Георги Боршуков – История на българската журналистика, 1844-1877; 1878-1885. София Н.И., 1965, 578 стр.

2. Димитър Иванчев – Български периодичен печат, 1844-1944, София, Български библиографски институт. 1962-66. В два тома, I-503 стр., II-520 стр.

3. Др. Миньо Стоянов – Възрожденска книжнина в България – 1806-1878 г. София, Н.И. 1957-59. В два тома. I-664 стр., II-958 стр.

УВОД

Замисленото заглавие на тая книга първоначално беше "Отрицателното отношение на нашите възрожденци към Русия – отразено във възрожденските вестници". Нужни са още две обяснителни подзаглавия. Докато отрицателното отношение е преобладаващо (бих казал почти 90%), трябва да се знае, че има също така от време на време, тук и там **двойствено – двояко** отношение, а и краткотрайно **положително** отношение през 1877–78 година. Всичко това е отражение – преди всичко – на това, как нашите възрожденци са виждали, разбирали, очаквали и преценявали политиката на Русия относно българските интереси.

Възрожденците изказват мнение и пишат много за Русия – руския цар, руското правителство, руското общество, руския народ с всичките му съсловия – аристократи, интелигенция, дворяни, революционери, мужици (крепостни селяни), а пишат и за студа, леда – Сибир, тайгата, пустошта; а още и за изостаналостта, страданието на обикновените прости хора и всички мислещи – богати и бедни. Така се явява общата и ясна картина: ОТРИЦАТЕЛНА!

Общата картина би била по-малко отрицателна, ако българският народ е очаквал по-малко от Русия – от Дядо Иван. Надеждите обаче са били големи, очакванията дълголетни, а вярата, че Русия е предопределена с мисия да освободи източноправославните християни от турско иго – силна. Тази вяра в мисията на Дядо Иван, нейното създаване и просъществуване има две обяснения. Първото е въз основа на много стари апокрифни предания и легенди, които са предсказали падането на Цариград под чужда вяра и неговото евентуално възстановяване за християнство (от гръцки апокрифос значи – тайно предание, а и недостоверно). (Това може би да е било постижимо в 1878 г., ако Английската империя не се е страхувала от Руското излизане на Средиземно море). Влиянието на тия предания е важно най-вече в Русия от времето на цар Иван III (1462–1505). Иван III – първият владетел на Русия, за да приеме титлата цар, се оженва за племенницата на последния византийски император. При-

съствието на София Палеологус в Москва допринася за създаването на интересната доктрина – "Москва – третия Рим". Същевременно руските дворяни и духовници поддържат идеята, че Христовият кръст трябва отново да се вдигне на църквата "Света София" в Цариград. Второто обяснение е основано на историческата истина, че цар Иван IV – Иван Грозни (1533–1584), е бил припознат като "истински законен християнски властелин" от Цариградския патриарх – първия и най-важния патриарх в Източноправославната църква.

Това извънредно важно припознаване става през 1558 г. Името на Иван IV е било "вписано в черковните книги" и е било произнасяно в литургиите на Православните църкви "на веки веков и без заличаване" така: "Всемогъщи Боже, дай дълголетно здраве на нашия набожен и предан Цар Иван". Признаването на Иван IV като "нашия цар Иван" от християните на Балканския полуостров е било вероятно най-важната причина за създаването на вярата в Дядо Иван. Това започва през 1557 г., когато Иван IV изпраща неговите официални пратеници с много подаръци при патриарха в Цариград. Те искат патриархът да признае и благослови коронацията на царя, също така и неговото универсално влияние над всички православни християни. Наскоро през 1558 г. патриарх Йоасаф със задоволство изпълнява всички желания на царя и, разбира се, поискал още повече подаръци и материална подкрепа за патриаршията. Патриархът се съгласява да споменава в литургиите "всички предшественици на Иван IV" и не само това, но и имената на 248 украински и руски владетели. Навярно това е било достатъчно, така че в молитвите е било включено църковното желание "всемогъщия и благочестив Бог да защитава и усилва влиянията Иванови". На всички митрополити и владици веднага им било наредено да включат името на Иван IV в църковните книги и то да се произнася в църковните служби. Това нареждане е било официално утвърдено през 1561 г. във висш църковен събор в присъствието на 38 патриарси и митрополити, с издаването на висша църковна съборна наредба-грамота-потвърждение.

И така, патриарсите доволни и царете в Русия доволни, демек – всички сити и агнето цяло. А защо е агнето цяло? Защото султаните в Османската империя това не ги е засягало. По него време в XVI в. те са воювали и напредвали и са давали религиозни права на покорените народи. Обаче, най-важното развитие, най-силното влияние, най-"великото" постижение за вярата в Дядо Иван произлиза от това съглашение между руския цар и Източноправославната църква!

През втората половина на XVI в. църковни пратеници от "Божите земи" – източното крайбрежие на Средиземно море, и от балканските земи, почват да посещават Русия по-често, за да искат и получават материална църковна подкрепа. Между тия пратеници е имало и доста монаси от българските земи, включително манастирите в Атон. В Русия българските монаси забелязали, че титлата на руския цар е включвала "Велик княз болгарскии". Това название се е отнасяло до Волго-Кама Болгарс; обаче нашите монаси или не са го разбрали, или са предпочели да го присвояват за българите на Балканския полуостров. Както и да е, до края на XVI в. изглежда със сигурност, че българите са смятали цар Иван IV да е техен цар и са се молели за неговото просъществуване и царство. От тогава до средата на XIX в., за 300 години, българите са говорели за руския цар: "цар Иван", "белия цар", "нашия християнски цар", "миразчията" (мираз от арабски – наследство от жена) – всичко това означавало, че Иван IV и който и да е от неговите царски наследници трябва да наследи византийския трон в Цариград. Освен тия названия още е употребявано "балакчията", което значело лодкар, риболовец в Черно море. Турците също са употребявали последните две названия – нали са от арабско-турски.

Руският цар бил виждан (най-вече от църковните хора и монасите) като Дядо Иван. Дядо Иван бил приет като "стар умен покровител". Това виждане е било не само за царя, но и за руския християнски народ. Българите са дошли до едно не много сигурно заключение, някъде в XVIII в., че Дядо Иван трябва да дойде да ги освободи, а не само да възкачи Христовия кръст на "Света София" в Цариград.

Още едно друго обяснение за вярата на българите в Дядо Иван се отнася до Руско-турските войни през XVIII–XIX в. Едно много важно нещо е, че по това време вярата в Дядо Иван се осъществява недостатъчно, колебливо и най-важното несигурно. Войните една след друга нито освобождават българския народ, нито въздигат Христовия кръст на "Света София". Все пак по това време набезите на Русия на юг са имали сериозно и важно значение като изпълнение, опит за изпълнение, за покровителство на южните славяни. Независимо от неуредици и неудобства за българите от войните, идването на руските християнски войски е било разбрано като изпълнение на вярата в Дядо Иван. И наистина, по това време в малките църкви и в килийните училища една от молитвите е била: "Дай Всемогъщи Боже, дълголетно здраве на нашия смирен-боголюбив цар Иван".

От средата на XIX в. до Освободителната война българските възрожденски вестници са писали за вярата в Дядо Иван, но главно изтъкват, че българите губят вярата, губят надеждата в това дълголетно спасение. Главната причина за това е не слабост в самата вяра, а Източният въпрос. Източният въпрос е извънредно важно политическо, дипломатическо и най-вече империалистическо стълкновение. Западните сили – Англия, Франция, а даже и Германия, са против това Русия да излиза на "топло море" – Бяло и Средиземно. Като резултат на Освободителната война 1877–78 г. Санстефанският договор дава на България излаз на Бяло море, а това фактически значи и на Русия; но Англия, Франция и Германия не позволяват, не се съгласяват. Резултатът е, че българите губят територии и съотечественици, а Русия губи излаз на "топло море". Намесата на великите сили е била, и все още е, неблагоприятна за България.

Много от възрожденските вестници изразяват ясно нетърпение и донякъде и недоволство, че Русия не действа по-решително. **Дунавски лебед**, списван от Раковски, декларира, че българите са приемали руските войници с протегнати ръце, като свои братя ... дошли като освободители, но винаги са оставали разочаровани (Д.Л.24.XII.1861 г.). А **Свобода**, списван от Л. Каравелов, изказва недоволството си от Русия така:

> *Сърбите, черногорците, румънците, даже и гърците, са наши приятели, а повече никой! Цели десетилетия сме очаквали с разтреперано сърце и с братски гърди руските казаци, а даже сичките наши дългогодишни илюзии са разлетяват в една минута, и разлетяват се в такова време, когато Русия би требвало да употреби сичките си сили за нашето удоволетворение. (С.15.IX.1871).*

Прочитането на възрожденските вестници и сравнителното им обсъждане с няколко хиляди исторически документи, архивни материали, фолклорни (записани) сведения, летописи, църковни писания и някои др. ме доведоха до заключението, че отношението на българите към Русия, а най-вече на нашите възрожденци – трябвало да се обясни в три, важни на времето, събития.

1. Преселението на българи в Русия през 1861–62 год. Това крат-

котрайно развитие предизвиква голямо недоволство, даже и омраза към руското правителство сред възрожденците – най-вече Г. Раковски.

2. Русия и българският църковен въпрос. Българският църковен въпрос – борбата за възстановяване на националната църква, е било най-важното, най-голямото общо всебългарско движение. По-важно и по-голямо от всички други движения: културно-просветни, материално-икономически, а даже със сигурност и революционни. Българите търсеха "освобождение от гръцкотофанариотско иго", обаче руското правителство,руската дипломация се противопоставят – защо? Защото интересът на Русия е да има само една Източноправославна църква на Балканския полуостров, управлявана от цариградския – гръцкия патриарх.

3. Панславизмът и българите. От времето на Кримската война до Освободителната война отношението на нашите възрожденци се определя от тяхното отношение към славофилизма и панславизма. Панславизмът се явява за българите като сложен, сериозно -заплашителен въпрос. Възрожденците го отричат, защото го виждат като "прекомерно преувеличено Панруско" старание за доминиране на всички славяни.

Подробности и обяснения по тия три главни събития са приложени в следващите страници.

За вярата в Дядо Иван има много документални сведения, но по-обобщителни и изчерпателни са изданията:

1. Снощения России с востоком по делам церковным. Петербург, 1858. Гл. III, стр. 74 и т.н.

2. Ю. Трифонов – Историческо обяснение на вярата в "Деда Ивана" (Русия) у българския народ. Библиотека на Славянската беседа, год. III, кн.3.

Глава I
ПРЕСЕЛЕНИЕТО НА БЪЛГАРИЯ В РУСИЯ, 1861–1862 Г.

Преселението е предизвикало сериозни разногласия и е било главната причина за смяната на отношението на българите към руското правителство и управници. С почти светкавична бързина чувството към "руските братя" се сменя от положително към отрицателно – обърκано – безнадеждно. От самия наченък се създават позорни и срамни обърквания, от които страдат хиляди и хиляди българи, и затова те обвиняват руската политика и нейните агенти, най-вече консулите, които в доста случаи дават лъжливи обещания. Преселниците са очаквали много от "нашия православен славянски цар", но остават разочаровани. Това нежелателно и обидно състояние е резултатът на несъгласието между идеалното очакване с лошата действителност. Няколко видни български историци, най-вече академикът професор Михаил Арнаудов, определят началото на 1860-те години като начало на дълготрайна русофобия (омраза). От тогава за много години българската интелигенция е разделена на два враждуващи лагера – русофили и русофоби. Арнаудов правилно твърди, че това е времето, когато много обожатели на Русия наследяват антируската позиция на Раковски.

Преселението е било наистина крайно ненормално развитие. То се нуждае от подробно изучаване (което до ден днешен не е направено). Това, което става през 1861–62 г., трябва да се види в неговата историческа перспектива. От дълго време съществува официална руска политика да се заселва южна Русия със славяни-християни. Затова нека първо разгледаме произхода на тая преселническа политика и преселенията преди 1861 г.

Стремежите на руските царе да разширят техните владения до и на брегoвете на Черно море се осъществяват географически в самия край на XVII в. В тия територии на юг те се срещат с големи и военно важни противници – Отоманската империя и Кримските татари. Турските военни, а още повече и татарите се заклеват да отблъснат "християнските кучета"в името на Аллаха (от арабски – Бог). Петър Велики, който царува в първата четвърт на XVIII в., покорява територии на югоизток от Черно море, около Каспийско море. Тери-

териите обаче от средното течение на р. Днепър до долното течение на р. Дон и още по-нататък зад долното течение на р. Волга остават не напълно осигурени за руската империя. Кримските татари и други "нехристиянски племена" от време на време нападат териториите, слабо населени от християни-славяни. Петър Велики обмисля положението и решава да създаде в тия територии – "покрайнини" военни колонии, населени от "християни чужденци", а най-вече "православни славяни" от Хабсбургската и Отоманската империя. Три главни причини довеждат до това решение: 1. Продължителните войни за разширение на Руската империя изтощават военните възможности – не остават мъже да населяват замислените военни колонии. 2. Крепостничеството (поробване на руските селяни) не позволява тяхното освобождение, за да населяват военни колонии. 3. Казаците, най-вече Донските казаци, които са украинци, не се подчиняват на руските "управници" – не се съгласяват да бъдат колонисти. Социално-политическото положение "не позволява" крепостните селяни да бъдат освободени и въоръжени в колонии. Казаците, които сами са се виждали като "вольный" – свободни, не само често се противопоставят на русите, но и правят съглашения с татарите.

И така: намислено – решено, речено – сторено. Приятелски настроените християни-чужденци се съгласяват да отидат при "техния православен цар". През 1723 г. започва продължителният процес – заселване на християни-чужденци в южните краища на Русия. Петър Велики лично поканва майор Албанац (или Албанез), който бил на служба в Австрия, да отиде в Украйна с няколко хусарски (лека кавалерия) отряди, съставени от сърби. На тях били обещани (и обещанията изпълнени) много привилегии, всички привилегии, които са имали в Австрия, и допълнителни в Русия. За около година и половина пристигнали там повече от 1 000 хусари. Наскоро пристигат грузинци и българи. Старанието на руските военни е да се създават нови хусарски отряди, които да "образуват обръч наоколо турските и татарските територии и да осигуряват руските територии до Черно море". От тогава насетне руската политика е да привлича православните южни славяни, за да се заздравява руската империя. Докладите на руски дипломати – посланици и консули – показват това старание.

През 1740-те години руският пълномощен министър в Цариград Вешняков разисква писмено и с подробности политиката за приемане "православните бежанци-преселници във военните колонии".

По него време той вижда политиката като "недостатъчна" и изказва съжаление, че някои неуредици "затварят пътя към Русия". Според него това положение е "принудило много да отидат в Полша и Трансилвания." Той настоява, че ако политиката "на затворения път" от 1743 г. не се коригира, то тогава ще съществува разочарование и ще има "сериозно изменение в отношението на тия хора (южните славяни) към нас – Русия". Вешняков твърди, че ако "политиката на отворени обятия се възстанови", то "много хора ще забързат към нас". И това не би било трудно, "понеже тук (в Цариград) никой не обръща внимание какво става. Кой дава паспорти, кой забранява? Какъв ред съществува тука? Всичко е оставено на случая и безредицата". Той още обяснява, че ако руското правителство проведе една активна политика да пресели много южни славяни, то отношенията с управниците в Цариград не биха се влошили – понеже това би отговаряло на предишни договори. Високата порта, казва той, приема мюсюлмани от Русия, а властите си премълчават, когато от Влашко се преселват 14 000 фамилии в Хабсбургските земи. Русия, според настояването на Вешняков, може да постигне същото, даже и повече, но това трябва да стане без много разисквания, преговори и прокламации. С Вешняков се зарежда идеята за обмена на мюсюлмани с християни между Отоманската империя и Руската империя (Вешняков, Алексей Андреевич е пълномощен министър в Цариград по времето на императрица Ана (1730–1740) и няколко години след това).

В 1750 г. една делегация от "сърби и други славяни", водена от полковник Хорват, се явява при руския пълномощен министър във Виена, за да предложи своята служба на Русия. Хорват обещава да събере около 3 000 войници-колонисти. Министърът, Бестужев-Рюмин, докладва в Петербург, че "православните сърби, македонци, българи и власи искат да служат на Нейно Величество (императрица Елисавета) с кръв и оръжие". Предложението на Хорват, напълно задоволително, било веднага прието, като му се дава чин генерал. Пристигайки в Украйна в 1751 г., той предлага образуването на четири военни отделения с по 4 000 войници-колонисти. Той изисква за колонистите – пълна свобода на търговия, независими техни църкви, независими техни училища, редовни чинове и редовна заплата, запазване на техните общества и населването на други "чужди хора" между тях да бъде абсолютно забранено. Всичките тия изисквания се дават безусловно, в резултат на което още повече южни славяни,

предимно сърби, пристигат в Украйна. Според едно официално руско сведение от 1760 г. в Славяно-Сърбия е имало 26 000 човека . В тия години не е имало съществена политическа разлика между сърби, македонци и българи – те сами се наричали "православни славяни".

В 1752 г. Хорват осведомява губернатора в Киев, че около хиляда български семейства искат да дойдат в Украйна от Полша – наскоро там дошли от България. Те искат да станат хусари – колонисти, така както техни съотечественици са сторили по-рано по имперски указ. Хорват обяснява на губернатора, че българите винаги са били **волни** – не закрепостени, и че те искат да получат руско гражданство. Губернаторът не одобрява, но Държавния Сенат в Петербург дава разрешение на волните българи и власи, които идват от Полша и от Отоманската империя, да бъдат приети с "вечно руско гражданство" и се заселват във военните колонии.

(Бестюжев-Рюмин, Михаил Петрович, 1688–1760, пълномощен министър в няколко европейски столици. Образован в чужбина. Известен дипломат с много награди.)

В същата 1752 г. руският пълномощен министър в Цариград, Обрежков, получава сведения, че "българи, гърци и власи са посетили генерал Хорват, за да проучат въпроса относно военните колонии и, най-вече, намеренията на Нейно Величество – Императрицата. Някои останаха, а някои се завърнаха, за да предадат събраната информация на техните съотечественици. Междувременно чокоя (земевладелец) Замфиранович дойде от Молдавия и обеща, че наскоро ще пристигнат около "1 000 български, гръцки и влашки фамилии, за да се заселят". Обрежков получава нареждане да провери как може да се уреди преговаряне с Високата порта (Отоманското правителство) за такова преселение. Неговият отговор, както и на неговите предшественици, е "успех няма да има с правителствени съглашения за Християнско преселение", но може да стане по тих начин – навярно той е мислил потайно преселение, с малки семейни групи. През 1750-те години руски агенти, предимно военни офицери, са били изпращани на Балканите да набират южни славяни и други християни (гърци и власи) за военни колонисти в южна Русия.

За цяло десетилетие и повече генерал Хорват е бил в центъра на движението за преселение във военните колонии. В 1760-те години Императрица Екатерина Велика го сменя с руския генерал Мелгу-

нов. Хорват изпаднал в немилост, защото не се подчинявал по руски, достатъчно и мълчаливо. При управлението на Мелгунов "украинци, руснаци и много други националности" са били доведени, за да "населяват пустите земи и граничния кордон". По това време, в това десетилетие, става отслабването на южнославянското, предимно сръбско, преимущество. Защо? Защото южните славяни не са дошли в достатъчно количество, за да заселят "пустошта" и "граничния кордон", за да осигурят южните граници на Руската империя срещу "мръсните татари". Не само числото на южните славяни преселници е смущавало Екатерина Велика (1762–1796), по-важно е било – свободолюбивите, независими изражения и тежнения на незакрепостени хора, а по това време в Русия свободолюбие **неразрешается**. Териториите на военните колонии: Нова Сербия, Славяно-Сербиа, Южна Славяния, а също така териториите на Казашките земи биват преобразувани в една губерния – Новоросийская. Колониите си остават – както са си, продължават да растат и губернията просъществува. Казаците , обаче, продължават да бъдат "независими и волни".

В края на 1760-те години няколко френски и немски вестници пишат, че при едно татарско нападение колонията на Нова Сербия е изгубила в бой 70 000 бойци – убити или пленени. За това преувеличение Екатерина Велика пише на френския философ Волтер в 1769 г.: "Аз не се безпокоя, защото Нова Русия е силна и напредваща". Императрицата обяснява, че "колонията Саратов има 29 000 жители и независимо какво вестникът от Köln пише, колониите не се страхуват от татарите и турците. И тя продължава да обяснява подробно, че всяка колония, всяка област си има собствена църква и че за 30 години няма да им се налагат никакви данъци. Освен това – нека се знае, че Новорусийската губерния е толкова икономически напреднала, че всеки селянин може да яде кокошка когато пожелае. Навярно Екатерина е била права, а и донякъде справедливо обидена.

Нова политика на колонизация започва в 1762 г. Новата идея е да се образуват стопанско-земеделски колонии в южна Русия. Германците допринасят най-много колонисти в земеделските колонии. Южните славяни се явяват в малки числа. Тяхното "желание да се жертват за Нейно Височество Императрицата" навярно не е било така силно, както го описват руските пълномощни министри, освен това в преселенията са се явявали доста трудности. Главната причина за преселенията на южните славяни през втората половина на

XVIII в. и впоследствие са руско-турските войни. След всяка война се наблюдава преселение предимно от страх и страдание. През 1790 година, именно след военни действия, цяла източна България страда от Кърджалийските банди – дезертьори от военни части, и от башибозушките (от турски луд в главата). Те също са предимно от неплатени и пренебрегнати военни отделения. Много населени места страдат извънредно много от чести нападения, обири, пожари и убийства. Постоянно тероризирани, много семейства и цели населени места се отправят на север от Дунава. Правителството в Цариград, а и Султана лично добре разбират защо раята бяга на север, но не могат да потушат кърджалиите. Затова властите дават разрешение на някои градове да започнат да произвеждат собствено оръжие за самоотбрана. С това обаче положението не се подобрява. От Цариград се изпращат официални искания – наредби до воеводите на Влашко и Молдавия "да не приемат раята ..., да не им помагат ... и да ги връщат на Султана". В 1794 г. султанът пише на Михаил (Михай), воевод на Молдавия, че много народ е напуснал Румелия, че проверка и преброяване бе направено, от което се установява, че "през средата на февруари между седем и осем хиляди фамилии са напуснали от Станимъка (Асеновград) и Асеновградско". Султанът иска поне 1 000 фамилии да бъдат върнати, за да работят на фортификации на Дунава. Воеводите обаче не оказват съдействие, те също се нуждаят от българската рая (рая от арабски – жители немюсюлмани, данъкоплатци). Тия хиляди фамилии се страхували от насилствено завръщане или закрепостяване от земевладелци – чокои, така че те се преселват по същото време още по-на североизток в Бесарабия и Украйна. Без съмнение Руско-турските войни, една след друга и нечесто, изпращат "стотици хиляди" българи от северна и източна България, та и от цяла Румелия – на север от Дунава. Някои историци, Краев най-вече, твърдят, че след войната от 1768–74 г. 160 000 човека се преселват, а през 1790 година още 360 000 напускат (Краев, Въстания на българите. София, 1904 г.). Документална поддръжка за толкова преселници няма.

В 1801 година губернаторът на Новорусийската губерния, Миклашевски, докладва на императора Александър I (1801–1825), че "от българското черноморско крайбрежие много българи и гърци искат да дойдат в Русия ... Също така от района на Одрин 360 села, ако им се съдейства да получат спасение в Русия, могат да се съберат (око-

ло) 7 000 фамилии". Императорът не одобрява и нарежда на губернатора "да не ги кани в Русия, да не кореспондира или поддържа връзки с тях, но ако някои по свое начинание дойдат, то да бъдат приети". В допълнително отделно нареждане императорът изисква от Миклашевски да го осведомява с пълни и подробни сведения за заселването на българите. Императорът заповядва "никой от тях да не бъде даден на помещиците – никой да не бъде закрепостяван". По същото време руският пълномощен министър в Цариград, Тамара, докладва на императора относно "желанието на българите да се заселят в Русия". Наистина Тамара повлиява на императора, защото политиката на "неофициално набиране" се сменя с план "за набиране на преселници за Русия". Търговски параходи да прекарват българите "и да се населяват при техните съотечественици около Одеса и в Кримския полуостров". Тамара извънредно доволен пише през май 1802 г., че под императорска закрила големи постижения ще станат. Резултатите остават що-годе разочароващи, поради слабата организация. Съветският историк В. Д. Конобеев пише, че през 1803 г. много преселници отиват в Русия, но цялата афера е била "напълно неорганизирана" – объркана (цитатите в последните параграфи освен от Конобеев, са от Полное Собрание Русских Законов).

През Руско-турските войни от 1806 г. до 1812 г. руските генерали в района на Дунава извършват много по-добра работа относно "набирането и изпращането" на българи в Новорусийската губерния. Известният генерал Кутузов, командир на Дунавската армия, преди да замине да срещне и победи Наполеон, прави обяснение: от самото начало на напредването на войските на Негово Величество в Дунавските области нарежданията до всички командващи генерали в армията са били едни и същи – да се стараят, до възможно най-голяма степен, да набират и изпращат населението в Русия, за да се населява Нова Русия (думите на Кутузов са превод от руски на румънски, а тук на български). В някои случаи руските офицери са окуражавали и провокирали малки бунтове, за да могат да набират бежанци. По тоя начин те са могли да преселят българи от Дунавските провинции в Русия. В началото на тия нови войни военните командири-генерали са имали цивилен началник "главен организатор-пълномощник по бежанските въпроси". Такъв е бил изключително влиятелният императорски съветник А. Коронели. Като помощник на Коронели е служил българинът Николов, "свързочник и пълномощник", кой-

то идва в 1807 г. от Петербург да установи връзка между Софроний Врачански и руските генерали. Установената връзка е била важна, но повече интерес предизвикала в следващите няколко години. Николов, Николаев в Русия и отсетне Некович започва усилено да работи за неговото върховно желание – заздравяването на Руско-българските политически отношения. Той разбира, че освобождението на България по това време е невъзможно, също така, че приемането на българи, за да им се дава руско гражданство, е съмнително, затова действа само за набирането на бежанци за Русия.

В 1808 г. главнокомандващият, генерал Прозоровски, получава нареждане от Петроград да провери какви са "истинските възможности" за "сработване" с българското население. За нещастие на русите, информацията е събирана от Некович, Софроний и техните агенти. Софрониевите обещания и постоянни настоявания за сътрудничество го сближават с русите, които го смятат вече като "българския представител". (Нека аз да кажа тук, по възможност по най-необиден начин – руските генерали са били напълно лошо осведомени. Софроний се оказва гений в изопачаването на истината. Но това изопачаване, аз мисля, е станало в резултат на неговото неимоверно желание да помага на българите.) Това проучване се прави точно преди "напредването" на генерал Багратион към Цариград през късното лято и есента на 1809 г. Това "напредване" по личното настояване на императора е било неуспешно. Защо? Защото обещаните помощи за храна – за хора и коне, и всички други помощи от християнското население не се осъществяват, но не само това – населението бяга от руската армия. Независимо от тоя военен неуспех, когато руската армия се оттегля, с нея идват "13 000 българи с 20 000 говеда".

Нова военна кампания започва в 1810 г. с главнокомандващ генерал граф Каменски. Той призовава християните от Арнаут-Кьой (днес – Пороище, близо до Разград) да се въздигнат срещу турците и ги пита "да кажат на всички българи, страдащи под турско владичество, че часът за отмъщение е вече тук, също така, че нация свързана с вас с кръв и религия пристига като ваш спасител". Каменски продължава: "Ако земята, където вие сте понастоящем, остава в Отомански ръце, вашата съдба не ще бъде лоша ... Ако дойдете на лявата страна на Дунава ... елате живейте с нас, очакват ви благодатни земи и братска любов".

Арнаут-Кьойските брожения изпращат около 2 000 бежанци, за които Багратион и Каменски нареждат да бъдат прехвърлени на север от р. Прут, в Керсонска област на Нова Русия. По същото време генерал Карпов е изпратен в северна България "да убеди българите да се преселят в Нова Русия". Карпов обаче е лично и много обиден, когато българите отказват да се преселват – неговата мисия претърпява пълен провал. Той докладва на неговите по-висши, че българите очакват освобождение, а не преселение. Българите са, казва Карпов, прости необразовани хора с много предразсъдъци, които са подведени от различни хора, "които са им дали най-фалшивите и подмолни вражески идеи (сведения) относно положението в Нова Русия". Карпов обяснява, че българите се страхуват да не бъдат закрепостени, ако не самите те, може би техните синове и внуци, ако не на помещиците, то би било на манастирите. Разочарован е, но остава да "събира и изпраща" българи на север, не по-късно от началото на 1811 г. Започва, но е спрян през м. май от Некович, Софроний и други влиятелни българи. Слабото преселение продължава четири-пет месеца.

Софроний Врачански протестира срещу "насилственото" преселение на българи от северна България, но също срещу така препреселението на българи от Влахия и Молдавия в Нова Русия. Той пише писмо – учтиво, но и много строго – до Коронели и Кутузов да спрат насилствените преселения, понеже това създава голямо недоволство за всички без никаква полза. Генерал-маршал Кутузов симпатизира, отменя решенията на неговите предшественици и предлага да се изпратят делегации в Нова Русия – самите те да решат дали би се преселили там. На генералите Ессен и Карпов е наредено да съдействат за изпълнението на това решение. Армията на Кутузов се оттегля през юни 1811 г., а с нея и много български фамилии, 635 фамилии само от Русе. До юни 1812 год., Кутузов пише на Коронели, "приблизително 20 000 фамилии се изнасят зад Дунава". По-късно през 1842 г. Некович, най-добре осведомен, потвърждава числото "20 000 фамилии".

С подписването на Букурещкия договор, месец май 1812 год., преселническите проблеми не се уреждат. Около 120 000 бежанци се поделят на три категории: 1. Тия, които са преселени в руски територии; 2. Тия, които остават във Влахия и Молдавия (най-голямо число); 3. И тия, които се връщат в България (най-малко число). Нова

Русия остава непривлекателна, българите явно предпочитат да остават в румънски територии. През 1819 г. са събрани статистически сведения от колониите в Русия, в нея година в Нова Русия има 32 000 българи, а в Буджак 6 532 български фамилии. Буджак е област в южна Бесарабия, която Русия завзема през 1812 г. Войната 1806–1812 г. допринася на Нова Русия 4 230 български фамилии. Пак статистически сведения показват, че през 1818 г. там са били 27 812 пълнолетни българи, мъже и жени, или около 80 000 с малолетните. По това време, а и отсетне, точни сведения за числеността на бежанците-преселници не съществува. Една от причините е стремежът на бежанците да избягват регистрация във Влахия и Молдавия. Регистрацията за тях е значело облагане с данъци и зависимост от чокоите – земевладелци. Генерал Кутузов им е съдействал в това отношение. Забелязва се, че от тях наскоро "голямо число забогатяват" като скотовъдци и джелепи, търговци, занаятчии, та даже и кръчмари. (Джелепин от арабски – търговец на жива стока). Българите в Румъния, наречени бежанари, влизат в пререкания с властите, най-вече по търговски действия, а също така и по незаконни действия. Бежанарите са изисквали и често са практикували пълна независимост, не само в техните населени места, но и навсякъде във Влашко. Исканията на бежанците никак не са скромни. Те най-ясно са показани от самия Софроний Врачански в неговите писма до руските генерали. През ноември 1810 г. той пише до генерал Каменски да уреди с Молдавско-Влашкия митрополит да се даде един манастир на Софроний, понеже той е "чужденец без дом и подкрепа". На генерал Кутузов той пише през май 1812 г. да се уреди така, че Некович да получи имение на реката Олт във Влахия. Двамата първенци – Софроний и Некович – се уреждат във Влашко, а не в Нова Русия. Исканията на Софроний остават неудовлетворени. Некович обаче получава други награди – "специално признание за всеотдайна служба". Генерал Чичатов го представя на Императора, от който Некович получава диамантен пръстен.

През май 1811 г. Софроний изпраща петиция-молба до Кутузов от името "на всички българи във Влахия и Молдавия". Молбата представя 15 специфични искания. В съкратена форма те са следните:

1. Притежание на земи завинаги от реката Олт във Влахия до реката Прут в Молдавия и на други места, ако българите така пожелаят.

2. Освобождение от данъци и всички други тегоби за срок от 10 години за всички българи, които са сега тук и за всички, които биха дошли по-късно.

3. Църквите и свещениците да бъдат български, но тяхната поддръжка да бъде задължение на държавата.

4. Всяко българско селище да има доктор, платен от държавата.

5. Всяко населено място да има избираеми управници и съдебни власти, платени от държавата.

6. Всяко населено място да бъде снабдено с достатъчно учители, които могат да образоват учениците на различни езици. Училищата да бъдат контролирани от населението, но да бъдат заплащани от държавата.

7. Българските населени места да бъдат освободени от квартируване и поддържане на военни части.

8. Пълна свобода на търговия и търговски привилегии за българските търговци във Влахия, Молдавия и цялата Руска империя.

9. Българите да бъдат освободени от задължителна военна служба, но тия, които искат да бъдат доброволци – да бъдат приети.

10. Българите да притежават всички езера около Дунава и да имат риболовни права на самата река.

11. На българите да се даде разрешение да си задържат благородни титли. (такива титли българите не са имали, моя бележка)

12. На всяко бедно българско семейство да бъдат дадени чифт волове, крава и пари за направа на къща от държавата.

13. Да бъде разрешено на българските населени места да произвеждат спиртни напитки и да ги продават на пазарите.

14. И ако даде Бог Русия да освободи България, то българите трябва да запазят техните недвижими имущества (на север и на юг от Дунава).

15. На евреи и еретици да не бъде позволено да се заселват в българските населени места, нито да търгуват там.

Сега би ли някой човек казал, че Софроний Врачански не знае как да изисква свобода и благоденствие за българите на север от Дунава? Наистина – не. Ашколсун на него! Петицията е извънредно много амбициозна и затова неизпълнима. Кутузов и Коронели прочитат и препрочитат петицията и Кутузов отговаря, че "не зависи от мое решение, но от височайшите власти" – императора. Ако искани-

ята на Софроний са били удовлетворени, то тогава Русия фактически би създала независима българска автономна провинция между Руската и Отоманската империя. Мечтите и надеждите на Софроний и Некович са били за установяването на независима българска провинция на румънска територия, под покровителството на Русия.

От различни, неточни сведения може да се извади заключение, че във войната от 1806–1812 г. във Влахия се събират около 11 000 фамилии. Много от тях остават там под закрилата на петгодишните привилегии. Някои обаче, най-вече по-малко решителните и амбициозните, поглеждат на юг към старите домове и започват да се завръщат. Това обаче не се харесва на руските генерали, нито на румънските власти, а също така не отговаря на руската преселническа политика. Нека се знае, че генералите Кутузов, Чичагов и други не се противопоставят на обратните движения. Също така нека се знае, че султанът, великият везир и всички турски местни власти остават неимоверно доволни от завръщащата се рая. Специални високопоставени пратеници отиват на север от Дунава, за да канят и насърчават българите да се завръщат. През юни 1813 г. султанът изпраща ферман до воеводата на Влахия, Караджа Янко, и до воеводата на Молдавия – Каламаки, изисквайки от тях съдействие за завръщането на раята, "независимо от числеността им". На завръщащите се дава пълна амнистия, понеже, султанът обяснява, са били принудени да напуснат и напускат под силата на руската окупация през войната. Числото на завръщащите се не се знае точно, даже и приблизително. Знае се обаче, че през август 1813 год. султанът нарежда на кадията в Разград да приеме над 2 000 пришълци и да им се даде пълна амнистия.

(Цитатите в последните няколко страници са от руски и турски държавни документи. Съкратеното изложение на Софрониевата Петиция е от документ, представен от съветските историци Конобеев и Шатохина, документ № 18, стр. 377-79 в Известия на Института за История, том. 20, София 1968 г.)

Следващото голямо преселение става след Руско-турската война от 1828–29 година. Това преселение става по по-различни причини и при различни условия. С приключването на военните действия се подписва Одринският мирен договор, 29 септември 1829 година. Договорът осигурява почти пълна автономия на Сърбия. Влахия и Молдавия получават автономия с руско покровителство, Гърция е

обявена за независима държава четири месеца по-късно, в началото на 1830 година. По същото време България остава "забравена", "пренебрегната" и "изоставена" от нейния спасител – Руския цар. Това мирно уреждане е съкрушителен удар за българите, които са вярвали, че краят на робството е вече пристигнал. От писма, писания и мемоари на съвременници се разбира ясно, че очакванията никога не са били толкова високи и разочарованията толкова големи. В началото, с пристигането на Руската армия на юг от Стара планина, българите в източна България се уверяват в освобождението. Тази увереност ги възбужда към отмъщение – нападения, обири и убийства в турски села и махали, най-вече в Сливенско, Старозагорско и по-далечни места на юг и изток, та чак до Черно море. При края на войната мнозинството хора в тия населени места са "силно чувствали, че обещанията на руските генерали или турските власти не могат да ги задоволяват, защото не им се вярва". Член 13-и от мирния договор обаче декларира – за 18 месеца след подписването му българите ще могат да се преселват в Русия.

От голямо, много голямо значение е писанието на Жендо Вичев, самообразован, шивач от Котел. Той описва положението така:

О Боже, какъв страх българите изтеглиха по него време, ох, каква чума! Това беше в юли 1829 година. В Котел всички първенци се криеха, защото турците също щяха да нанасят терор. Но с Божията воля ние чухме, че Русия идва. Това беше на първия дан на август 1829 г. Това беше в петък. През нощта турците, знайки вече за приближаването на русите, избягаха преди изгрев в събота. Ох, Боже, такова голямо чудо, такова неизказуемо благословение от Всевишния. Каква голяма неимоверна изненада – какво беше в петък и какво стана в събота ... И ние толкова щастливи давахме храна на казаците и те ни благодариха, и бяха доволни, щастливи, че бяха победили, и ни казваха "Ей братя, ние ще покорим турците!

... Но какво стана в 1830 г., когато Русия се оттегли? Християните започнаха да напускат, но не всички, само тия, които се страхуваха (имаше причина) от турците. Много напуснаха от Котел, оставиха техните до-

мове, някои продадоха техните имущества, зеха парите и отидоха в земята на Влахия. След няколко години – някои се завърнаха, някои са все още там.

(Преведено от български на чужди езици и пак на съвременен български от Сборник за народни умотворения и книжнина, XII, 1895 г., стр. 364–67).

Каквото Жендо Вичев описва, напълно се потвърждава от руския дипломатически представител Фонтон, който е в щаба на руския главнокомандващ генерал Дибич. Фонтон пише: "Навсякъде възторжени посрещания, овации и сълзи, и щастие – до такава голяма степен, та така и ние се просълзявахме. Нашите сълзи бяха сълзи на състрадание и жалост, защото ние очаквахме и сега непобедимите (интернационални) политики да ни принудят да оставяме тия добри, но обречени хора, като плячка на турците."

Други хора са оставили много по-подробни и анализирани сведения за преселението след 1829 година. Един от най-известните и напълно осведомени по тоя въпрос е д-р Иван Селимински, сливенлия, организатор и обяснител на самото преселение. Селемински е истински високозаслужил възрожденец, високообразован, с много постижения. Той пише много относно своя град Сливен – град на постижения и забогатяване. Но в 1830 година това е място на "вавилонски неуредици" на "непредизвикани насилия", когато "българите си създадоха трудности – непредизвикани". В присъствието на руската армия "българите си създават трудни условия". Защо? Защото те налитат с обири и убийства срещу турски населени места. Положението ежедневно се затруднява, така че за да се избавят "от говнярията", събрания се свикват често, за да се реши как да се избавят от новите трудности. Всеки ден те "се събират, но не постигат съглашение". Хората в Сливен изказват недоверие в чл. 13-и на Одринския мирен договор, именно – амнистия за незаконодеяния през войната. Хората, които са проявили незаконодеяния (четете обири и убийства), не са много, около 600 от 8 000 християнски фамилии. Но както винаги, българските поговорки са ясни: "Със сухото гори и суровото". Решение в Сливен не се постига. (По него време трябва да е имало истинска демокрация). Затова делегация е изпратена в Анхиало (днес Поморие) на Черно море, където е генерал Дибич от Руското военно командване през 1829–30 г. Делегации от други на-

селени места също така пристигат. Всички делегати питат: Може ли Одринският мирен договор да се измени в полза на българите? Може ли член 13-и да се приложи напълно с руска и отоманска поддръжка? Може ли Русия да установи повече консулства?

Генерал Дибич отговаря: "Аз ви симпатизирам, но отговорът да дойде от Петроград". Делегатите разбират, че тука се явява протакане и отрицателно отношение, та някои от тях казват на Дибич, че ще обявят въстание. На това генералът отговаря: "Българи, не се бунтувайте или аз ще обърна моята артилерия срещу вас". И той добавя "Ние имаме съглашение с Европа, че на никой от населението в Турската империя не ще бъде позволено да вдигат въоръжено въстание". Срещата на делегатите с Дибич е накратко описана от Георги Раковски в "Горски пътник". Бащата на Раковски, Стойко Попович, е бил член на котленската делегация. Сериозен проблем за Дибич е бил капитан Георги Мамарчев, котленец, а по това време – на руска военна служба. Мамарчев е военен началник на замисленото въстание. (Георги Мамарчев е бил вуйчо на Раковски. Истинското оригинално име на Раковски е Съби Стойков Савов – Попович. Той присвоява името на вуйчо си, запазва името на дядо си и се сам "кръщава" Раковски, мисля от селището Раковица).

Отговорът за делегатите пристига от Петербург след четиридесет дни: "Нищо друго не може да се направи, освен за тия, които биха се преселили в Русия". На тях ще бъде оказана помощ и съдействие. Според Селимински генерал Дибич не искал да дава съвети, понеже "да останат в Отечеството или да се преселят в Русия е все едно – катастрофално". Делегациите се завръщат в техните села и градове и разискванията продължават. В Сливен се налагат три мнения и така се създават "три партии". Първата партия настоява да се изпрати делегация при султана да иска прошка и амнистия, да обещае пълно съдействие за в бъдеще, "да изчисти страницата от мръсотии", да се започне отново на добри начала. Тази група се състои от по-заможните граждани – търговци и занаятчии, състои се от "всички, които се бяха загрижили за тяхното материално ощетение" и най-вече за "техните пари вложени в търговии по цялата Империя". Тази група получава названието "Партия на гръцката класа", понеже включва богати гръцки фамилии и се съветва с гръцкия владика в Одрин и с патриарха в Цариград. Владиката от Одрин и патриаршеския архидякон посещават Сливен за Великденското тържество и прочитат пат-

риаршеско послание: "Раята да си остане по места, благоверна и послушна". Патриархът също произнася проклятие на всички, които биха напуснали по следите на Руската армия. Намесата на висшите църковни хора не се харесва на населението в Сливен и други места, затова "посетителите са били принудени да напуснат незабавно".

Втората партия се състои "от по-културните търговци и дюкянджии ... класата, която беше навикнала да се грижи за обществените проблеми и беше работлива, пестелива и предприемчива". Тези хора нямат вяра в султана и Европейските сили – така ясно обяснено с резултатите от Мирния договор. "Отвратени, погнусени от адското положение в кръвопийната Турска империя" и "сигурни в свойте сили и способности да преуспеят навсякъде", те предпочитат преселение. Първоначално някои хора от тази партия са предпочитали да не напускат, но по-сетне, когато турски банди започнали да върлуват и си отмъщават с убийства на християни, те също се обявяват за преселение. Стойността на член 13-и става невалидна за тях.

Третата партия, водена от капитан Мамарчев, включва по-бедните, по-необразовани, по-младите и най-вече по-бунтовните хора. Те настояват за народно въстание и не приемат нищо друго. Всички те добре знаят за, и някои познават от личен опит, Гръцкото въстание за независимост (1821–1829). Бунтовните хора сериозно се заемат с организиране на въстание. Селимински, който е бил един от водачите на Втората партия, не одобрява това прибързано, недобре обмислено решение на Мамарчев. Той не му се харесва, защото е "арогантен и не вижда цялото положение перспективно". Идеята за въстание и независимост е била близка до мислите на други хора, не само на тия от третата партия. Според Селимински обаче такова нещо по него време е било "безумно и себе унищожаващо". Мамарчев се свързва с полски офицери в руската армия и разисква с тях (13 ноември 1829 г.) общи действия, които да бъдат в полза на българите и поляците. В Полша избухва голямо въстание срещу Русия през 1830 г. Относно тази конспирация Селимински пише: "колко пъти нашите хора са били излъгвани и малтретирани". Наскоро Дибич изпраща едно кавалерийско отделение от 200 казаци да арестуват Мамарчев, та по този начин да се предотврати въстанието, което щяло да избухне след няколко дни. Това арестуване предизвиква голямо недоволство срещу Дибич в Сливенско и Котленско.

Всеобщото положение и преобладаващото настроение на болшинството хора е с втората партия. За трети път вече нова деле-

гация отива при Дибич, за да получат сведение дали в Русия е определено място за сливенци. Отговорът е положителен, те могат да се преселят в южна Бесарабия, съвсем близо до преселниците от 1806–1812 г. Генерал Вахт, началник-щабът при Дибич, предава на Селимински "покана от българските колонисти, които изказват желание да споделят земи и привилегии" с новоидващите. Дата за заминаване е определена – 20 април 1830 година. Тази ненадейна окончателност създава двояко чувство, понеже

> *...Богатството събрано от векове в град с 8 000 домове, 200 мелници, 300 тепавици, 200 000 хиляди дюлма лози, отлични градини и много други неща бяха безценни и сега трябваше да се изоставят. Дълбоко развълнувани с неописуема жалост хората трябваше да напуснат техните свещени места и гробовете на техните предшественици ... Всички се молеха на Бога да благослови тяхнато масово преселение, така както е благословил излизането на Израелтяните от Египет.*

Керваните са били принудени да тръгнат една седмица по-рано, на 13 април, понеже Руската армия се оттегля на 15 април. Първоначално от Сливен тръгват 16 000 човека. От цяла Тракия – югоизточна България се събират в Айтоското поле 16 565 фамилии – около 100 000 човека. По дългия път преселниците са охранявани от казашки конни отряди. Селимински, и той на път, обяснява, че образуват четири групировки с различни мнения и предложения. Първата – за преселение в Бесарабия, втората – за преселение във Влахия и Молдавия, третата – за завръщане в България, четвъртата – за оттегляне в планините и започване на всеобщо въстание. За мнозинството на преселението Селимински пише: "със сигурност може да се каже, че половината от тракийското население между Одрин, Стара Загора, Планината и Черно море, а също така и на север от Планината между Варна, Силистра, Искача и морето хората напуснаха". Резултатът на всичко това е обезлюдяването на тия области. (Предишните цитати са от Спомените на Селимински в Библиотека др. Иван Селимински, кн.I-IX. Също така от професор Арнаудов – Селимински: Живот ...).

Това е най-голямото преселение на българите в новата исто-

рия, общо около 130 000 човека. Много от тях се установяват в Бесарабия – около 60 000, от септември 1829 до юли 1830 година. Между 1830–1834 година пристигат още 7 000 фамилии. Някои от тях се завръщат. Около половината от общия брой се заселват във Влахия и Молдовия, Нова Русия получава най-малко хора.

Това преселение създава много сериозни проблеми за турските власти. Те изгубват "подведената рая" и остават икономически застрашени, защото са изгубили "най-способните производители" в Европейската част на Империята. Султанът и великия везир начеват "политика на опрощение", защото е "ясно, че населението е напуснало поради чуждестранна провокация". От многото нареждания и инструкции, давани на местните власти между 1830 и 1840 година, се разбира, че политиката на опрощение е била искрена и постоянна. Амнистии се обявяват и продължават няколко пъти. Някои семейства се завръщат, най-вече когато им се дава разрешение да се заселват където пожелаят, а също така техните недвижими имоти се запазват за тях. Властите в Цариград постоянно подтикват руските и румънските власти да не пречат на ония, които искат да се завърнат. Руският генерал Киселев, който е бил отговорен, вицерой – царски представител във Влахия и Молдавия, не оказва съдействие на турските власти. Султанът говори с руския пълномощен министър и "настоява за съдействие". Типична е молбата, представена на Киселев, писана от карнобатски семейства. "Така като имаше голямо безредие в нашата земя, ний дойдохме тук, докато положението се успокои ... Ние сме осведомени сега от нашите пратеници, че там има спокойствие... Ние сме доволни за това и сега искаме да се завърнем по нашите домове, където нашите градини и лозя ни очакват". Преселванията и завръщанията, най-вече между 1830–34 година, създават една сложна картина, от която не може да се разбере ясно от напусналите колко се завръщат. Документите и преброяванията са фактически недостатъчни. Все пак се знае, че хиляди семейства се завръщат. Например от Карнобат се изселват двадесет и три процента от семействата, но до 1835 година половината от тях се завръщат. В Сливен обаче се завръщат само 2 000 жители. Академик Арнаудов предполага, че една пета от преселниците се завръщат.

Друго преселническо движение, но в много по-малки размери, продължава за още осемнадесет години до Кримската война, 1853 година. По това време малки въстания-бунтове избухват в североза-

падна България – предимно относно данъчни облози и земеделски неправдини. До голяма степен тези селски бунтове се окуражават от новата почти пълна свобода в Сърбия и Румъния. Между 1835 и 1842 година десетки бунтове с много хиляди участници разтърсват турските владетели. Жестокостите са били големи на запад от Искъра, та чак до Тимок и Морава. Някои от бунтовниците са пленени и продадени в робство, а някои, няколко хиляди, избягват в Сърбия и Олтения. (Западна Влахия, на запад от р. Олт; Олт се влива в Дунава наблизо до Никопол). Не само бунтовниците напускат родината, но също и хора, които "бягат от бедността". Най-главният управител в северозападна България, валията на Видин, докладва на великия везир, по-късно в края на 1849 г., че все още има брожения с бунтовнически намерения. Хора напускат, за да отиват в Сърбия и Олтения, понеже те одобряват тамошните християнски закони и уредби, "поради националните си чувства не са доволни от нашите закони". Постоянно напрежение в околиите на Видин, Лом, Белоградчик, Берковица, Кутловица (днес Монтана) Пирот, Ниш, Чипровци, Годеч, та чак до Цариброд и Лесковац (в Сърбия) създава условия за недоверие и "очакване на радикална смяна на подтискащото положение". В тази среда, аз мисля, се създава отношението на българите в тоя район за преселение в Русия в 1861 и 1862 година. (Кримската война не предизвиква преселения, понеже Русия губи войната и няма военни действия на Дунава). Малките преселения продължават, някои хора отиват, някои се връщат, но вече пак болшинството остават в Сърбия и Олтения. Единственото съобщение се явява в **Цариградски вестник** (дек.15,1856), който съобщава, че "около 800 фамилии от 25 села в Силистренска околия заминават за Бесарабия (руско владение). Обаче 605 фамилии се завръщат. Тяхното завръщане е подпомогнато от опрощението от Султана.

Със започването на Кримската война Отоманската империя започва да приема много мюсюлмани от татарски и черкезки произход. Русия ги "насърчава" – навярно принуждава да напускат. Много от тези пришълци са заселвани в Добруджа, 13 000 татари през 1856 година и 100 000 в 1860 година. До освобождението 1878 година са заселени 100 000 черкези (това сведение е от Известия на Държавните архиви, 19 (1970 г.) стр. 190-203). Населяването "на тия азиатци, тая мръсна паплач", както **Дунавски лебед** ги описва, "посява

семето" за "обмена на християни с мюсюлмани" между Русия и Турция.

От предишните страници става съвсем ясно, че преселническата руска политика е дълготрайна, упорита и до известна степен сполучлива. Политиката е държавническа – включва и самите Императорски Височества. Те се нуждаят от християни – южни славяни за заздравяването на южните територии. Преселват ги, заселват ги с привилегии във военни колонии. Без привилегии, аз съм сигурен, не са щели да постигнат никакви успехи. Политиката винаги е била подхранвана – подсилвана от предположението, че православните славяни биха дошли доброволно, ако им се отдаде възможност. Това предположение се оказва неправилно, или недостатъчно правилно. Защо? Защото българските изстрадали пришълци виждаха, или вече знаеха, че земята във Влахия – Молдавия е доста по-добра, а също така че опасности за дълга военна служба или за закрепостяване не съществуват. И друго много важно нещо, **антидотът** (от гръцки – противоотрова) на Руската преселническа политика е Отоманската политика, с нейните опрощения – амнистии и снизхождение към "заблудената рая".

Преселението в Русия през 1861–62 година – това е първата част от моята дисертация. Това преселение е отразено напълно, или до голяма степен, във възрожденските вестници. По това време Руската преселническа политика е все още в голям оборот. Но не само това, също така "съществува съгласие за обмена на населенията" – християни-славяни с татари-мюсюлмани. Това така наречено "съглашение" се отрича и от двете страни. Документална поддръжка няма, ако има, на мене не е известна. Обаче нека се знае, че отпреди хиляди години римляните в Римската империя са определили, че документалните сведения са точни, но не документалните разбирателства са по-важни. Наистина то е било в интереса на двете империи да обединят населенията. Преселението в 1861–62 година не остава неразисквано. Възрожденската преса го наблюдава, разисква, не одобрява и напълно отрича като "национално убийство". В тези години националните чувства достигат връх – "Русия ни лъже, Турция ни потиска". Българите искат одобрение, даже освобождение, предимно от тяхната вяра в Дядо Иван. Ненадейно, вместо подобрение или освобождение се явява преселение, така че най-големият възрожденец Г. Раковски започва да говори и пише за "българо-убийствената руска политика".

В 1861–62 година няма въстания, няма Руско-турска война, но има преселение. Това е необикновено. За първи път преселението е пропагандирано писмено от руските консули, обаче възрожденската преса го представя като "национално убийство". Противоречие голямо наистина, но българските вестници го описват като "небивало криминално действие". Възрожденските вестници не искат разискване с Русия за положението, а пишат за "твърдо отстояване до смърт, против враговете на нацията". Това отношение е най-вече от Раковски, прозорлив националист, до известна степен романтик, но най-способен възрожденец, който предсказва – вижда в бъдещето съдбата на Отечеството.

Причините за това преселение са били сложни. Най-важните и най-ясните причини са били обяснени така:

1. Пристигането на татарите, които изместват българите; 2. Официалното съглашение, което позволява на руските агенти да набират българи; 3. Желанието и наивността на българските селяни, които страдаха и очакваха по-добър живот в Русия. Допълнителни причини е имало, които би било възможно да бъдат подредени по логически, философски начин, но такъв опит не бил направен. Трите причини са ясни и на днешно време не се нуждаят от философско обяснение. Раковски, Каравелов, Славейков, Ботев и други редактори и писатели, писали и публикували зависимо от техните разбирания "къде трябва да се забие гвоздея и кога", те добре са разбирали аристотелската логика за "първични, вторични и крайни причини", независимо от всичко главната "първична и крайна причина е била – защитата на нацията!"

Както бе писано преди, 100 000 татари и 100 000 черкези пристигат – това са общи данни. От 1860 година възрожденските вестници, предимно в Цариград, пишат по преселническите проблеми. През месец март 1860 год. **Цариградски вестник** пише: "Преселението на татарите продължава, вече стигат до 25 000. Тяхното присъствие създава проблеми, тифус се разпространява между тях. Мерки са взети да се ограничи епидемията в Цариград" (Ц.В. № 474, стр.4). Същият вестник продължава да докладва за преселението на помалки групи и от време на време пише за техните окончателни места (не само Добруджа). На 13 декември 1860 год. **Дунавски лебед** осведомява читателите си, че параходът "Илдазу" прекарал 1 200 татари в Солун. По същото време един руски параход докарва в Ца-

риград 1 250 татари. През юни 1861 година **Български книжици** пише, че"татарите продължават да пристигат от Русия. Петнадесет хиляди чакат за параходи в Керч (пристанище на пролива между Азовско и Черно море). Миналата седмица дойдоха 430, тая седмица 248 от Алиа в Крим" (Б.К. юни, 1861, стр.62-63).

Дописки, обявления и статии относно идването на татарите се явяват не само във възрожденските вестници, но също така в турски, гръцки и френски вестници. Повечето българи се осведомяват от устни предания и слухове.

Самото заселване на приждащите татари и черкези създава небивало, доста особено напрежение. Те не са "добре дошли". Още по-рано, в 1799 година, султанът от Цариград забранява на Мехмед Кирай-Султан да дава на татарите чифлик близо до Шумен, защото "местното население е против това, страхувайки се от татарския султан, а също така губи доверие във властите". По-късно, през 1830 година, великият везир дава нареждане на валията в Силистра относно волята на султана, която е татарите в Добруджа да не безпокоят тамошното местно население. Отделни татарски села да бъдат създадени, така, както местните християни настояват. Тези нареждания са издадени за "подобрение на положението", понеже "татарите постоянно са потискали и тероризирали местното население". Още по-късно нареждане от великия везир до валията на Видин, през 1857 година, да му напомни, че неговият вилает би трябвало да построи 500 от 3 300 къщи в Добруджа за новопристигащите татари. В 1859 година каймакаминът (от арабски – околийски началник) на Варна е уведомен от великия везир, че 12 000 татари от Крим искат да се заселят по крайбрежието от Варна до Кюстенджа – да им се помогне с къщи и храна. Такива нареждания стават по-чести при преселението през 1861–62 година.

Разноските за построяване на къщи, снабдяване с прибори и земеделски съоръжения, осигуряване на храна – до реколта, всичко това държавата обещава да заплаща и наистина до голяма степен изпълнява обещанието. Но все пак на много места християнското население е допринасяло, доброволно или не, за улесняване на тия преселници. През април 1861 година великият везир нарежда на валията във Видин "да изкаже признание и много благодарности" на населението в Севлиевско, Етрополе и Ловеч, защото те са обещавали да заплатят за провизиите, нужни на 3 995 преселници, присти-

гащи от Крим. (Последните няколко цитата и общи сведения са от "Документи за българската история", том III, София, 1940 год.)

През юни 1861 година **Български книжици** пише: "За черкезите и татарите къщи бяха построени, дадоха им волове, рала и други земеделски оръдия, жито, облекло, припаси и средства за пренесение и та по-много от 156 000 кесии се изхарчиха за поселението им в Турция". 156 000 кесии са равни на 78 000 000 гроша, изразходвани от държавата и (българското население). През юли същата година **Дунавски лебед** пише, че от Видинския район много българи идват в Белград, за да дават прошения до чуждите консули, освен многото други оплаквания, "теглото им се уголемило с настаняването помежду им на татарите, принудени били да си отстъпват домовете на тях ..., да ги хранят, та даже и сол да им купуват". **Цариградски вестник** потвърждава тия необикновени трудности по-късно през 1861 година. Вина за това според **Ц.В.** се полага на Саид паша от Видин, "понеже самият той е от татарски произход ..., насърчава татарите да идват и принуждава българите да ги приемат в домовете си и ги нахранят". Подобни "големи несгоди" не са само във Видинско и Добруджа, а също така в Пловдивско и Софийско. Сава Филаретов, учител от София, пише до руския консул в Пловдив, българина Найден Геров:"Татарите бежанци от Крим, които са се поселили в Ловчански, Плевенски и Севлиевски окръзи, говори се, че българите много страдат от тия неканени гости. Първо им строят къщи, отстъпват им земя, дават им храна и пр. и пр. Това е едно ново нещастие за българите". (Из архива на Найден Геров, том II, док.2492, БАН, 1914 г.).

Тези "големи нови несгоди" предизвикват до известна степен справедливо, бързо разпространение на слухове, някои верни, някои неверни. Нека аз да кажа тук, че слуховете и вицовете – и най-силната диктаторска власт не може да ги спре. Слуховете са резултат на едно психологическо, душевно отражение на действителността – някои верни, някои неверни, а верността се определя от личното мнение, от личното положение на човека. Една американска поговорка казва: "Зависи от коя страна на оградата си и накъде гледаш". За един доста зловреден слух валията на Видин уволнява кмета на Берковица и го арестува – говорело се, че кметът разказвал как "татарите-бежанци били изровили от гробищата едно умряло дете българче, насекли го на парчета и го насолили в една бъчва". Произведено било следствие и се установило, че това било клевета. По-ви-

соките власти одобряват уволнението и ареста на кмета Петър, но "да бъде освободен" и предупреден "за в бъдеще да не върши подобни неща". (Документи за българската история, том III, док. 709).

Великият везир бил доста загрижен за слуховете от по-важно значение. Според него "някои подстрекатели, с цел да създават бунт в страната, взимали повод от това обстоятелство (преселението на черкези и ногайци) и пръскат слух, че тяхното заселване и настаняване по тия места щяло да се извърши в замяна с българите...". "Тия места" са били Видинско, Тулчанско, Варненско, Разградско, Русенско, Търновско, Шуменско, Кюстенджанско (днес в Румъния). Везирът пише на валиите в тези области да кажат на първенците, че татари, ногайци и черкези се заселват не само в техните области, но навсякъде другаде в империята. Според него "българите са едни от най-верните поданици на държавата". Обмяна на татари с българи няма да има. (Пак там, ДБИ, том III, док. 712). Обаче дали точно така е било планувано, или не – обмяна става. "Подстрекателите" не са съчинявали, те са били прозорливи – най-вече Раковски, и са се обявили силно и строго срещу обмяната на българи с татари. Ако наистина великият везир се е стараел да омекчи и замълчи "подстрекателите", то неговите намерения били или неискрени, или руските агенти са били непобедими. Набирането на преселници за Русия бе организирано от руските консули и техните агенти. Именно тия явни, постоянни, и до голяма степен нахални действия дават достоверност на мнението за обмяна на българи с татари. Лошата новина се разлива по цяла България. От различни краища дописки във вестниците изказват грижа за българи от други райони. Писмо от Габрово, публикувано в **Courrier d'Orient** и препечатано в **България**, юли 1861 година, казва: "Говори се много за едно скорошно преселение на българи за Крим. Уверяват, че в Белоградчишка, Берковска, Ломска и пр. кази (околии) голямо число фамилии са готови да тръгнат. Казват, че много чужди агенти ги подбуждат на преселение". "Чуждите агенти" са предимно руските консули и техните помощници – българи "народоубийци". Между най-известните агенти е руският консул във Варна – Рачински, който е през 1861 година "специален руски агент" по преселението. През септември същата година **Дунавски лебед** започва да публикува сведения и доклади за действията на тия агенти и веднага се съсредоточава на Рачински. На 22 септември пише за него следното:

Българите са в едно твърде жалостно положение, което не ще забави да ги хвърли в една крайна отчаяност! ... Най-после много чуждестранни агенти се ползват от това бедно положение на българите и под присвоени титли на филолози, археолози и богословци се вмъкват между простодушните селяни и ги лъжат с пари и мечтателни обещания да остават завинаги бащиното си мило огнище и да се преселят в пусти места!

Един от тия агенти е познатия интригант върху (по) българския свещен въпрос г-н Рачински, човек с развратно поведение. Той е успял в Одринска област да примами 10-15 села, от които някои са вече тръгнали да се заробят самите, та и децата са си взели. От всички лошавини и злини това е най-голямо за бедния български народ, защото му се разорава милото Отечество и разтлейва народността

В същия брой на **Д.Л.** доклад от Цариград съобщава "отровната вест, която тия дни се пръсна между цариградските българи за преселението в Русия на наши 10 000 домородства мили братя българи от Одринската област ... какви ли не хора са се заели да ни погълнат". Това е дело на руския агент Рачински, който не успява в Търново, но успява в Одрин да преселва българите "в руските татарски пустини", подведени от "руските голи и лъжливи обещания". Също така на Рачински е приписван "най-подлия план" за "всеобщо преселение в Русия". Той се опитва да убеди руския пълномощен министър в Цариград – Лобанов, и руския консул в Пловдив – Найден Геров, че с "някое си само обещание" може да се постигне "общо преселение на българите в Русия, затова ние се осведомихме от твърде верни източници". ("Дунавски лебед", 10.X.1861 година) Според Раковски (или неговия твърде верен източник) фактически те – Рачински, Лобанов, Геров, са започнали да работят за всеобщо преселение. Съмнително е Геров да е работил в това направление, неговите обемисти архивни материали не показват такава активност. Раковски обаче, настоява, убеждава и почти до отчаяние аргументира против преселението, което вече е в напредък. Най-вече в брой 53 и брой 54 – 3.X. и 10.X.1861 година. Той нарича преселението "убийствено за българската нация", действията на руските агенти "вражески", "измамнически", положението в Русия "робско".

Обещанията, които руските агенти дават, за да могат да набират преселници, са били доста големи, та така в много случаи неизпълними. Консулите Рачински и Байков обещавали, но те са били в България, а изпълнителите на обещанията в Русия – така се явява разминаване и неуредици – руски тип. Един от техните помощници – българинът Захари Княжевски, образован в Русия, най-активно работи за преселението в югоизточна България. От юни 1861 г. той разнася обещания за "наивните селяни". Той "пътува навсякъде и казва на селяните, че "царят ги вика в православна Русия, където има за тях пари, къщи и много други неща". Княжевски никак не се двоумил да преувеличава успеха на преселението. Ето един пример от неговата кореспонденция:"До сега 20 000 фамилии от Видинско са заминали за Крим. Всеки човек, възрастни и деца получават 12 карбовни (съответно на рублата) за пътя и когато пристигнат там, за тях има къщи и 400 урата земя (един урат = 919 кв.м.; 400 урата = 368 декара). Без данъчни облози за 10 години" (от "Дунавски лебед", 7.X.1861 г. и "Български книжици", дек.1861 г.). Малко по-рано, през юни същата година, Княжевски пише на руския консул в Пловдив – Н. Геров, питайки за отговор дали има ираде (от арабски - Султански указ) за преселение в Крим и около Одеса и Кишинев, "защото от много села дохождат да ме питат за тая работа и не знам как да им отговарям". (Архив на Геров, том.I, док.1431, БАН, 1911 г.)

Разбира се, че Княжевски не е бил сам с преувеличените обещания. Раковски твърди, че на много българи са били дадени руски паспорти да пътуват свободно и набират преселници. Това според **Дунавски лебед** е бил един "подмолен начин" на действие. Нека тук накратко да покажем "подмолния начин", употребен от руските агенти в северозападна България. В тази област преселението достига най-големи размери. Доста осведомително е едно интервю (беседа), която един човек – бай Димитър, завръщайки се от Крим, е дал на **Български книжици**. Бай Димитър е от село Горни Лом (близо до извора на р. Лом, на около 20 км югоизточно от Белоградчик). Той казва на **Б.К.**, че най-активните агенти-набирачи са били българите черковни хора – Агапий от Изворския манастир и поп Михаил от Горни Лом. Първо на първо, съобщава бай Димитър, Агапий казал на селяните да дадат клетва пред Библията, че ще пазят тайно предаденото им сведение, и тогава им дал "добрата новина":

Добре, мои братя, руския християнски Цар ни помни, ние винаги сме близо до неговото сърце. Приемете поздрави от него и от нашите православни руски братя. Вие знаете братя, че от Русия идва нашата вяра, нашите закони и нашите книги. Руския християнски цар ни кани да отидеме в неговите земи, да живеем там по нашите Христови обичаи, свободно и добре, като че ли е наш баща. Тоя, който вярва в Бога, като истински християнин, нека да се приготви и тръгне. Царя иска християните там, за да ги отдели от мюсюлманите. Нека всеки човек побърза, защото след няколко години руския цар ще дойде с неговите войски и ще избие безразборно всички турци, един по един. Бог да е на помощ на тия християни, които останат тук, те може да бъдат мислени за турци!

Бай Димитър продължава да преразказва Агапиевите увещания:

Селяните изказаха желание да заминат, но изказваха съжаление за техните лозя, градини, воденици, пасбища и гори. А какво да правят те с техните овце, говеда и коне? Проповедника им каза: руския цар ще ви даде по-добри лозя, по-добри градини и полета, по-добри воденици, по-добри гори. В Русия има всичко... вие ще намерите всичко да е добро и предостатъчно.

След това проповедника отиде по други села ... и така селяни от три околии отидоха във Видин при руския консул. За двадесет дни градът беше пълен със селяни ... И така, всички ония, които нямаха борчове и задължения, получиха документи да заминат в Русия,и консула им каза: в Русия царят ще ви даде всичко, от което се нуждаете – овце, говеда, коне, всичко. Да! Това той пише в неговото писмо. И така простодушните, наивни селяни повярваха всичко, ужким от руския цар. Те побързаха да си продадат собствеността, чифт волове, струващи 2 000 гроша – за 500, чифт коне, струващи 800 гроша – за 100 ("Български книжици", дек. 1861 г., стр. 408-411).

Бай-Димитровият разказ е ясен, не се нуждае от допълнителни обяснения, освен по една загадъчна точка: защо селяните е трябвало да се заклеват пред Библията, за да пазят тайна, когато стотици и хиляди напускат? Това не може да се върши тайно. Тайното обаче е сведението, че руският цар след няколко години ще дойде с неговите войски и ще избие безразборно всички турци един по един.

И така, ако калугерът-проповедник, ако попът от Горни Лом, ако руският консул във Видин, Байков, казват, че царят ги кани, а и самият цар е писал писмо, то тогава трябва да е вярно. Каква голяма заблуда! Каква голяма подлост! Наистина Раковски е бил вбесен. Тайното сведение за избиването на всички турци след няколко години се явило на много хора загадъчно и невероятно, та те поискали потвърждение от консула във Видин, който може би е измислил тази версия, имаща вид на базилиск (от гръцки базилискос – митологическо животно със змийско тяло и глава на петел със златна корона). Разбира се, консулът дава потвърждение. Ето какво казва за него едно писмо от български преселници от бреговете на Одеса:

Нека знае светът за нечуваното коварство на руското правителство, което показва то сега скоро към нас прости и бедни селачене ..., грабителски излъгани от руското православие и християнство... (писмото продължава с отговора на консула)

- Да, истина е всичко, което сте чули за преселение, и всичките българи ще се преселят в Русия, там където е нашето християнство и нашата вяра ..., който остане в Отечеството си, не е християнин, защото бяга от християните, и когато руския цар нападне върху турците подир година да ги изсече, според каквото има намерение, няма да остане нито една душа, защото той взема онези, гдето са останали отсам Дунавът за турци ... горко на оногози, който иска да остане тука!

(**Български книжици**, стр. 415-416, дек. 1861)

Аз цитирам тук съвсем малка част от всичко, което е писано с големи подробности в **Б.К.** – много страници наред. Нека добавя само, че подробните сведения дават числата на преселените фами-

лии, в някои случаи дата на тръгване на вапорите (параходите), трудностите по пътуването, забраната на тези нови преселници да се доближават до по-рано преселените. И съвсем наскоро се явяват сведения за недоволство, измама и силно желание за завръщане в Отечеството. Ето един пример:

Писмо от нас, шопите из Крим, до тия у Турско. Брайкя бугаре! Съсъ кървави сълзи ви пишемо да ви преваримо, доде сте дома, за да знаете, първо – че стана голема измама съсъ нас да дойдемо тука, двекьо (второ) – что сме патили доде бихмо по толкав дългъ пътъ през реки и презъ морета, трекьо – да ви кажемо, че ни владао сега такива мъки и неволи, кои су по лоши от мъките на светиите, на светители мученици, четврьо – да ви явчае, че от тукашните места, дека ни карао съсъ сила да се селимо, нема по нефела (негодно, болнаво) на свето, та затова като видимо, че ке пропаднемо дибидюс (от турски до дъно), ако останемо по тия пустини, молимо и плачемо губернаторо, тука, да ни пущи да се върнемо и да стъпимо еднъж на бащината ни земя, па веднага да умремо.

Бракя, кога си още бехма дома, не ли ни казувахъ проклетите руски люге, чезащо ни от сърдце обича Рускио Цар, за това пратил писмо до консула у Видин та ни вика да се преселимо у неговата земя, у Кръм (Крим), ако сакамо рахатъ и да си удържим верата. И кога ни каза това, какво ни хвалеше тукашните места, курвата – видинския консул?

И писмото продължава: "Ние тука умираме от студ и глад", "тражиму земя за семена (да се посеят, но навсякъде) до дека ни очи види, се равно и пусто", "страшна суша, та сво изгаря. Около Илинден и Богородица долетию, отнекъде къ милионе скакалци, едре като врабчета, пленяю сво зелено ..., затова ни село до сега нее зеселено и вси смо гракнали съ един глас да ни върну пак у дома ...!"

И още писмото продължава, за да описва: умрелите хора – някои погребани в морето без служба по петнадесет-двадесет на ден,

"връзваха им камъни и ги хвърляха в морето" (**Български книжици**, стр.414).

Преселението продължава, предимно по две причини. На много места българите не са доволни от турските власти, а същевременно обещанията на руските агенти са доста съблазнителни. Защо "бедните прости селяци-християни" да не отидат в земите на Дядо Иван. И наистина, когато татарите, черкезите и ногайците пристигат в българските земи, в българските населени места – "простите наивни селяци" – подведени или не, си създават сериозното мнение, че става обмяна на националности, на религиозни – враждуващи населения. По него време най-прозорливият, най-изтъкнатият възрожденец Георги Сава Раковски разбира много добре всичко това и се обявява строго и силно в своите писания против "убийствената, подмолна руска политика". Нека да предположим, че Раковски, **Български книжици** с редактор Т. Бурмов и много други писания са предумишлено противоруски – за това трябва да има причина, а причината е била настояща, злободневна: преселение, обмен на християни с мюсюлмани. Предумишленост не съществува, съществува само очакваното от Русия – Дядо Иван, и какво се получава в 1861–62 г. – вместо освобождение, национално преселение.

Извънредно големите обещания на руските консули и техните агенти (църковни проповедници и други българи образовани в Русия) изпращат много "наивни селяни" в руски територии.

Ето какво докладва руският консул Геров, до пълномощния министър Лобанов. "По обратния път от Цариград, във всички населени места, по пътя от Одрин до Пловдив, идваха при мен, а и тук постоянно идват хора да ме питат истина ли е, че ги изгонват от Турция ... уверявани, че правителството не ги иска тук". Геров казва, че "много хора, лековерни, приемат това за истина ...". По повод на преселението "много българи, които сега плачат против русите, наричат преселническата политика убийствена за българите...". Обърканост наистина съществува и това създава напрежение и нерешителност, какво да се предприеме, за да се действа разумно. Но всичко, пише Геров, "не може да се обясни, а и много не разбират и все си мислят, че в Русия ще намерят всичко готово и веднага ще забогатеят". (Документи за Българската история, том.I, БАН, 1931. док.219, 25 октомври 1861). На 9 декември Геров получава от Петербург правителствено обяснение, което защитава руската преселническа политика,

въпреки че е дала повод за някои неразбирателства и неблагоприятни тълкувания". Императорската политика е само с добри намерения да помогне на сродните християни. Преувеличените обещания "на руските агенти и техните престаравания са противоположни на намеренията на руското правителство. Нашите намерения са напълно безкористни". И при всичко това преселението става предмет на неоснователни и враждебни противоруски слухове". (пак там док.-221).Обяснението е от граф Н.П.Игнатиев, пълномощен министър в Цариград.

Обяснението от Игнатиев относно разпоредбите на руското правителство е доста дълго. Неговата загриженост, а и на неговите колеги в Петербург е лесно разбираема. Те, включително и Цар Освободител по-късно, Александър II, са се стараели да постигнат нещо полезно и добро за Русия, а и да помогнат на българските християни – "и агнето цяло и гладните сити". Добре! Намеренията са добри. Ние трябва да предположим, че високите управници в Петербург не са искали с предвидено и умишлено намерение да увредят и влошат положението на българите, да прокарат "братоубийствена политика". В историята няма – не са съществували – управления, правителства, които нарочно са се стараели да дразнят и противопоставят срещу себе си населението, освен когато се стараят да потушат и унищожат някакъв истински или предполагаем враг. (Един пример само, Сталин срещу украинците-кулаци и украинското движение за независимост). Но това не се отнася до преселението, между Русия и българите има взаимно уважение! Отношението на Александър II по тия общи въпроси е определено още от 1856 година, когато той е издал императорски наставления, че българските пришълци-преселници трябва да се настаняват съгласно техните желания, "по начин, който те мислят, е удобен и допринасящ за тях". В 1861 година желанието му ще е било "преселението да става по организиран начин" и пак по желанието на преселниците. Александър II, директорът на Азиатския департамент, Ковалевски и други много способни дипломати организират – слагат начинанието на Преселението от 1861–62 година. Отговорен за преселението в Новорусийска губерния и Крим е назначен генерал Стремоухов. Той изпраща инструкции до всички консули, инструкциите са:

1. От мястото на отпътуване до мястото на за-

селване, транспорта ще бъде платен от Руското правителство.

2. Всяка фамилия ще получи 35 сребърни рубли за техния дом, а тия в Кримския полуостров ще получат 80 сребърни рубли.

3. Всяка фамилия ще бъде снабдена със зърнени храни за прехрана и засяване, а също така и със земеделски инструменти, където биха били нужни.

4. Зависимо от територията, всеки мъж на възраст над 21 г. ще получи от 10 до 12 десятини земя. (една десятина = 27 акра = на почти 12 декара, което значи от 120 до 140 декара земя.

5. Производителите на плодове, свилени буби и лозари ще бъдат снабдени с необходимите материали, за да започнат производство.

6. За осем години преселниците ще бъдат освободени от всякакви данъчни задължения към държавата, но след това ще са задължени като всички други хора.

7. Преселниците и техните деца ще са свободни от военни задължения, но техните наследници, родени на руска територия, ще служат както всички други руски граждани.

8. Колониите ще бъдат управлявани от комитета за колониите.

9. Вътрешното управление на всяка колония ще се извършва от самите колонисти в съгласие с техните традиции и така, както те намират за добре.

Всички тия инструкции, а и обещанията и задълженията на руските власти са благоприятни за българите, освен точка 7-ма. Например, ако бременна жена от България роди в Русия – "наследници родени на руска територия ще служат". Това може да стане, че и е ставало още в първата година. Родените там българи, когато са на 21-годишна възраст, отиват войници. Военната служба е 30-годишна, на заминаващите новобранци се прави опело за умрели. Стремоухов продължава: "тия условия са много благоприятни". Той обяснява на консулите, че ако някои хора искат да се възползват от това предложение, те трябва да изпратят техни "разузнавачи" да прегле-

дат и одобрят земите, определени за тях. Първо да отидат при Стремоухов в Одеса с обяснения от къде са и колко фамилии представляват. След като те одобрят земите, консулите ще бъдат уведомени от къде до къде преселение трябва да се уреди и плати. (Всички предишни цитати и обяснения от ДБИ, Архив на Геров, Том I док.182, док.194, док.125).

Стремоухов е бил добър организатор-администратор. Както инструктира в точка 5-а, той пита руския консул в Пловдив, Геров, при какви условия винопроизвеждащите лозари и бубари биха се преселили в Русия, в Крим и биха получили руско гражданство. (пак там, док.193). Геров отговаря наскоро, че лозарите и винарите не са добри и не правят добро вино, което се разваля след първата година (пак там, док.207). Истината е, че по това време на много места и много хора са правили виното да се облагородява, да получава "букет" до 16-годишна възраст, а при нас в северозападна България до 21-25-годишна възраст, "когато оженим момчето".

Руските по-високи държавници разбират, че преселението създава големи неудобства, тревоги и противоруски чувства. Затова за 1862 година те препоръчват и следват по-умерено, по-ограничено преселение – само да се изпълнят предишни обещания. И това става. Стремоухов е повишен в Министерството на външните работи и е сменен с Ивановски, като главен дипломатически съветник, а като "наблюдател на преселението" – губернатора, "българофила" Строганов (Тия хора трябва да са имали политически, бюрократически неуредици, а и лични стълкновения, за да бъдат сменявани толкова често). Решението е било не да се спре преселението, а само да се намали. Самият Игнатиев казва, че пропадането се дължи на голямата разлика между обещанията и изпълненията.

Руските консули и агенти са използвали неуредиците и многото трудности, които наистина селяните са понасяли. **Български книжици** пише: "Пътници и писма потвърждават, че заразата за преселението в Русия се разпространява..." Пътниците ни разказват, че кога някой пита селяните защо бягат от бащината си земя, те отговарят: от теглила, които не можем веки да носим, от данъци, които не можем веки да изплащаме, защото оголехме и осиромашехме". (Б.К.септ.1861 г., стр.298). Много други сведения потвърждават същите причини. На 31 октомври **Дунавски лебед** публикува писмо от Одрин:

Радостни новини нямам да ви изложа. Тука общо владее бедност ... Представете си, че на всяко село се нахождат по пет, по шест заптиета да събират давание (данъци) под различни имена!...

Данъкът им се запира и продава, както и житото им са дали от житниците им, и продава се от заптиетата без пристойна цена...

А руските агенти, ползующи ся от това жалостно положение, не престават да мамят бедните селяни, уж в Русия щели да намерят спасение... Това внушение е станало почти общо по сичко Одринско окръжие, по сичкъ почти Румания-Тракиа (Румелия и даже отвъд Стара планина). За пролет ся готвът да започнат това народоубийствено преселение. Много доходихъ и дохождат въ Одрин да им се дава дозволение.

Руският консул, който достига това положение, е наречен от **Дунавски лебед** – Раковски, "ненаситно животно". Причината за желанието за преселение според селяните е труден живот, данъци и повече данъци, а според възрожденците това е вярно, обаче руските намерения да използват това положение са "братоубийствени". В следващите страници ще бъде показано отрицателното мнение на възрожденците, както се явява във възрожденските вестници и брошури. Според **Дунавски лебед** и **Български книжици** селяните трябва да бъдат образовани, да знаят къде отиват и какво е истинското положение в Русия. Ето какво пише **Б.К.** на стр.299 в 1861 г.:

Нашите българе бегат от тегло, от данок. Но да имаха те щастие да сполучат да се откраанат неколко руски селяне и да дойдат помежду тех да ся спиркажат, те щеха да потреперят, като чуеха теглото и данокът на руския селянин... И тъй руското правителство ще има от нашите Българе и доход за хазнатъ си и снажни хора за войската си, които са кадърни да изтърпяват и студът на ледовития Сибир и горещините на Кавказките равнини.

Страници на ред. **Б.К.** пише за окаяното положение на руските селяни. На стр. 305 пише:

Те най-много дават данок, но най-малко се почитат, те най-много се трудят, но и най-малко имът... Селянинът в Русия е осъден да живее и да служи като животно... От негов труд чакат царете, от неговата работа се обличат, хранят и рискосеществуват (по руски) благородните, чиновниците, свещениците и калугерските... той (руския селянин) не може да си намери правдата пред съдът и когато е най-прав. Той търпи безропотно кога благородните го ударят в най-слабата част на сърцето му и докарва гнусно безчестие на домочадието му. Нещастният руский селянин забравя горчевининте на живота си само кога влезе в механъта да се напие съ виеднъ проста ракиъ (водка), ако има две пари в джоба си.

Книжици продължава да описва, да разисква освобождението на руските крепостни селяни – "то е по име само освобождение". И продължава да осведоми читателите, българските селяни, относно руската военна служба:

Ние нема да описваме състоянието на руските солдати, нема да представяме колко го немилостиво биятъ за най-малка погрешка, што го често и убиват, колко лошава храна му дават и колко други мъкотии той претеглюва... Какво се прочее тъй поревна (много харесва) на нашите селяни... да отиват да се селят в широките руски пустиний? Не знаят нещастните какво ги там чака и слушат само лъстивите обещания на подкупните (агенти).

(Нека аз, А.Д., лично да кажа относно писаното от **Б.К.** Като преподавател в университети в чужбина по руска история бях установил, че водката започва да се произвежда в Русия по времето на цар Алексий 1645–1676 г. в средата на XVII в., по упътването и "настояването" на германци от **Немецкая Слобода**, (Свободна Немска търговска колония) близо до Москва. Наскоро царят разрешава да се дава на селяните право в сряда след обед да имат "свобода" да отидат по кръчмите, които допринасят "голям доход на господарите". Относно солдатите, военните задължения – в XVIII в. службата е би-

ла 30-годишна, а след това през XIX век – 15-годишна, и така в много области до Първата световна война. И ето защо, когато на всяка втора година "военните набирачи" идват и вземат младите мъже, роднините им, селото им, отслужват панихида за умрели – Империята изисква всеотдайност! Нали?)

Както казах преди, обещанията на руските консули са били доста големи и в много случаи неизпълними. Така че още при самото пристигане на преселниците, най-вече в Крим, оплакванията започват с писма, а в някои случаи от завръщащи се хора. **Български книжици** публикува на 24 септември 1861 г. **Преписъ на писмо изъ Кримъ** (стр.351).

Чичо Станко, какво ли казваш сега за нас? Какво направиха тия синковци, та ми не писъхъ?... Искамъ да ти пиша, ама как дати пиша, по кого да ти пратя писмо? Да имаше некий шарен сокол, да му връжия бело книжче чернословче, да го пратя в наше Ломско... Ама сокол нема, черна врана не отива. Поща на голъ кръ нема... Вчера доде бае Крачун, който утре отива за дома си въ Турско. Той ще ти каже всичко друго дето нема въ писмото ми, което ти пращам по него... Знай, че съм сам, жена нема, деца нема – тий отидохъ на небето, отидохъ да намериът мой татко и твой братко, а аз сам кукам, като кукувица, това направихме, чичо Станко, това е нашето добруване в пуста останала Руссиа!... Ах де са нашите зелени ливади..., де са студените ни извори? Всичко далеч, далеч! За зелени ливади намерихме тука гола пустиня, за буйни ниви намерихме вихрушки от песък, за лозя намерихме пусти камъщи, за студени извори намерихме вонещи блата. Това е наш рай!... От пусти, тежки мъки и неволи половината от нас, дето се преселихме тука, не останаха, а какво ще бъде зимне..., когато захванат сухите студуве, без къщи, без колиби, без покрив, голи, без хлеб!... Ето ти големите обещания на пустите лъжци, които люто ни излъгаха! Не къща, не колиба, не вол, не крава, не кон, не магаре, не хлеб, не слама, на ти 120 карбовни па си приготви всичко, купи си всичко! И то не стига, ама от сега зеха да ни мерът, кой иде за добър войник!

Това писмо обяснява доста добре прибързаността на преселението, слабата организация при приемането на преселниците и най-вече несъгласуването между очакваното и полученото. От много важно значение е последното цитирано изречение: "... ами от сега зеха да ни мерът, кой иде за добър войник!". Според обещанията на консулите и някои други уредби преселниците не трябва да служат военна служба до втора генерация, а пък и до по-късно. Защо сега? Защо веднага? Мисля, че единственият отговор е – те да бъдат приети като доброволци, доброволци, които се нуждаят от дом и храна – дом и храна не са били осигурени за тях, дом първоначално и храна до нова реколта.

Нека да покажем още един път недоволството на българите, предимно на Раковски и неговия вестник **Дунавски лебед**. И това не е последната дума, понеже Раковски допълнително пише брошура против преселението. Дописка от Галац, окт. 1861 г.:

> *Завчера дойде от Одеса един от Видинските български села на имя дедо Стоян, кого са били изпратили съселците му да обиди местата в Руссиа и ако бъдат добри, да са върни и да им разкаже, че да идът и тии. Но що ми приказа за тамошните преди малко време загубени отъ отъчъството ни българи! До две тисящи (хиляди) души лежът на полето като скотове, без огън, без покривало, даже и гладни, защото само на 6 копейки на ден имали за храна секоя душа! Освен това и 15 до 20 души мрът секи ден!... Нека бие съвестта ония черни души, които станаха причина и ги подбудиха на това убийствено преселение!...*
>
> *Тоя старец, дедо Стоян, отива да разкаже и не само на селото си, но по сичкото окръжие Видинско и Ломско* ... (Д.Л.1 861 г., стр.229)

Това преселение през 1861–62 год. не е могло да стане без мнимото съгласие на най-високите турски власти. Татари, ногайци и черкези да идват, а българи-християни да отиват в Русия. По тоя въпрос "за съглашение за обмена на населения" Раковски пише в **Дунавски лебед** на 14.XI.1861 г.:

Всеки помни йоще пътешествието Великаго Везиря по областите на Турска Европа, пътешествие, предприето с цел да ся испитът злоупотребленията чинимъи на раята от странъи управителев...

Султанът, казваше той, ви допуща да оставите местата си, вие сте следователно свободни да ся установите в Руссиа на земите татаров, кои ще доидът тук. И тук си ся испратиха по сичките окръжия в България фермани и ся четоха обще народно, да известът, че всекому е свободно да се пресели въ Русиата. Потом, понеже това беше една нагласена работа между двете користолюбиви на тая промена сили, рускити консули – Видинския, Битолския, Одринския, Варненския и проч. добиха налог от правителството си да (набират преселници)... Днесъ же (около 16 месеца след изявлението на Великия везир и четенето на фарманите) Н.Въйс. Аали Паша явева в една тилеграмма отправена Н.Превъсх. Мухлисъ Ефенди, Пловдивскому управителю, чи правителството никога не е помислило да усърчи преселението българ, че никакъв предварителен договор не съществува върху това с Руссиа.

Навярно договор може да не е имало, но някакво съглашение, разбиране за обмена трябва да е имало. Как иначе могат да се обменят десетки и стотици хиляди хора. Пояснение се намира в доклада на пълномощния министър Лобанов до неговия началник, министъра на външните работи княз Горчаков. Докладът е в отговор на предписание от Горчаков относно преселение на славяни от Турция в Руски предели. Лобанов обяснява, че е говорил с Али Паша – великия везир, и че руското питане е разгледано от Министерския съвет. Отговорът е – съглашение! Портата се съгласява да пусне всички желаещи да отидат в Русия. Портата даже се е съгласила да предпише на всички началства да не пречат на преселение от Румелия. Лобанов добавя, че той не ще се забави да уведоми всички консули (в Румелия) относно тия уреждания. (Документи за Българската история, том.I, док.194). Подписан договор може да няма, но правителствено съглашение **наистина има** от Горчаков до Лобанов, до Али Паша, до самата Висока порта. Русия и Турция постигат това съглашение в

интереса на двете империи през януари-февруари 1861 г. И защо не? Това е било преди, било е тогава, и е до ден днешен. В дипломацията, в отношенията между държави, почти всичко, може би абсолютно всичко се върши от собствен интерес. Добре! Обаче на българските селяни от цяла Румелия им се разкъсва животът, наистина страдат в Крим и още по-наистина не получават обещаното. Това е силно тревожело нашите българи, най-вече нашите възрожденци. "Лъжа" и "подла измама" – това е руската преселническа политика за нас – това мнение се изказва в десетки, стотици писания и в хиляди хорски мнения.

През ноември 1861 г. турските високи управници намират за нужно да обявят, че съглашението по преселението на националности не е никога уговаряно и че такова съглашение не съществува. Защо в разстояние на 10–11 месеца такава промяна? Навярно защото преселението явно предизвиква не само недоволство, но и отвращение между българското население. През лятото на 1860 г. великият везир дава устно разрешение за преселение, през януари-февруари 1861 г. се постига съглашение (Горчаков – Али Паша) за преселение, а през ноември 1861 г. се правят официални откази от страна на Високата порта. Турските високи управници са видели "Отпред змия, отзад магаре". Те трябва да обършат, изчистят паницата, та да може отново да ядеме заедно! Отричанията обаче, отправени към по-ниските власти, а също към общото население, потвърждавали мнението на много хора, че "наистина е имало съглашение". Едно такова официално отричане е от великия везир до управителя на Пловдив (който навярно е искал пояснение), което е било публично четено и публикувано в няколко вестника. Между някои други неща отричането казва: "Между двете държави не е имало предишни съглашения да се изпращат българи от Румелия за заселничество в Русия на земите на татарските бежанци. Такова съглашение не съществува". В едно секретно сведение, от 18 ноември 1861 г. великият везир нарежда на валиите, мютесерафите и каймакамите на Видин, Ниш, София, Търново, Самоков, Ловеч, Силистра, Пловдив, Шумен, Сливен, Скопие, Тулча, Нови пазар и Варна да кажат на българите, че османското правителство "не е канило и не поощрява идването на мухаджири (преселници-бежанци), последните се преселват по собствено желание и с позволение на Русия. Ние нямаме абсолютно никакъв договор със Русия за отправяне на българи от Румелия на местата, изпразнени от мухаджири във Русия".

Везирът продължава:

"Българския народ е честен, те са верни поданици на Н.В. Султана, добро мнение и покровителство за тех у Н.В. постоянно се засилва, винаги са дават заповеди на чиновниците да внимават повече от всичко друго за спокойствието и сигурността на българите... Ако имат някои оплаквания срещу чиновници и други, те ще се вземат под внимание без губене на време.

Тези неща едно по едно да обясните на другите първенци, като ги повикате и ги посрещнете добре, ако някои (хора) въ желанието си да напуснат страната съ продали имотите си, ще се отнемат от купувачите и ще се върнат на собствениците. Най-нужното е да ги успокоите напълно. (Документи за Българ. История, том III, док.734, стр.421).

Ашколсун, браво на Везира! А къде е бил по този въпрос преди година? Отоманските турски високи власти стават доста сериозно загрижени относно несполучливото преселение. До валията на Видин се пише да се попречи на българите да се изселват.

"Сведение официално има, че до 15 септември 1861 г. изселилите се български семейства в Русия от околиите Ломска, Кутловишка (днес Монтана) и Белоградчишка са 997 къщи и че тия, които имали същото намерение, щели да се изселят през пролетта.Известно е на Ваше Височество, че дълг се налага на правителството да попречи на тия, които имат това намерение." (пак там, док.727, стр.416). Високите власти искат също да съдействат на преселените в Русия да се завръщат. Така през октомври 1861 г. е получено едно "Пълномощно и Поръчително писмо" от забягналите в Русия българи, които желаят да се върнат по домовете си. Пълномощното казва:

Мъй долуподписаннъй – Дедо Ганчо, Димитър Илиев, Игнат Братаев, Христо Илиев, Младен Цветков и Димитър Кръстев – депутати на преселените летос в Россиа Българе от селата каде Видинско: Крива Бара, Метковецъ, Татар Махала, Байрактар Махала, Скомия, Медовец, Боровица, Бело поле, Васильовци, Горни Лом, Дол-

ни Лом – поручувами с настоящето на Димитра Кръстев – депутатина на преселниците от Горни Лом да ни представя...

Подписаните пет депутати искат от турското правителство опрощение и помощ за завръщане по домовете си. Фактически те се отнасят до султана и се подписват с "отпечатъци на пръсти". Помолено – одобрено! (пак там, док.730, стр.418) Султанът лично се интересува да се помага на всички ония, които се завръщат от Русия. Със Султанско ираде той нарежда: на завръщащите се във Видинския вилает "данъци и други държавни берий да бъдат опростени за няколко години", това е по тяхно искане. Това опрощение ще насърчи всички други, които биха се преселили да си останат в Отечеството. "Тия хора, подлъгани поради своето невежество и незнание" да се приемат обратно , "защото тяхната молба, която съвпада със милостивата и състрадателна воля на Падишаха, би се следвало да бъде удовлетворена".

Ето защо тия хора, които се завръщат в старите си огнища, временно да се приемат като гости във селата, както беха настанявани и татарите бежанци, и в случай, че земите на някои от тех са отнети от държавата, да им се повърнат, като се внимава да не бъдат притеснявани и обезпокоявани. (пак там, док.735, стр.422).

Пак със Султанско ираде се изказва задоволството на Н.В. султана към мюсюлманите от Видин, които приели в домовете си 24 семейства, които са се завърнали от Русия. Да се каже на благородните мюсюлмани, "че Негово Императорско Величество (Султана) е трогнат от това тяхно поведение" (пак там, док.736). В документ 737 високите власти нареждат на валията във Видин да не дава земята на преселените в Русия на безимотните българи в Кутловишко, Ломско и Белоградчишко. На безимотните да се дават свободни земи, защото някои от преселниците вече се връщат, а и повече навярно ще се върнат. В документ 738 се нарежда на валията в Силистра да се погрижи да успокои българското население в областта, та да спре изселването. Трудности има, но държавата трябва да подобри поло-

жението, да се спрат провокаторите-агенти и да се задоволят българите, за да не се изселват. "Защото един народ, който е изстинал към държавата, може да се стопли само, като спрямо него се покажем по-справедливи и по-снизходителни ... ще трябва да се постарае да направите всичко възможно за сигурността и спокойствието на казания народ и за засилването на неговите поданически връзки". Това е наистина много умно, държавническо наставление, но то е съвсем леко на везната на живота, от другата страна са тежките данъци, берати, ангарии и лоши потискащи неправди. За завръщане на преселниците от Русия турската политика на опрощение и помощ е много добро нещо за "заблудената рая", има значение, и то решаващо значение, обаче най-важната причина е недоволството на преселниците от положението в Русия. Повечето остават там, но и много се завръщат. (Някои непълни статистически сведения прилагам в следващите страници.)

Раковски, който много историци виждат като най-способния и най-влиятелния възрожденец, организатор, революционер, писател и дипломат, се издига и изявява като най-върлия противопреселнически, противоруски говорител-пропагандист. В уводната статия "България" – **Дунавски лебед** от 21.VI.1861 г. той започва с обмислен план силно и строго да се бори против преселението, което от самосебе си изисква противоруски изявления. Русия получава, казва той, добри работливи християни, но в политическо отношение Русия си причинява голяма загуба, понеже губи завинаги влиянието си върху християните на Балканите. Християните, той твърди, никога няма да забравят тази афера, от сега та навеки, че в XIX век Русия е причина за население на варвари помежду им. В тая уводна статия Раковски казва, че не се пише против Високата порта или против Русия. За тогава това е вярно, обаче в следващите седмици и месеци много статии, писания, коментари и писма, стават по-остри, по-тенденциозни и открито и строго противоруски.

"Убийствени сведения" идват от Галац за руския консул Офенберг, който е показан в "окаяни действия" за превозването на преселниците в Русия. Офенберг е съпоставен с предишните и настоящи руски обещания и Раковски пита относно спасението на българите (мисълта за Дядо Иван!?). "Къде са руските обещания?" – той продължава: "Ах, всички обещания са били нищо, всичко е било лъжа". (Нека читателите да знаят, че истинността и документите в истори-

ята са верни, но много по-важно е какво е разбирането на хората за истинността. Нека аз да кажа, че мнението на хората е било всякога по-важно от самата истина.)

Разбирането на Раковски е от националистически характер: обиден, излъган от руските консули и по-високи власти. Той, човек с неимоверна националистическа сила, не се предава. Не само не се предава, но продължава да налага остро: "От сега нататък, ако някои ми каже, че руското правителство ни желае доброто, аз съм готов да го напсувам с най-мръсни думи". По същото време Раковски пише: "Вие озвергани българи, сега вие сте като африканските черни роби". И той не се спира, той продължава да установи новата офанзивна линия за **Дунавски лебед**.

До сега не сме говорили във вестника си за това убийствено за народа ни преселение, защото никога не се надевахме Русиа да достигне до такава една крайност. Россиа, коя всекоги е прогласевала явно и званливо, че ищи добро на българите, както и на сичките въ Турско славяни и православни християни, но сега веки сме принудени от свята си народна длъжност да кажеме общонародно с каква цел и с какви сплетни става това преселение.

Уводната статия прави още четири обяснения: 1. Русия иска да смени неблагонадеждните татари с работливи християни. 2. За да се постигне това – нечестни, принудителни методи се употребяват. 3. Русия употреби силен дипломатически напор да убеди Високата порта в обмена на населенията. 4. Руските агенти работят усилено, но успяват само във Видинския вилает. Раковски апелира: "А вие, мили братя българи! Не слушайте руските агенти, тий ви мамят и лъжат. Преселението е за вас смърт, за чадата ви убийство и за Отечеството ни разорение". (Д.Л. 6.IX.1861 г., стр. 201-202)

В тази усилена кампания **Дунавски лебед** – Раковски, дава обяснение на българските селяни за живота на селяните в Русия. В дългата статия "Лудост за преселението в Руссиа" (3.X.1861, стр.210) пише:

... Ние това преселение го назоваваме една лудост, от най-големите лудости, коя ще им принесе разорение

и убийство! И ето защо, ако тии бедни българи биха ходили в Руссиа и биха видели тиа омразни пустини, в които ще ги насели руското правителство, ако тии немъи селници биха живели в Руссиа и биха видели какъв живот живеят тамошните селци мужици, назоваеми от благородните, т.е. всекоги с кнут (камшик с възел) по гърба, без училища, без свобода да търгуват, без педя своя земя и сичко що работят да бъде за Господаря... Защо не попитате татарите от какъв хубост са оставили тех тия пустини.

Статията продължава със сведения за неимоверно тежкия живот на руските селяни-мужици, а това очаква и преселниците от България: смърт, студ, пусти земи, неплодородие, потисничество, кнута, военна служба и т.н. Преувеличено наистина, но основно вярно!

"Съ една реч тя (Русия) ви преселва за ползъта си, а не че иска да ви направи некое добро или милост, както ви лъжиът подкупниците и..."

Дунавски лебед става силно и опасно противоруски. Някои от тези статии се пишат на френски, а други са публикувани във виенски вестници. "Особена дописка от Виена" докладва, че общото мнение относно "преселението на българите в Крим, обнародва ся в точност в много виенски вестници и направи големо впечатление" (пак там, стр.220). Наистина противоруската кампания се разнася и навън от българските предели. Публикуван и на френски, вестникът отива до "много градове и дипломати в Европа", включително "Принц Наполеон в Париж и княз Горчаков в Петербург". По настояване на руското правителство вестникът е спрян от сръбските власти, за това има косвени, странични доказателства.

И още по-рано Раковски замисля издаването на една специална брошура против преселението, само вестникът не го задоволява. Брошурата да се напише набърже, да бъде отпечатана веднага "в няколко хиляди екземпляра и разпространена между българите". Той сам я написва и се подписва с псевдонима – един Българин. Пари за публикацията получава от сръбския външен министър Христич и я публикува в Букурещ в края на май 1861 г. "Преселение в Русия или руската убийствена политика за българите" е малка брошура – 15 страници. Това са били 15 страници, бълващи огън и жупел. Написа-

на на повишен, патриотичен тон и с умиление към българите да не напускат Отечеството. В първите редове той казва, че няма нищо по-свято, нищо по-свещено от милото Отечество, където човек е роден и за първи път вижда светлината небесна, там е неговото сърце. Той продължава да обяснява, че тая вродена привързаност към родната земя е със сила и подмолно нарушена от руското правителство. Руското правителство, което до сега ни е привличало с фалшиви обещания, понастоящем разкрива убийствената и подмолна политика на преселение. Руското правителство с неговите агенти по подмолен начин унищожават нашата родина и изгасват нашата националност, нашето единствено наследство... и т.н. Раковски пише за руските империалистически намерения, за страданието на българите след всяка Руско-турска война. Неговите "исторически доказателства" са преувеличени, върло тенденциозни, но в основата верни. Неговите аргументи са същи, както цитирани в предишните страници от **Дунавски лебед**: раята е наивна и объркана, руските агенти са подли лъжци, турското правителство се е съгласило за обмена на населенията и така цялата ситуация се свежда до страдание и денационализиране. Прав ли е бил Раковски? Да! Преувеличавал ли е? Да! Допринесъл ли е за намалението и спирането на преселението? Да, напълно!

От архива на Раковски, четири тома с хиляди писма и други документи, се разбира много добре неговата всеотдайност, неговата упоритост, неговите крайности за постижение в полза на българската нация. В 1867 година той умира на 66-годишна възраст, недоживял до Освобождението, за съжаление на всички, включително и руските генерали, които в края на краищата освобождават България, и вярата в Дядо Иван се осъществява – краткотрайно и съмнително – но се осъществява.

Тук нека да кажа накратко нещо за отпечатването на брошурата.Раковски се подписва с псевдоним, понеже той планува да отиде в Русия, да убеди по-високите власти да прекратят преселническата политика. Също го е безпокояло, че руските агенти в Букурещ ще се постараят да спрат отпечатването. Тези предпазни мерки се напълно оправдават. Ето какво Теодосий Икономов, сътрудник на Раковски, който се грижи за отпечатването, казва: "Отпечатването на брошурата се постигна след много затруднения. Предателството на Христо Георгиев, Баколооглу и някои други хора доведе до изземването

от печатницата на 3 000 копия. Тези предатели си сложиха ръцете на брошурата, като осведомиха руския консул Офенберг. Аз бях потиснат и жалостен, но наскоро се окопитих и наредих за отпечатването на още 3 000 брошури". Мотивите на Хр. Георгиев относно спирането на брошурата не са напълно ясни. Знае се, че той е извънредно много богат и влиятелен човек, който е в много добри отношения с руските представители в Румъния. Също е добре известно, документирано, че той самият е строго против преселението. Той пише до Н. Геров в Пловдив: "Тук е дошъл един българин и ще типари една брошура българска, относително за това (преселението) и твърди лошо и по нейди сос резон хули Русия, мъчим съ да я васпрем, но нищем можем. Защо тука типарят е свободен". В същия документ пише за преселението: "Постъпката тъзи отъ странъта на Русия за нашия бедни народ е убийство, понеже това ще изтреби национализмът (националността)..." Три седмици по-късно той пак пише до Геров: "За преселението на българите от Видинско, проводи се от тука човек, за да ги советува да останат на местото си, и дано послушат, защото инак опустошава земята ни". (Из Архивата на Найден Геров, книга I, док.391 и 392)

Христо Георгиев е по характер противоположен на Раковски. Той е спокоен, умерен и методично действащ. Раковски и Георгиев са били познати и са кореспондирали.

Освен **Български Книжици** (редактор Бурмов) и **Дунавски лебед**, други вестници също пишат против преселението, но в по-умерен, по-спокоен тон. Те са против преселението, но не против руската или турската политика по тоя въпрос. Човек трябва да се запита – как може да има преселение, ако няма държавна политика, която разрешава това? Както и да е, другите вестници навярно се страхуват от цензурата. Нали **Дунавски лебед** бе спрян, защото критикува турската, а най-вече руската политика. Някой от тия вестници ще бъдат разгледани и цитирани в следващите страници, те са предимно – **Цариградски вестник, Въсток, Дунавска зора, Турция, България, Отечество, Свобода** и др. Тяхното мнение е важно – много важно за оформянето на отношението към Русия.

Независимо от вестниците, но не напълно, в лятото и есента на 1861 година се повдига една вълна на отвращение срещу преселението. От Цариград, Плоещ, Галац, Браила, Видин, Одрин, Одеса и много други места идват до вестниците оплаквания. Преселението

точно по това време съвпада с решителното отцепление на българските църковни деятели от Патриаршията в Цариград, април 1861 год. Понеже от това църковно движение способните първенци навсякъде са били заети с църковния въпрос, а не с преселението. Един доклад от Пазарджик обаче казва, че преселението е предизвикало такава голяма загриженост в цялата област, така че "хората оставиха черковния въпрос настрана, за да действат по убийственото преселение". Много българи – най-вече с преселнически опит, лично се противопоставят на преселението. Тяхната съпротива се увеличава пропорционално с увеличението и провала на преселението. Техните съвети, някои в писма, някои устни, са умолителни – "не оставяйте отечеството". Руските власти са опасни –"брутални". Възможностите за икономическо развитие и търговия – "несъществуващи". Климатът и географските условия: "голи степи", "силни ветрове","песъчливи пустини", "нездравословен студ", "скакалци – изяждащи всичко". Един друг активист, Стоил Балкански, пише от Браила, че е бил в Одеса "и там ние изработихме план за шопите, които се върнаха от Крим, 2 000 на брой, да отидат при граф Строганов и да кажат: или паспорти за нас, или ние да умрем. Наскоро ще чуем шум в Одеса." Някои други действат против преселението по-спокойно и по-систематично. Павел Грамадов, който много хора са мислили за руски агент, пише така: "За последните два и половина месеца аз върнах обратно 48 разузнавачи, изпратени от Рачински и Шишкин от Одрин да избират земя за заселване. Аз имам много повече неоспорими доказателства, но не мога тук да ги пиша, понеже Сибир е много далече. "Сибир е много далече" означава, че Грамадов е бил под полицейско наблюдение в Одеса, или – което е по-вероятно – ако той опише "неоспоримите доказателства", някои други хора биха били интернирани в Сибир. Още един влиятелен човек, известният учител в София Сава Филаретов, се обявява против Руската преселническа политика. Това също прави известният по църковния въпрос в България и чужбина доктор Стоян Чомаков. Той пише на Геров.

Любезни ми приятелю...от Кримеа имаме тук един Депутат стигнал с жалба до Царът ни (Султана), с която му са молат да ги освободи от пустините, в които врагы хора ги полъгаха и заведоха... полека лека сичките ще се върнат, да дадеше Господ! Тази е втората язвя що

небето ни прати за изкушение. От тази (това) Одеските младежи изцелиха народът с отрицателност неизказана истинна патриотическа. С това показахме на Европа, че българите не са руси, както първо им доказаха, че не приемат да станат латинци (католици) ами искат да останат каквото създателят ги сотворил – Българи!

(Из Архивата на Н.Геров, книга II, Док. 2909, стр. 867)

Докато Хр. Георгиев, Филаретов, Чомаков, Грамадов и други лично застават срещу преселението, Раковски, както винаги на предноводещо място – предприема мисия в Русия да "осведоми официалните големци относно отрицателните резултати на тяхната грешна политика". Неговото отиване в Русия е планувано за месец април 1861 година(след публикацията на брошурата) – да отиде в Одеса, Москва и Петербург; а също до Виена и Париж, ако се наложи. В това начинание той е имал подкрепа от Сръбското правителство, най-вече от Министър-председателя Иля Гаращанин и Митрополита Михаил. На Гаращанин и Михаил не е никак угодно татари да се заселват близо до сръбско население. През юли Раковски води разговори с Генерал Стремоухов в Одеса, тогава Стремоухов е началник по преселението. Раковски пише до приятели в Цариград – "Моята мисия е постигната... Аз се завръщам в Белград". Стремоухов пише до неговия началник Ковалевски, директора на Азиатския департамент, а също така до неговата приятелка контесата Блудова да препоръча Раковски като "извънредно способен" и най-добър патриот, но човек "привързан към крайни мерки за постижението на неговата цел". Стремоухов додава, че един такъв човек, който има поддръжката на Митрополит Михаил и Руския представител в Сърбия Влангали, трябва да бъде приет в Петербург и да му се даде помощ за публикация на неговия журнал.(Чудно е защо на Раковски трябва да се даде помощ – парична – за публикация на неговия журнал – Дунавски Лебед. Дали да би било истинска помощ или подкуп за подобро отношение към Русия?) Раковски навярно е бил задоволен в Одеса от разговорите със Стремоухов, понеже той не отива в Москва и Петербург. В едно писмо – меморандум, Раковски осведомява Руския външен Министър Горчаков, че "Стремоухов обеща да спре преселението". Стремоухов съвсем наскоро заминава за Петербург

да работи в Азиатския департамент, във Външно министерство; неговият заместник генерал Строганов, губернатор на Новорусийската губерния, е, според Стремоухов, "Българофил".

Раковски има успех, но сам той е знаел до каква степен. Преселническото движение е имало своя вътрешна сила – независима от Раковски, Стремоухов, или Али Паша. Съпротивата срещу преселението от много страни и много хора се представя от **Лебед** и **Книжици** като спонтанна и силна, обаче други вестници я оприличават по-различно.

Цариградски Вестник пише на 24 февруари 1862 година, започвайки с гръцката поговорка "Дано езика да не надпреварва акъла", и продължава:

> *Поради това нъй се чудим маем съ умът на некой наши Българи, които в случайът на преселението ся въоружиха разноспособно и печатно да нападатъ против Руссия, като изпращаха укорителни статий толкос до Дунавския Лебедъ колкото и до Българските Книжици; но външните Българи, които изпращаха тези статий, като не опитни въ политическите работи не съ до толкоз за обвинение отколкото Редакторите на Дунавския Лебедъ и на Българските Книжици... И тъй подметнаха в Вестниците като един парцал Руссията, коеято и тя при другите Империи е една сила.*
>
> *Подобни статии и нам немалко се изпратиха с умоление да ги поместим във Вестника си, но ний като имаме сякогаш гореречената пословица ... тургахме, казвами, такивата статии на страна като излишни за публиката... Мнозина от Българите ни принуждаваха и ний да противоречим за Руссия, но тъй като не искаме езикът ни да предварюва умъ, не бързахме да се покажим.*

Чисто, ясно и откровено обяснено: "...и като не е наша работа да знаими високите споразумения, които двете тези сили Турция и Руссия помежду си са направили... и като виждами, че нашите съвети на нищо не щеха да спомогнат и да спрят преселението... тургахме такивата статии на страна като излишни за публиката." Тука е имало лична цензура, а може би и страх. "Ние требва да ся внимава-

ми какво пишими и хортувами, за да не сгрешим пред лицето на Високата Порта". **Цариградски Вестник** е бил предпазлив. Отказва да публикува статии и писма, които изявяват противоруски и противотурски мнения. Навярно, пак от предпазливост, някои други вестници публикуват съвсем кратки дописки, като "Татари пристигат"; "От някои места от България някои хора заминават за Русия" и това в повечето случаи – без обяснения, без политически мнения.

Цариградски Вестник е критикуван за неговото необикновено отношение по преселението. През юни 1861 година **България** публикува едно писмо от един читател относно **Ц.В.**:

> *Помня, как пред два месеца Цариградският вестник са извиняваше, че не говорил нищо против преселението, според тая причина, че руският цар са намирал въ добри отношения съ нашия цар,Султанът.О, колко безосновательно тълкувание на Цариградският Вестник! Кажи по-добре нека умират хиляди Българи, нека им се случи секо злополучие. Ний не щем счастие за България, а само интересът на Русия, на която сми обвързани да служим, защото от нея получавами заплата.*

Изглежда, че **Цариградски Вестник** е единственият, който публикува една дописка, похвалваща положението на преселниците в Русия. Един българин, Карамачев, съобщава, че "в Русия преселниците са намерили гостоприемство, щастие, спокойствие и т.н" Тия не са негови лични думи, той цитира една брошура, писана на френски на остров Малта. Доколкото може да се установи, това е единствената положителна оценка от стотиците и хиляди отрицателни, които се явяват в много вестници и архиви.

Описанието на преселението като "Убийствено и унищожително за нацията", става стандартно. Вестник **Въсток** например,няколко години по-късно, на 21 юни 1865 година, се произнася доста саркастично, относно преселението, като казва, че "ние окаяните, злочести българи не сме в състояние да разбираме такива "високи" съглашения, но ние ясно разбираме, че по тоя начин те се опитваха да изкопаят гроба на нашата нация". Какво противоречие, какво голямо неразбиране между българските национални тежнения и руската политика! Както казах преди – истината е една, а разбирането на хора-

та за истината е друго! И винаги по-важно е разбирането, отколкото самата истина. Къде си, какво виждаш, от коя страна на оградата си, какво очакваш? – Това определя твоето мнение, а не самата истина. Истината е философска, и до голяма степен логически трудно определима.

Не всички руски консули са били за преселение на българи на руска територия. Действията на Рачински от Варна и Байков от Видин са определени от много писания и хорски мнения като "вредни", "лъжливи", "подли", "убийствени". Но Геров в Пловдив, Хитрово в Битоля и Шишкин в Одрин изказват писмено-документално строги противо-преселнически мнения. Това става в края на 1861 година и през 1862. В писмо до Пълномощния министър в Цариград Геров обяснява, че многото трудности и неразбирателства по преселението ще донесат на Русия "вместо благодарности", "хора разочаровани и възмутени". Малко по-късно, в началото на януари 1862 година, Геров пише на неговия колега в Битоля, Хитрово, че е успял да спре преселението от Пловдивско. В същия ден Хитрово пише до Геров, само в един параграф той обобщава своето мнение по преселението.

"Сръбските вестници (протестират) – **рвуть и мечутъ** против преселението на Българите, некои от Вашия район. И тука има желающи, наверно през пролетта ще започне преселение; но по това дело аз се старая да бъда по възможност внимателен; аз всецело вярвам, преселение може да бъде полезно само в определени размери, а ако то вземе по-големи размери, то ще допринесе нищо друго освен вреда; прочее това е мое лично мнение – лично виждане!"

Шишкин, консулът в Одрин, не е одобрявал преселението. На 19 юли 1862 г. – той пише до Геров – "Аз съм свършил с преселническото дело". Благодарение на многото изисквания на турското правителство много хора се отказаха от преселение. "Това не ни опечелява. Аз се страхувам от ужасното повторение на Видинското преселение; ако това би станало, много ще ни посрами." Той продължава да обяснява, че миналата година – 1861 – е бил ентусиазиран по преселението, но не повече, понастоящем. "Може би всичко е за по-добро".

(От Архива на Геров, Том I, Док. 219; Книга II, Док. 2603, 2944)

Писмата на Геров до Лобанов – Ростовски, Руския П.М. в Цариград, са по-общителни, по-дипломатически, той не се вдъхновява с "братска любов" или "очаквания и мечти". Геров е бил извънредно

способен реалист, бих казал като Раковски, виждащ по-надалеч, предвидлив; но спокоен – спокойно обяснява и спокойно постига! Хитрово и Шишкин в техните доклади до Азиатския департамент се явяват като бюрократи – каквито наистина са били. Те не определят преселническата политика, те докладват за нейното изпълнение и ако са имали неодобрения или строго обратни мнения, те не са ги обяснявали.

Съвсем друг е случаят с руския консул, Байков, във Видин. Той е действал, без съмнение, без по-висша определеност; наистина най-активно за бързото преселение. Докато другите консули пишат за основно неодобрение за преселението, Байков пише на 14 юни 1861 г. до директора на Азиатския департамент, Игор Петрович Ковалевски: "Аз съм в затруднено положение, аз с всички сили се старая преселението да стане по фактически причини, но при това аз полагам същевременно най-голямо внимание да избегнем всяко подозрение, че Императорското консулство се занимава с превозването на българи в Русия. При всичко, смятам да приложа, за Ваше любопитство... напечатаната в Букурещ брошура: "Преселението в Русия или Убийствената Политика за Българите". Тая брошура е издадена от един българин, Теодосий Филипович, както се говори, кореспондент на **Дунавски Лебед**. Съдържанието на брошурата е това, че българите напусто търсят спасение в Русия, която приготовлява за тях робство. Но по-добро би било за тях да си останат на смъртните могили на техните деди и отци." (Раковски, Възгледи, Том II, Док. 19, стр.38)

Байков пише "да избегнеме всяко подозрение, че Императорското консулство се занимава с превозването на българи в Русия". А какво той – неговото консулство, прави, и прави усилено? Усилено преселение, преселение, което създава много противоруски мнения, мнения, които са най-важни за борбите между русофили и русофоби след Освобождението. Байков прави други доклади относно "вражеската", "противоруска позиция на **Дунавски Лебед**.

Защо такова голямо неразбирателство, защо такава дипломатическа неуредица и до голяма степен лъжливо обяснение в доклада на Байков. Отговорът, мисля, е един: вземи каквото можеш и се представи честен и добър. Той научава за страданията на преселниците и за завръщането на стотици и хиляди от тях, но за това той си мълчи; "курвата Байков" го наричат селяните във Видинския вилает.

Възрожденските вестници пишат, че руската политика е "егоистична" и "убийствена"; руските документи – предимно писма – обясняват, че тяхната политика е "всеотдайна", "всепомагаща" в отговор на желанията и тежненията на страдащите българи. И двете страни трябва да се представят и оценяват. Страданието на българите наистина е било непоносимо, за да се решат да напуснат родния край, но това тяхно решение става, след като те са получили доста много фалшиви, лъжливи обещания. Това преселение е доста по-малко, по-малочислено, от преселението в 1830 г., но предизвиква неимоверно много по-голяма съпротива. В 1861-62 година има вестници – това е най-важното! А и съществува съглашение за обмена на татари с българи – това е също много важно!

Уточнение за числото на преселените българи в Русия по това време няма. Опити са правени, но по документални и статистически причини опитите остават неизпълними.

Аз предполагам, че все още има турски и руски документи по преселението, които не са проучени до 1971 г. Каквото се знае в това отношение, е малко. Раковски пише на 10 октомври, 1861 г. в **Дунавски Лебед**:

> *Управителят на Видинската карантина е писал официално в Цариградъ и на 16,17 и 29 месеца Сеферя (юлио-август)" отишли са съ кораби в Руссия 503 домородства Българи, 3 156 души от Ломско и Белоградчишко окръжие... А от Галац получихме писмо от 30 септември в кое ни пишат следното: Тази неделя минаха още три шлепа и три кораба, натоварени съ Българи от Видинска област...*

В "Архив на Г.С.Раковски", том 3, Док.272, Стоил Балкански съобщава,че "преселението на Видинските ни съотечественици от ден на ден се увеличава. Според думите на един ибраилиянец (от Браила) всеки ден по 1-2 гемии преминавали места, имало готови още 30 000 фамилии за път". Цифрата 30 000 фамилии е преувеличение. За такива преувеличения пише Райко Жинзифов в Руския вестник **Ден**. Жинзифов е горещ славофил, той критикува Раковски за неговото противоруско направление в Лебеда. Той пише "преселението на 20 000 фамилии – наистина не повече от 5 000 са досега преселе-

ни." (БАН Институт за Литература. Райко Жинзифов, Публицистика, том I, стр.35-37; 1964.)

Броят 5 000 фамилии, които Жинзифов определя, е навярно най-близо до истината. Той е бил в положение да взема сведение от по-високите руски власти.

Добре известният словенски историк Франьо Брадашка пише в **Die Slaven in der Turkei**, че "през 1861 година 10 000 българи, за да избегнат Турските насилия и Татарските обиди, убедени от Руския консул Байков, се преселяват в Крим." Брадашка пише в **Die Slaven** какво е чул или чел; неговите числа, съвсем ясно е, не са окончателни. По-сериозни са числата на руския учен-историк, А.Клаус, който пише много добро научно обяснение за колониите в Русия. Той пише, че в 1861–62 година до към 27 000 българи са дошли в Русия от Видинския окръг и Одринския окръг. (Това съответства на Жинзифов – 5 000 фамилии) Клаус обяснява, че много повече щели да се преселят, но преселението е намалено и спряно от турските, руските и молдавските власти. Той обяснява, че преселението е спряно от руските власти поради липсата на храна и пасбища в Южна Русия по това време, а също така поради оплакванията на българските националисти. (А.Клаус. **Наши Колонии**... Въйп. I, стр. 351-2, 364; Петербург, 1869 год.) Известният руски (съветски) историк Н.С.Державин започва своята обширна етнографическа студия – **Болгарскии Колонии в России** през 1897 година и я публикува в 1914 година. Неговите числа на преселници са идентични с Клаус за 1861–62 година – те са около 30 000 хора. Державин обаче дава сведения за по ранни преселения. Неговите описания са дълги и подробни; малко от тях се отнасят към XVIII век, подробни статистически сведения до края на XIX век. Неговите описания се отнасят само до Новорусийския край, в който са включени Херсонската губерния, Таврическата губерния и Бесарабската губерния. В 1844 година в тия територии българите съставляват 3,3% от общия брой (2 276 646)или 75 360 човека; те притежават 4,3% от обработваемата земя.

Двадесет години по-късно, в 1865 година, числото на българите е 94 830, а в 1897 год. 170 170, което е 2,04% от общото население, притежавайки 4% от годната обработваема земя. Най-много от тях са заселени в Бесарабската губерния – 103 225, Херсонска – 25 685, Таврическа – 41 260 (Изследването на Державин е публикувано напълно в **Сборник за Народни Умотворения**, Изд. Б.А.Н., книга XXIX,

1914 г. Това е солиден научен труд от 270 страници, с още 100 страници снимков материал, който показва всеразмерно живота на българските колонисти).

Наистина, до Освобождението български колонии са образувани от Виена, та чак да степите западно от Каспийско море. Тия колонии имат около 350 000, най-много 400 000 заселници. По официални статистически сведения по него време има "24 000 Българи в Австрия, 98 000 в НовоРусия, 150 000 в Румъния." Тия числа не включват Сърбия и Бесарабия. Някои автори дават доста по-високи определения за българите в Румъния – 700 до 800 000. Руският учен А.С. Будилович, в неговия труд **Статистические Таблици Разпределения Славян**, смята числата 700 – 800 000 преувеличени, но казва, че долното число за определение трябва да бъде 500 000 българи в Румъния. Най-главната причина за преселението са войните между Хабсбургската империя с Отоманската, а най-вече на Руската империя с Отоманската. Стотици хиляди българи се изселват завинаги, но и много от тях се завръщат – съвсем наскоро след първоначалното изселване.

За завръщането на преселниците от руска територия се пише още в 1861 г. (отнася се само за преселението 1861–62 година). Писма и документи от Одеса и градовете на долния Дунав – Тулча, Галац, Сулина и др., съобщават за завръщането на "неколко фамилии", "няколко стотин души" и др. подобни. Те нямат обща представа за размера на това обратно движение. Само няколко доклада представят цялата картина, и то накратко. На 12 май, 1862 година **Цариградски вестник** цитира гръцкия вестник **Омниа**, че понастоящем във Видинския край е мирно и тихо. Числото на завърналите се наскоро от Крим е близо 2 000 фамилии. По нареждане на султана, валията Сюлейман Паша им е оказал помощ, за да се настанят по техните села. На 18 юни 1862, **България** публикува доклад, че от тия, които успяха да се върнат от Русия, понастоящем са 6 801 човека. Мютесарафът на Тулча пише до великия везир на 3 юли 1862, че съгласно неговите нареждания 3 000 златни унгарски монети са предплатени на параходната компания, за да превози 6 000 завръщащи се от Тулча до Видин. (Документи за Българската История, том III, Док.753, стр.437-38)

Близо 2 000 фамилии се завърнали преди май 1862 – може би се отнася до 6 801 човека, за които **България** пише. Другите 6 000,

за които Тулчанският мютесарафин докладва по-късно – 3 юли, – са отделна група. Всичко това пояснява завръщането на около 15 000 човека от Видинския вилает. Като се приеме, че преселението от 1861-62 г. изпраща на руска територия 27 000 до 30 000 души, значи половината от тях се завръщат още в първата година. Ясно е:

"Картинката на числото две не изглежда добре". Къде е "курвата Байков"? Навярно се крие. В своя научен труд Клаус пише, че по причина на "пълен неурожай от 1862 до 1865 година... много преселници искат да отидат в Кавказ, но най-голямото число на тия от Видинския район се завръщат". (Клаус, **Наши Колонии**, стр. 365)

Доклади за повечето завръщащи се се явяват в **Дунав**, 18 февруари 1870; **Македония,** рано в 1872 г.; **Турция**, 20 януари, 8 юни, 11 юни, 1873 год.

Наистина повечето са се върнали в България, по-малко са останали в Русия. Каква бъркотия! Какво ненужно страдание! Ами умрелите? Колко смъртни жертви е имало – не се знае. Каквото се знае, е от писмата на хора като тоя, който пише до чичо Станко – "жената и децата отидоха на небето". "Много се върнаха... всички се върнаха" освен умрелите от физически и духовни страдания. Рядко се намира писмо, което да не пише "за умрелите и умиращите". "Петнадесет до двадесет на ден умираха в Крим". "Около шестдесет души на ден умират " в лагера близо до Тулча. Вестник **България** пише "тия бедни страдащи хора... за тяхната мизерия ние обвиняваме тия проклети Руски агенти". "О, окаяни въе Българе, казува ни едната кореспонденция, как не опознахте със време проклетата руска цел ...и отидохте да измрете до 6 000, като нахраните морските животни със человечески телеса!" (**България**, 18 юни, 1862 г.) Смъртта на един здрав, невинен човек е трудно поносима. Смъртта на един здрав, невинен човек – Българин, който напуска "зелените гори и ливади" в отечеството и умира в голите руски неурожайни полета, или във водите на Черно море, е много съжалителна. Страданията са наредени от Бога.(?!) Уредбите са наредени от Царя. Но, Бог високо, Цар далеко – така селяните от Видинския вилает – в гроба. Един гроб – една молитва – един тъжен спомен. А къде е "курвата Байков?"

В края на краищата изглежда, че преселението от 1861–62 година е напълно неуспешно за всички страни – българи, руски власти, турски управници. Преселението има политически и най-вече психологически влияния – Вярата в Русия потъмнява, Надеждата в турс-

ката власт се повишава; това повишение е в очакването на разрешението на църковния въпрос (следващата II глава). Нека да не говорим повече за противоречията и неразбиранията – те са много и сложни. Обаче едно нещо трябва да се подчертае, вината не е само на руските консули, вината принадлежи до голяма степен на българските църковни хора – духовници, които наистина са вярвали, че спасението на всички християни е при **Дядо Иван**.

Отношението на Раковски, винаги пророческо – и доказано, е напълно отрицателно. Отношението на десетки възрожденци е също така отрицателно – но по-умерено. Най-главната сила по това време–60-те, 70-те години е Българският възрожденски национализъм – той не приема чужди влияния, противопоставени на националната идея за независима църква, за защита на нацията, за освобождение. А Русия действа в свои интереси. И да се запитаме – защо не? И така, аз мисля, ясно и накратко, че се получава отрицателно, противоруско мнение.

Отрицателното мнение не изчезва. На 15 юли 1868 година **Дунавска зора** пише:

> *Неприятелите на отечеството ни големи пагуби са причинили бедному нашему народу: като милионо количество Българи съ преселили въ места, гдето драгоценото наше име Българин да може да се слее съ името на господствуващият елемент. И тъй знаиме, че Руссия в походът си против Турция не малко Българи е преселила в нейните пустини, освен това и милионно количество е останала тука в Княжествата..."(Валахия и Молдавия)*

Милионите, писани от **Д.З.** са преувеличение. Но милионите са психологическо възражение срещу руските действия по преселенията. Възраженията и отрицателните отношения продължават и се поддържат от възрожденските вестници. И други вестници преувеличават числото на преселените, обаче те дават по-сериозно, по-обмислено описание на живота в колониите.

Народност публикува няколко дълги доклада, "за да направи сравнение между руското и молдованското управление – на колонистите".

Народност иска да докаже на всеки русофил какво руското правителство с неговите симпатии е направило за българите в последните петдесет години. Заключенията са: Независимо от някои добри намерения и присъствието в отговорни постове на високо оценявани служители, такива като генерал Инзов, българите в Бесарабия са търпели лошо управление, което може да се сравни само с "управлението в Турско по времето на еничарите". Освен **Народност** и други вестници пишат, че най-голямото оплакване на колонистите е било относно образователната училищна система. **Народност** докладва, че в 83 колонии с население от 150 000 души те имат само 10 първоначални училища, което е много по-лошо отколкото в Отоманската империя. В Русия "управниците ненавиждат идеята за образование и казват, че един образован българин е по-опасен от един човек с нож в ръцете си". Петициите, които колонистите са подавали, молейки разрешение за отварянето на училища, в които да се преподава на български – оставаха без отговор.

В сравнение с това "отчайващо отвратително" положение, колонистите в Румъния получават разрешение да образоват децата си; а най-вече след 1856 г. "те отиват в университети в Париж, Берлин, Виена, Лайпциг и др. европейски градове"; И така "свобода допринесе плодове за колонистите". (**Народност**, 18 август, 1868 година)

Руската държавническа вътрешна политика да не позволява образованието на българските колонисти е най-добре разбрана и обяснена от **Дунавска зора** като политика на "денационализация" на българския елемент. На три пъти уводните статии на **Д.З.** разискват проблема за образованието и строго обвиняват руските управници за това, че не позволяват на българските колонисти да отварят свои училища. **Дунавска зора** доказва, че само в няколкото училища учението е на руски език, и не само това – те "забраняват доставките на български вестници в колониите". (**Дунавска зора**, 5 октомври, 8 и 15 декември, 1869 г.)

Във водещите статии "Отечество и Колонии" и "Глас отъ Бесарабия" вестник **Отечество** изказва мнението, че независимо от всички трудности "колониите нема да се изгубят за нашата нация". Това е една несигурна надежда, защото Българите живеят при едно нелиберално управление, което не им позволява "да пътуват по пътя на прогреса". "Монархическото управление – (е против) – правата, ко-

ито направляват прогресивното човечество". (**Отечество**, 1 май, 1870 г.) Денационализацията на българските колонисти се разглежда по-подробно от известния и способния по него време Любен Каравелов. Той обяснява достоверно, че за ниското ниво на образованието – по-ниско от образованието в Отоманската империя – трябва да се обвинява само руското управление. Българите в колониите искат да се учат в български училища и да бъдат българи.

Той обяснява – убедително, че "Русия не се е грижела достатъчно за Християните в Отоманската Империя". Той посочва преселението като най-силно доказателство за това. В уводната статия – цялата първа страница на Свобода – (10.XII,1870 г.) той започва с "Дописка от Цариград, която ние поместяваме въ вестникътъ си ако и да не разделяме **въ сичко** убежденията на нашиятъ дописникъ, свидетелствува че българскиятъ народъ е твърде раздраженъ против руското правителство..." Относно преселението статията продължава:

Че Россия са е малко грижила за християнските народи въ Турция, свидетелстватъ нейните постъпки съ българете и съ татарите и черкезите. Ако Россия е ослабила турските сили, то тя още повече е ослабила и българските. Да пресели толкова хиляди българи и да насели България съ толкова хиляди татаре и черкези..-.Россия е можала да ни направи добро, но до сега ние не сме виделе от нея нищо повече, освен зло – това е факт.

В своята сатирическа повест "Хаджи Ничо", Каравелов разисква много социално-политически проблеми. Сатирата е отправена срещу консервативното крило на българската емиграция, по точно срещу Хр. Георгиев – Хаджи Ничо. Пак по преселението:

Никола се от завист говори; него го е яд, че Хаджията има хубава градина и шадраванъ от мермер, казал Нейчо Петлето

- Не ща азъ такава градина – казал Никола – тя е направена от кокалите на ония българе, които са преселиха в Россия, по желанието на Хаджи Нича;тая градина е облеяна съ цели реки български сълзи;а из шадраванът

и тече кръв, която рано или късно ще да задуши Хаджи Нича в неговите конаци. Едно време Раковски казваше, че всеко едно зло може да се прости на човек, но изменничеството никога. Това е така. Хаджи Ничо пресели толкова хиляди българе в Россия, из които половината измре отъ глъдъ и отъ студъ;а другата половина са разпръсна по светътъ и изгуби ся за българете, и сичко това той извърши само и само, за да спечели по една жълтица от човек... Сичко нашият народ ще да прости Хаджи Ничу;ала за ония българе, които той испроводи в Россия – никога."(Свобода, 16 септ., 1870 г.)

Каравелов е добре знаел как да се пази от цензурата и от някой руски консули. Уводната статия започва с "Дописка от Цариград..."- значи той самия "не пише" статия. В сатирическото, даже саркастично обвинение срещу Хр. Георгиев и доктор Атанасович той не пише статия, а публикува малка повест, в която Никола обвинява Хаджията. Каравелов – прогресивен демократ, революционер, обвинява консервативните, богати хора от Добродетелната дружина, от Партията на старите. Както показах документално по преди, Хр. Георгиев е бил против преселението, не силно и строго като Раковски, но все пак е бил.

Преселението се отразява неблагоприятно, обвинително към Русия през 70-те години и по-късно до края на XIX век. Вестниците **Дунав, Свобода, Народност** и **Знаме** пишат за "незабравимото страдание", силно критикуват руската политика спрямо България и руското управление в колониите. На 16 юли 1868 г., **Народност** пише:

Ето по-долу що извличаме от една брошура напечатена от скоро въ Виена на французки съ заглавие: Actualites politiques...

за съжаление на нещастните Българи, когато в най-големото техно злощастие, което то ги постигна след източната (Кримската)война и грабителствата на башибозуците, те Българите беха принудени да дадът прибежище на 595 222 изгонени от Русия Черкези и Татари, които от 1854 до 1864 направихъ да възживее на Балканте едно ново хунско – сиреч варварско преселение.

Те изгониха Българите отъ техните къщя, грабнахъ им уютът, обезветихъ им свещенните места, обезчестихъ им жените..."

Това е отмъщение заради загубите, които "тия фанатични варвари" са понесли от Московците. Ето пак, Русия е виновна. От философска гледна точка заключението не е грешно, защото Русия е първоначалната причина за отиването на "варварите" в България, а "варварите" си отмъщават на "християнските кучета – едноверни на Московците". Въпросът, изглежда постоянният, на който не е отговорено, въпросът за българските колонии на руска територия, който се подхваща от много вестници. Христо Ботев – най-известният и до ден днешен високо почитан революционер, поет, възрожденец, пише в своя вестник **Знаме** следното:

Жалостни слухове достигатъ до нас изъ руска Бесарабия, т.е. изъ оная обетована земя, въ която една част от нашият народ намери прибежище в страшните години на свойте страдания. И тамъ, както и на секо друго место, българинът е биен, обезчестен, излъган, съсипан и наказан по законът на варварският деспотизъм!... Един приятелъ из Комрат(колонист) казва А Россия тая мнима защитница на славянството, тя употреблява още по-радикални средства, за да изтрие от лицето на земята българските колонии. Тя отне земите на колонистите, подложи ни съ сичката своя немска строгост и подлост по законът на "обща повинност" и когато ние пожелахме да оставим пепелищата на ногайските татаре, които трудолюбивата българска ръка преобърна на рай и да са върнемъ въ своето старо отечество, испроводи неколко черни български души, за да ни отърватъ от това намерение. Но това, което не можаха да направят устата на продадените блюдолизци, направиха казаците съ свойте сулици и камшици и съ копитата на свойте коне, направи правителството съ свойте темници, съ своятъ Сибир и съ своите 25 по гърбът... Първата рекрутация (набиране на войници), която правителството прибърза да направи по колониите има

твърде печален изход. Правителството натовари 1000 души български момци в един твърде веран вапор и ги испроводи на Кавказ въ такова зло време, щото от бурите вапорат потъна в Черно море и нашите отидоха да защитаватъ отъ рибите своето ново отечество. Нашето правителство е запретило входът на сичките български вестници в държавата и целта на това е "да не се раздразняват духовете.

Статията е дълга, подробна, обвиняваща: "Видите ли какви прекрасни мерки употреблява защитницата на славяните, за да еманципира свойте едноплеменици едноверци? Какво ще да кажем против това?

Ние не ще да кажеме нищо друго, освен това, че секи човек и секи народ тегли от умът си. Кой ни е крив, когато ние със своето воловско търпение въ секо едно отношение са стараем да докажем, че сме родени за тоягa."Трай душо, черней кожо!" е девиза на нашия живот (Знаме, 4 април, 1875 г.)

Брошурата на Раковски се явява отново в Свищов по времето на Освободителната война, 1877–78 година. Това безпокои княз Чарторийски, по него време главен администратор на временното руско управление. Той нарича съдържанието "престъпно", изисква арестуване и разпит на притежателите на тия брошури. Консулът Н. Геров го осведомява кога, защо и кой е издал брошурите и го успокоява, че те "понастоящем нямат никакво значение." (Из Архивата на Найден Геров, Книга II, Док. 2841 и 2842) През последните 20 години на XIX век, когато руско-българските отношения претърпяват влошаване, Брошурата по преселението се явява отново да чопли стари рани и да повдига нивото на русофобията.

Самата Освободителна война, самото освобождение, големите руски жертви са оправдание на вярата в Дядо Иван – сравнено с това, преселенията изглеждат маловажни. Маловажни но непростими, защото те много са допринесли за отслабването на българската нация.

Глава II
РУСИЯ И БЪЛГАРСКИЯ ЦЪРКОВЕН ВЪПРОС

Ние сме уверени, че ако Россия да не беше се мешала въ нашите черковни дела, то българският черковен въпрос щеше да бъде решен (в наша полза)още през 1858 година. Л.Каравелов, Свобода, 10.XII.1870 г.

Близо петстотин години след унищожението на Търновската патриаршия от османските завоеватели и хиляда години от създаването ѝ в средата на X век, започва борбата за независима българска църква от 1820 до 1870 г. Това общо всеобхващащо национално движение става силно напрегнато, с горчиви сблъсквания и постоянни пререкания. Борбата е между българските националисти и фанариотската гръцка църква на Цариградския патриарх, който е патриарх на Източноправославната църква на Балканския полуостров и Мала Азия. Той "е първи между себеравните" други патриарси – най-важният, "най-достойният". Тая борба не е само църковна, фактически тя е повече националистическа – противогръцка, отколкото църковна. Тя добива интернационално политическо значение. От ден първи до ден последний българските националисти очакват помощ от Русия за разрешението на църковния въпрос. От началото до края обаче руската политика е да запази "единството на черквата", което значи потискане, а даже и отричане на българския национализъм. Българската църква се възстановява от турския султан, а не от руския цар!

Трудностите в борбата за Независима българска църква са неимоверно големи. Те не са трудности от теологическо значение – теологията, което значи разбирането на Бога, не е на първо, второ или последно място. Трудностите са в самото разделение на църквата, отричане и отделяне от Фанариотската патриаршия. Всички българи – богати и бедни, учени и прости, църковни и нецърковни,

вярват, че техните искания за независима църква са исторически, морално и легално оправдани. От самото начало Патриаршията – гръцките духовници – добре разбират първичната основна сила на това движение и употребяват всички възможни средства и действия, за да го спрат. Най-главният аргумент срещу пресъздаването на Българска църква, представен от Патриаршията, е, че "целостта на Православната църква трябва да се запази". Това е точно, което казва и руския цар и следва руската дипломация. Александър II – руският цар, казва само един път най-ясно и най-строго: "Мне нужно единство церкви". Не само царят, но и Руския духовен синод поради същите религиозни, сантиментални и политически причини застава на страната на патриарха. Руската официална политика по църковния въпрос по "българо-гръцката разпра" се оформя в първата половина на 1858 година. Императорът, Александър II, изпраща специална директива до архимандрит Петр Троитский, управляващ Руската църква в Цариград, с ясно и строго упътване – да се запази единството на църквата.

Какво мислят и как действат при тия императорски и патриаршески нареждания българите? Българските възрожденци-националисти и целият български народ от устието на Дунава до Охридското езеро, от Одринско до Ниш имат съвсем друга противоположна идея – да се премахне фанариотското нахално духовенство, да се замени с български владици, да се чете в църквите на славянски, а не на гръцки, да имат **независима** църква. Малко прекалено, но до голяма степен вярно – българите идват до заключението, че руската държавна политика и Руския духовен синод се стараят да ги подчинят на гръцката "Мегале Византийска Идея". В XIX век Гърция няма тая сила, не само че я няма, но и каквото има, отслабва! Византийската идея е като умряло пиле в постна чорба. Такава идея се сели в мозъците на суетни патриарси и амбициозни императори. Руското правителство обаче не вижда същността на проблема, руската дипломация в Цариград, когато разбира проблема, все още се старае да запази единството на църквата. (И до ден днешен е така, когато един главен управник нарежда, всички негови подчинени – дипломати, агенти, "сътрудници" и други блюдолизци-бюрократи, трябва да следват линията, независимо дали е на Иван Грозни, Александър II, или Сталин; и то не само в Русия, но навсякъде другаде.)

С всичките тези византийски големи идеи – неоснователни и

"много нахални", голямото болшинство българи искат, настояват за независима църква. Болшинство вярва, че независима църква е могло да се установи не по-късно от 1860 година. За това, между Кримската война и издаването на Султанския ферман, 28 февруари 1870 г., болшинството българи мислили, че Русите (правителство, дипломати и други) са истинският противник, който им пречи. Много българи и самите възрожденци са мислили и казвали, че те могат да се противопоставят и победят гръцкия патриарх и гръцкия национализъм; но много трудно е да победят "дяволския съюз между Московците и Фанариотите".

През втората половина на XVIII век и първата половина на XIX век българският народ не вижда, не получава нищо добро от гръцките духовници. От тия духовници – владици и митрополити, а също така и от българските попове, българите знаят, че техния **милет-башия** (от турски народен главатар), представител на Християнския народ пред султана, е Цариградският патриарх. По него време за повече от сто години патриаршеските фанариотски владици се стараят да увеличат потребата на гръцкия език в българските църкви. Това предизвиква сериозно недоволство, главно защото болшинството от черкуващите се хора не знаят гръцки. Също така образованите възрожденци и заможните търговци, които знаят гръцки, виждат това като "погърчване" и "денационализация" на българите. Това е една от главните причини за развитието на църковната борба. Още по-сериозно значение има налагането на извънредни, допълнителни църковни данъци; владиците налагат повече данъци, за да могат да си възвърнат златните пари, които са платили за своето назначение. По него време корупцията в кръговете на фанариотското духовенство е извънредно голяма. Освен това, ако не всички, то повечето от владиците поддържат неморален, покварен, развратен живот. Освен симонията (търгашество с църковни длъжности) и покварството, владиците също така прибягват до шпионство и предателство. Всичко това българите свързват с фанариотската организация, с Патриаршията.

Първото значително недоволство и сериозно противопоставяне срещу "злите деяния и стригането", практикувано от владиците, се организира във Враца в началото на 1820 г. Гражданите на Враца отказват да плащат извънредните допълнителни църковни данъци, настояват покваренията владика Методиус (Методий) да бъде пре-

махнат и заменен с българина Гаврил Бистричанин. Митрополитът на Търново, Иларион Критски, и патриархът преценяват цялото действие като "богохулство" и "бунт". "Бунта" е представен и обяснен на турските власти. Активен водач на бунта е чорбаджията Димитраки Тошев. Той е арестуван и каран в Цариград на следствие. В 1824 г. със съгласието на врачанските, плевенските и видинските чорбаджии приготовлява прошение за сменяването на "лакомия" владика Методиус. През юни 1827 г. много гавази го хващат, карат го при пашата във Видин, където на 24 юни е съсечен на парчета. Независимо от това, протестите продължават и се появяват в други населени места, повечето неуспешни, защото фанариотското духовенство е строго против реформи, които биха намалили неговия паричен доход и неговия престиж. Съвсем ясно е, че престижът за тях по него време е било нещо мнимо, лицемерно.

Църковната борба добива ново тактическо ниво през 1839 година в Цариград. Тогава там Неофит Бозвели е водел кампания да бъде назначен митрополит на Търново. Търновското седалище е най-важно в цяла България, понеже от там се управлява най-голямата църковна област – епархия, и митрополитът е назван "Екзарх на цяла България". През 1838 г. митрополитът Иларион Критски умира. Той се ползвал с уважение и почит, рядко за владиците по него време. За негов наследник на Митрополията бил назначен "грубиянина, необразования и луд" Панарет, който е бил циркаджия в Мала Азия. Той става добре известен с това, че псува на турски в църквата. Българите в Търново и в околните села са изумени и силно възмутени. Те изпращат петиции-прошения, с които искат смяната на Панарет с Бозвели. Бозвели, човек с борчески дух, е български националист, който е приел църковните одежди и клетви още на 16-годишна възраст, след което учителства в Северна България. Кандидатурата на Бозвели не била одобрена от патриарха, но той става протосингел (от гръцки – пръв съветник) на новоназначения митрополит. Бозвели, активен и неспокоен, не се разбира с митрополита и наскоро си подава оставката.

Тоя епизод остава добре запомнен и правилно разбран от българското население. Първо, те са окуражени от Хатишерифа от 1839 година да изпращат прошения и делегации до държавните и църковни високи власти.(Хат от турски – указ за реформи, от които българите имат полза). Второ, оставката на Бозвели показва, че "съдружи-

ето" с гръцките владици е доста трудно, а даже и напълно невъзможно. Трето, Бозвели остава в Цариград, дето според неговия 18-годишен помощник – Г. Раковски, Бозвели отваря зората на национализма – от която изгрява силната светлина на патриотизма. Четвърто, Цариград, където около 30 000 българи – търговци, занаятчии, работници и др., живеят, става център на борбата за независима църква.

Заради неговите усилени действия Бозвели е изпратен на заточение в Атон от пролетта на 1841 до есента на 1844 година по нареждане на патриарха. Както самият той обяснява, изпратен е на заточение, да бъде в карцер, без никакво обяснение, без легално следствие, но само с патриаршеско писмо, за да се уплашат българите и да не искат независима църква. Други български духовници, които активно се борят за владишки постове, изтърпяват още по-големи страдания – освен заточение още и смърт. Борбата в края на 30-те години и през 40-те години се отличава с върла агитация, злоба, манипулации и страх. При тия условия българите не постигат пробив. През есента на 1844 година Бозвели успява да избяга от заточението, връща се в Цариград под покровителството на някои отомански държавници и полски емигранти(от Полското въстание 1830-31 година против Русия). При това кратко пребиваване в Цариград Бозвели е коткан от отомански висши чиновници, полски политически емигранти и френски мисионери. Портата му обещава да го постави, както той иска, и да удовлетвори българските искания за църква, да направи за тях това, което той иска. Турският висш чиновник му казал още, **че срещу никого Русия не е била тъй възмутена, както срещу него.** (М.Арнаудов, Бозвели, Живот Дело Епоха, том II, стр.289; Н.И. 1971 г.)

В 1845 година Бозвели и Иларион Стоянович, по-късно известен като митрополит Макариополски, получават мандат от цариградските българи да бъдат техни представители – говорители при Високата порта и при патриарха. За този мандат Макариополски е по-добре образован, по-спокоен, по-дипломатик, отколкото Бозвели. Образован в гръцки академии, включително в Атинския университет, той е по-шлифован, но не по-малко ненавиждащ фанариотската патриаршия. Този мандат има тройно значение. Първо, той припознава Бозвели и Макариополски като водачи на движението за независима църква. Второ, той показва, че българите ще работят за разрешението

на проблема с политически и държавни действия. Трето, той показва, че те ще търсят съглашение с реформи и мирни действия. Те се съгласяват да водят преговори с патриарха при условие, че всички, които участват в преговорите, ще се подчиняват на провизиите на Хат-и-Шериф (от турски – реформаторски акт). През юли 1845 година Бозвели и Макариополски подават петиция до Високата порта в името на българския народ за:

1. Контрол и гаранции върху църковните данъци, дължими на Патриаршията.

2. Назначаването на български владици в българските територии.

3. Владиците да имат определени заплати.

4. Трима български владици да бъдат включени в Патриаршеския синод.

5. Владиците да бъдат избирани и уволнявани само от народната воля и Високата Порта.

6. Четирима българи да представляват българския народ пред Високата Порта, без присъствието и намесата на Патриаршията.

7. Българска църква с български владика да бъде издигната в Цариград.

8. Да се уреди българска преса и български вестник в Цариград.

9. Всяка българска епархия да изпрати свой представител в Цариград.

10. Аяните (от арабски – областен администратор) да им бъде забранена да имат предприятия и да търгуват.

11. Да се установи модерна училищна система.

Може ли някой човек да обвини българите, че не знаят какво искат? Те смятат техните искания за "естествени и умерени",обаче патриархът и руските представители в Цариград са вбесени. Тези искания са били напълно неприемливи от патриарха, а също така за руските планове и интереси относно християните на Балканите и източноправославната църква. За патриарха не е било трудно да убеди руския пълномощен министър, Титов, че българските представители, най-вече Макариополски, са в тесни връзки с полските полити-

чески емигранти.Титов се съгласява писмено, че Иларион Макариополски и Неофит Бозвели трябва да бъдат изпратени на заточение. Това става пак без одобрението на държавните власти, нито те, нито френският пълномощен министър са могли да отменят заточението. (Проф. Петър Ников обяснява, че патриархът и Титов са използвали промяна в правителството и са побързали да постигнат заточението без правителствено съгласие. Той казва "Всички усилия да се отмени заточението са разбити от руския посланик". (Виж: Възраждане на Българския народ. Църковно-национални борби и постижения, София 1929 год., преиздание, Н.И, 1971 год., стр. 90). Бозвели умира на 4 юни 1848 година в Хилендарския манастир на Атон – болен, страдащ в истински "железни окови", в оковите на подлия гръцки фанариотизъм и руската политика. Макариополски е освободен по-късно в края на ноември 1850 година и се завръща в Цариград.

Заточението на Бозвели и Макариополски се вижда и правилно разбира тогава и по-късно, като начало на неприятелски отношения между българите и руските представители в Цариград. Много от бъдещите водачи в Църковната борба, представители на градове и области, водещите преговори, пропагандисти, писатели и учени – всички много добре знаят за руската политика, относно независима българска църква. Заточения има още много, Макариополски е заточван още два пъти, но при по-добри, по-поносими условия.

След 1846 година отоманските управници започват по-внимателно да се вслушват в българските обжалвания. По това време със съгласието на държавните власти и при остра съпротива на гръцките владици българите постигат някои малки успехи. Църковната борба се засилва така, че в 1848 година султанът признава съществуването на "Булгар миллетани" – българска нация, българска народност, и позволява официалното организиране на българска "община" в Цариград със своя църква, свое училище и своя преса. Това наистина е извънредно важно начало. Върлият националист Г. Раковски оценява акта на султана като "най-важното признание и постижение" за българите от времето на заробването до него време. Под натиск и със съгласието на гръцкия митрополит на Търново, Неофит Византиос, двама български владици са ръкоположени – в Ловеч през 1850 година, и във Враца през 1853 година. Междувременно, към края на 1850 година великия везир Решид паша подтиква един от българските водачи, Александър Екзарх, да представи във Високата порта ме-

морандум, изброявайки всички зловредни действия на гръцките владици. Копие от тоя меморандум е изпратено също така и в Руското посолство. Екзарх, който е бил образован във Франция и работел за българското национално дело в Париж и Лондон, отива в Петербург през 1846 година. Там се среща с много видни руски общественици, включително с царя. Той представя петиция, молеща помощ за български училища, културно-обществени действия и създаването на българска църковна йерархия, която би била силна да се противопостави на католицизма и полските политически емигранти. Русите одобряват помощта за български училища и образованието на българи в Русия, но българска църковна йерархия – "НЕ!"

Съвсем ясно е горепоказаното, че най-високите власти в Османската империя помагат на българите в тяхната борба за църковна независимост. Целта и политиката на султана, на великия везир, на външния министър и др. е да спечелят доверието на българите, точно по времето, когато доверието на българите към Русия много отслабва и се губи. Единството на църквата е добро за Русия, а разединението ѝ е добро за Турция.

Със започването на Кримската война, 1853–56 г., българите изпращат прошение до руския цар чрез княз Горчаков. Прошенията обясняват, изискват и молят царя за съдействие и помощ в Църковната борба – не само от България, но още от българските колонисти от Букурещ, Одеса и други места. Познавайки добре руското становище, българите не искат независима българска църква, а само разрешение за служба в църквите на славянски език, български митрополити и владици и ограничение на правата на гръцките църковни власти. Пак неодобрение и несъгласие от руска страна. Русия губи Кримската война. Това понижава нейното влияние на Балканите. Българите се окуражават да действат по-усилено и в сговор с Високата порта. В 1856 година, 18 февруари, Високата порта обявява реформаторския акт – Хатихумаюн, от голямо значение за българите. Самият султан чете документа в три часа след обяд пред няколкохилядна тълпа. Първата част на Хатихумаюна се отнася до немюсюлманските малцинства, обещавайки на тях равни права по отношение данъчни налози, съдебни решения, военна повинност, образование, по-ниски (моя бележка) държавни и обществени служби и публична, обществена почит. Може ли да има нещо по-добро и повече от това? За българите може. Те искат **Независима българска цър-**

ква! И я получават, пак със султански ферман, 14 години по-късно. Много окуражени от Хатихумаюна, цариградските българи дават молба до султана, от името на 6 400 000 българи, да им се даде разрешение да изберат техен духовен водач и техен обществен – цивилен водач., които да ги представляват пред султана и да му предложат за назначение български администратори. Тази молба е извънредно важна в две отношения. Първо, тя показва "официално ясно" какво българите искат: религиозна и политическа автономия в Османската империя, и второ – тя предизвиква наплив от петиции прошения, които предизвикват събирането на Църковния съвет в 1858 година.

През 1857 година в Цариград има "40 български представители (по църковния въпрос), които представят 60 прошения до Високата порта". Винаги настояващи за независима църква, но ако не, поне за независима българска йерархия. По същото време руският консул Ступин и пълномощният министър Новиков съветват българските представители да се откажат от техните искания, понеже "за сега Русия не може да поддържа такива искания". Професор П. Ников пише: "Това създава голямо недоволство и разочарование помежду българите и ги убеждава, че Русия е враг на българските национални аспирации". (Църковнонационални борби и постижения, стр.124-125). Между българите брожението срещу Русия се усилва, най-вече в Цариград. За да смекчи това положение, руският пълномощен министър се явява при патриарха, за да посъветва на българите да се направят някои отстъпки. А сега – иди ги разбери! Патриархът също не позволява, а руският представител е сто крачки по-назад от българите. От много документи, случки, оплаквания, нарастващи протести – та даже и много заточения, добре се разбира, че борбата за независима църква има собствена, нарастваща сила. Отоманските управници разбират това. Патриархът и руските държавници (може би го разбират?), го отричат. И в това неразбирателство, в това отричане се облагородява омразата към Русия. За руските дипломати се явява неразрешим проблемът: как да запазят единството на църквата и как да задоволяват българските искания. Невъзможно! Двете положения са диаметрално противоположни. С нови руски представители (като Н.П. Игнатиев) Русия почва да уговаря компромиси, но султанът решава.

Както казах по-горе, в 1858 година руският цар, чрез Азиатския

департамент, инструктира архимандрит Троитской, а също така и пълномощния министър Бутинев, че "при никакви условия ние не трябва да желаем установяването на която и да е независима църква от Патриаршеската църква (на Балканския полуостров). Това ще доведе до разделения и евентуалното догматично разделение в Православната църква." Инструкциите от царя също насочват, че:

1. Българите трябва да могат да четат и да слушат църковните церемонии на техния език.

2. Духовенството да бъде българско.

3. По-способните духовници да бъдат сложени на по-висок чин.

4. Църковните данъци трябва да бъдат намалени и да бъдат уточнени.

(Цитирано, но от мен малко съкратено, от Кирил Патриарх Български, **граф. Н.П.Игнатиев**..., Синодално издателство, 1958 год., стр.14-15.) През декември 1858 год. Бутинев обяснява новата руска политика по църковния въпрос на патриарха. В 1859 год. руските представители, което значи руското правителство и царят, се съгласяват да "поддържат минималните български искания" – пак със закъснение – по руски. Руските представители в Цариград се съгласяват, що-годе одобряват българските искания отпреди 3-4 години. Те са винаги, за много години, след каруцата – "каруцата пее, но кой знае какво ни казва" (народна поговорка).

Политиката на Патриаршията, също като руската политика, се определя отново след 1858 г. Патриархът и неговите митрополити и владици, не са глупави, доколкото и да са корумпирани, те разбират, че напрежението от българите (тайно да се каже) е естествено и оправдано. Между 1858 и 1860 година българските представители имат чувство, имат предвиждане, че Патриаршията е в смущение и несигурност. Българите мислят и разбират, че "проклетата фанариотска Патриаршия" следва политика на:

1. Не признавай нищо и не давай нищо, съгласявай се на компромиси само след неустоимо напрежение.

2. Да се докаже на Високата Порта, че исканията на българите не са техни, но са продукт на руското вну-

шение, на руския панславизъм, който цели превземане на Отомански територии.

3. Постоянно настоявай на това и го обясни също така на Западните сили.

4. Обяснявай на руските дипломати и други държавни хора, че българските искания са поддържани от Юниатите, Папата и полските политически емигранти с цел да отслабват Руското влияние на Балканите.

Тези четири точки обясняват, аз мисля, пълно и ясно патриаршеското политическо и най-вече тактическо действие на защита. Тук се събират много противодействащи интереси, много противоположни становища.Затова доста се затруднява разрешението на Църковния въпрос.

Нека се знае, че някои патриарси и някои гръцки духовници-владици са изказвали грижа за каноническото и теологическото нарушение на Източноправославната църква, ако църквата се раздели. Това е от философска, теологическа гледна точка. Тяхната грижа е правилна и заслужаваща пълно внимание, пълна поддръжка само ако всичко друго е било в ред. А всичко друго е било... безредица. Гръцки, патриаршески документи показват тази загриженост, обаче тяхната искреност е трудно разбираема! Религията, църквите губят каноническия, теологическия аргумент до голяма степен след Протестантската Реформация в Западна Европа. След "Просвещението" – философско и политическо, най-вече в XVIII в., религията – каноническа и теологическа, отпада като първа най-главна обществена сила. Национализмът става по-силен от религията. (А в ден днешен, на много места, икономиката е по-силна от национализма.) Така че патриаршеските грижи за канонията – църковните закони, и теологията – правилното разбиране за Всевишния, са късни и неприемливи за българските националисти!

Под силен натиск от българските църковни представители и тежестта на около 70 прошения за помощ Високата порта настоява пред патриарха, ноември 1857 г., да свика Църковен събор, за да разисква реформи в църквата. В този Събор трябва да участват и български представители.

Високата порта даже дава предложение кои хора трябва да участват в Събора, а също така и точките за разглеждане. С тази намеса

Високата порта става, аз мисля, най-важната сила в църковната борба, важна сила, понеже има власт. Високата порта се е съмнявала в руските намерения, но е разбрала правилно българските националистически тежнения.

Църковният събор е свикан през октомври 1858 г. От 45 делегати само трима са българи!? – пак фанариотска уйдурма (от турски – нагласение). Тримата делегати не са църковни духовници, а представители по Църковния въпрос – д-р. Стоян Чомаков – представител на Пловдив, Петко Р. Славейков – представител на София, и хаджи Минчооглу – представител на Търново. Минчооглу е български чорбаджия – хитър и умен, "приятел на турците", знае как да нагажда работите. До самия край на борбата, д-р Ст. Чомаков представлява хора, които не искат компромиси, но солидна победа, а това много наранява руските дипломати. Славейков обаче е най-добре познатият и уважаван национален водач, който има приятели по цяла България. В Събора има трима способни български представители – тяхното мнение се разбира добре, техните думи са думи на цяла България. Исканията на българските представители са почти еднакви с точките за разискване, предимно предложени от Високата порта, именно:

1. Владиците трябва да говорят езика на хората в епархията, в която служат, което значи български владици в български епархии.

2. Владиците да бъдат одобрени от духовните височества, но също така и от населението на епархията, което значи народен избор на Владиката.

3. При всички условия, владиците трябва да бъдат одобрени от народа и от Отоманското правителство.

4. Трябва да има определени заплати за всички – от Патриарха до най-долния патриаршески служител, което значи край на извънредни църковни данъци, обири и насилия.

Съборът приключва дългите разисквания в първата половина на февруари 1860 г. Решено е да се направят вътрешни реформи в Патриаршията. Българските искания остават незадоволени, но все пак се взема решение владиците в българските епархии да знаят

езика на населението, да бъдат избрани пожизнено от целия Синод и да бъдат с определени заплати. Руският пълномощен министър, а също така и английският се намесват тук и там в работите на Събора. Българите остават недоволни, руските дипломати остават недоволни, Патриаршията и гърците остават недоволни и застрашени. Напорът продължава, работата се усложнява. Съвсем наскоро след разпускането на Събора българите представят молби във Високата порта, молейки разрешение да уредят Българска църква, независимо от Патриарха. Те поясняват, че искат да действат само с турските власти, а не с Патриаршията и руските дипломати. Руските дипломати, пък и правителствените хора в Петербург остават много раздразнени от тези действия, а и от това, което последва на 26 март и 3 април.

На 26 март Иларион Макариополски, Стоян Чомаков и десетки други дейци – "максималисти", се събират и решават да се отдели и установи Българска независима, от патриарха, църква. Максималистите са хора, които не се съгласяват с компромиси и минимални подаяния. На Великден, 3 април 1860 г., Иларион Макариополски води църковната служба в Българската църква в Цариград, той не споменава името на патриарха в литургията! Това е извънредно важно действие, което предизвиква неописуем възторг по цяла България, а същевременно създава голяма обида и загриженост за Патриаршията и руските дипломати. Месец по-късно, за Св.св. Кирил и Методий, 24 май, църковните служби заменят името на патриарха с името на Макариополски в около 30 български църкви по градове, паланки и села. Заради тези действия Макариополски, владиката на Велес – Авксентий, и владиката на Пловдив – Паисий (който е грък) са изпратени на заточение. Патриаршията е искала разрешение от Високата порта (23 февруари и 9 март) да ги заточи и предотврати действията на 26 март, 3 април и 24 май. В заточение за три и половина години "безбожните владици", както ги нарича патриархът, стават национални мъченици и тяхното влияние още повече се усилва.

Това "сътресаващо развитие", само осем дни след 3 април, Лобанов определя като много важно, "което ще получи отзвук по цяла България". Той и патриархът се съгласяват, че това е политическо движение и че Портата трябва да се справя с него.

"От наша гледна точка то е ясно, че само Портата може да се справя с българските искания, та затова църквата (Патриаршията)

не трябва да бъде обвинявана". (Лобанов до Геров, Архива на Н.Геров, том.I, док.135). Почти две години по-късно Лобанов разбира, че от това действие "положението е без контрол" и обяснява на неговите началници в Петербург – Горчаков и царя, че от сега нататък ние трябва да сме на страната на българите или на страната на гърците, за целостта на Църквата или за нейното разделение, защото всяка средна позиция създава недоволство и недоверие и от двете страни. Мнението на руския цар – доколкото се разбира от неговите укази и изявления, е, че българите трябва да имат своя йерархия, а даже и автокефална българска църква, "така както ние имаме нашата, понеже това не значи отделба от всеобщото църковно обединение". От май 1860 г. до неговата смърт в 1867 година московският митрополит Филарет поддържа мнението, че мир в църквата може да се възстанови само ако българите получат позволение да имат тяхна автокефална Българска църква, оглавявана от митрополит и Синод, но подчинена на патриарха в Цариград. Ясно е, че руската политика претърпява изменение под напрежение, за което Лобанов пише: "това е навън от нашия достъп и контрол". Всичко това е малко и късно! Както казах преди, руската политика се движи винаги със закъснение. Предложението на Лобанов да се застане или на българската или на гръцката страна, не е дипломатическо, а даже и е против волята на царя. Наскоро той е сменен с граф Н.П.Игнатиев, който става най-известният руски дипломат по Църковния въпрос. Както казва българската поговорка "Хубавите работи бавно стават". Поговорката е била позната и на Игнатиев, това се схожда и с руската политика за умирение, контрол и одобрение и от двете страни. Игнатиев много се старае, но неуспешно. Национализмът – българският и гръцкият, не одобрява руската политика. Гърците изявяват мнението, че българските искания са подбудени и поддържани от Русия, която има за главна цел да разпространи и наложи панславизма на Балканския полуостров. Гърците са прави, когато вярват, че Русия се старае да наложи панславизма на Балканския полуостров, това е руската империалистическа политика, но тази политика е диаметрално противоположна на гръцкото панелинистическо желание **гръцката Мегали идея** – гръцкото влияние, да се разшири, със северна граница – р. Дунав. Що се отнася за руски подбуди за българските искания – това е само въображение.

Игнатиев е бил изненадан от истинските размери на "обирите и

насилията" при събирането на църковните данъци. Той не е бил добре осведомен, и аз мисля е ясно защо – защото докладите на руските консули са били по този въпрос полумълчаливи, а и неискрени.

Обирите и насилията при събирането на църковните данъци са били големи и често непоносими. Това предизвиква първите протести във Враца, а по-късно на много други места в България тези редовни и извънредни данъци достигат срамно, отвратително ниво. Ето какво пишат в техните доклади английските консули относно тези нарастващи обири. Техните доклади са отговори на запитване от английския пълномощен министър в Цариград, датирано от 11 юни 1860 г.: "Колко много от оплакванията на християнското население се дължат на държанието на техните християнски власти?" Консулът Чарлз Калверт отговаря от Солун на 23 юли 1860 година:

Християнските власти, с което искам да кажа, техните духовни началници и техните цивилни първенци – коджабашиите, са още повече алчно-ненаситни, в техните кръгове, отколкото турските власти. Владиците и Митрополитите са виновни с много действия на потисничество, алчност и користолюбие... Само преди няколко дни Владиката на Воден, нуждаейки се от пари, изпраща в едно малко село с четиридесет домове и изнудително събира 1000 пиастри.

(Една пиастра е 1/100 от златната турска лира, 1000 пиастри са = на 10 златни турски лири).

Консулът А. Кятхар докладва от Превеса, 20 юли 1860 г.:

Най-голяма част от недоволството на християните произлиза от дребните обири и тиранията, практикувана от техните църковни хора, които имат право да употребяват почти необятна сила и власт над тях, припозната от Високата порта. Тука, като навсякъде в Турция, всички видове несправедливости, злоупотреба с пари, подкупничество и корупция, ясно и неприкрито се приписва от християните, на техните църковни хора.

Ниските чинове – селските попове са неимоверно бедни, те са длъжни да работят, да обработват ниви-

те, както всички други селяни, за да преживяват, те са също невежи. По-високите църковни чинове се валят в богатство, взето от никога неконтролираните счетоводно църковни данъци. Те са също така обикновено замесени във всички интриги, от които излизат пари, власт или по-доходни постове.

По късно, 4 април 1867 г., консулът Блънт докладва от Одрин:

Тия първенци, турци, християни или евреи са във всеобхващащ смисъл много деспотични, те се грижат да принуждават по-бедните класи да плащат много повече от по-богатите и да измъкнат повече, отколкото е легалното определение... Гръцките първенци в този град налагат много повече, отколкото легално определеното, по-високия набор го плащат бедните класи. Какво те правят с извънредния набор, е секрет...

Р.Х. Дависон, който е изучавал предимно документи, доклади и същевременни сведения, пише в неговата научна дисертация за Докторат по историческите науки – **Реформи в Отоманската империя, 1856-1876 г.,** следното:

България представлява един много специален случай. Европейски пътешественици и самото население там (в България) описват гръцкото духовенство като жътвари на данъци, нахални с целта да събират пари, за да могат да направят значителен доход-печалба и да си изплатят парите за тяхното назначение. То не беше непознато за гръцките църковни хора да дават на българските селяни заеми на 60% интерес. Българите се стараеха да нямат, да не приемат гръцки църковни хора, за да избегнат такова духовно удоволствие.

Положението на църковните данъци – обири, насилия и коварни "фанариотски подмолни действия", е добре познато на българите във Враца, Воден, Превеса и **навсякъде** в България. Хората, които не го "разбират", са руските дипломати, руското правителство и Пат-

риаршията с нейните владици и митрополити. Дали те наистина не разбират? Аз мисля и аз настоявам, че те много добре разбират, но си пазят грабежите в последните "издъхващи моменти".

В тази упорита борба, в това заплетено положение, при тези "обири и насилия" се появяват Западните църкви – Католическата и Протестантската. Това много безпокои руските дипломати, понеже както те обясняват "то дава възможност на чуждите църкви да привличат и примамват Православните славяни".

Малките връзки на Бозвели и Макариополски с полските политически емигранти и с някои католически кръгове през 1840 година е било незначително. Положението през 60-те години е доста по-значително. В това десетилетие Униатството има успех между българите в Цариград, Одрин, Кукуш и някои други места. Уния значи да се признае папата в Рим за църковен глава, без да се приемат католическите обреди и каноническите уредби, значи – Независима българска православна църква под покровителството на папата. От март 1859 г. започва да излиза вестник **България**, редактиран от образования на Запад русофоб Драган Цанков. Той е способен пропагандист за Уния с Рим. Стоян Чомаков и Иларион Макариополски също така предлагат Уния, ако църковният въпрос не се разреши напълно в полза на българите. Към края на 1860 год. униатите се чувстват "достатъчно силни", за да запитат папството за Уния. Делегация, водена от Драган Цанков, е приета от папата на 2 април 1861 г. Възрастният монах Йосиф Соколски е ръкоположен архиепископ и папски представител за България. Когато българските "католици" превишат 500 000 тогава Соколски ще получи патриаршески сан. Високата порта веднага признава Униатската църква с берат (султански указ). Този **coup de main** се обръща в **coup de theatre,** изпълнен от няколко способни играчи, които целят не успеха на католичеството, но принуждение и насилие над "московците и фанариотите". Точно по това време руските дипломати много се стараят да обезвредят двете радикални крила, тези за отделяне от Патриаршията и тези за униатството. Освен това Руските "дипломати" уреждат насилственото отвличане на Соколски в Русия с всичките негови папски и султански документи. От Русия Соколски пише на своите последователи да се откажат от Унията. (Резил и срамота! Да или не?) Има няколко версии за отвличането на Соколски. Най-вероятната е, че това било уредено от руски агенти в Цариград с помощта на консула Найден

Геров и Петко Славейков, представител на София в Събора, 1858–60 г.

Отново Църковен събор е свикан януари 1861 г., главно за избиране на нов патриарх, но също така и за уреждане на Българския църковен въпрос. Това става по настояване на руските дипломати. Патриарх е избран, но българските искания се пренебрегнати. Патриаршията и българските църковни водачи не са очаквали разрешение. Въпросът е дали руските дипломати са разбирали това? Ясно е, че не – по две причини.

Първо, техните дипломатически действия са предварително обречени на провал, ясно и просто, компромисно разрешение е невъзможно. Те не разбират силата на радикалните водачи, която идва от неудържим национализъм, напълно поддържан от всички българи.

Второ, ако не абсолютно всички руски дипломати, то поне 98% от тях са аристократи, дворяни, високи държавни служители с императорско признание и познанство. Такива хора не уважават които и да са радикални водачи, националисти и обикновени "прости" хора, които представят искания и настояват за удовлетворение от императори и патриарси. Това ги обижда и отвращава.

Трябва да се знае, че някои от патриарсите и някои от гръцките митрополити и владици се стараят да постигнат споразумение с българските църковни водачи. Патриархът Григорий VI прави сериозно предложение на руския пълномощен министър, генерал Н.П.Игнатиев, през май 1867 г. Патриархът представя едно "най-секретно предложение" за разрешението на църковния въпрос. Предложението има 18 точки, основно предлага автокефална Българска църква със свой митрополит, която не е директно подчинена на "духовното водачество на Патриарха". Григорий казва на Игнатиев: "С моите собствени ръце аз изграждам моста за българската политическа независимост". Игнатиев се съгласява с патриарха и изпраща предложението в Петербург с коментара:

Трудно може да се каже, как предложението на Патриарха би се приело от българите. Ако те са съхранили само зрънце на политическо разбиране и само малко уважение и истинска привързаност към Православието, те биха били длъжни да приемат с радост това неочаквано

променение, което така да се каже отваря пътя за разрешение на неразрешимия до сега въпрос.

(Телеграма от Игнатиев до Външно министерство, 14 май 1867 г. в ЦГИАЛ... д.426).

И двамата, патриархът и Игнатиев, много вдъхновително очакват българите да приемат това предложение. Всъщност, предложението е минимално. Българска Екзархия може да се установи на север от Стара планина, в Дунавския вилает. Патриархът също запазва правото да се бърка в работите на така наречената в предложението "специална област на Всеобщата Патриаршия". Това правилно е разбрано – съвсем малко и много късно. И най-умерените църковни хора и миряни, склонни към някакъв компромис, не го одобряват. Не го одобряват и хитрите отомански управници. От тях се е искало да организират официалното разглеждане на патриаршеското предложение, те обаче, използвайки напрегнатото политическо положение (гръцко въстание на остров Крит), съветват някои от българските представители, че предложението е "незначително и измамливо илюзионно". Великият везир Али Паша даже намеква, че Високата порта е готова да даде на българите църковна независимост. Той е поддръжник на пробританска политика, стараейки се винаги да намали руското влияние на Балканите. Руските дипломати го считат като "сериозен враг". Когато тези маневри се провеждат, английският пълномощен министър съветва д-р Ст.Чомаков да не се съгласява за разглеждане на предложението. Чомаков, най-радикалният представител по Църковния въпрос, не се е нуждаел от такъв съвет. Това идва да покаже до каква степен англо-турските противоруски интереси се вплитат в този сериозен църковен проблем.

Като отговор на патриаршеското предложение от май 1867 г. Високата порта издава две предложения през октомври 1868 г. Тези предложения не се различават в техните основни цели. Те навярно са съставени от Гаврил Кръстевич, българин адвокат на служба при Портата и член на Висшия Държавен Съд в Цариград. Кръстевич, високообразован на Запад, е също така съветник на някои или повече от Великите везири и султана. Предложенията са:

– Автокефална Българска църква;

– Да се оглавява от Български митрополит със седалище Цариград;

– Той да организира и направлява църквата във всички области; "където българи живеят";

– На патриарха да се дава признание, като се споменава неговото име в българските църкви.

Като официално правителствено изявление тези предложения имат силата и при патриарха, и при българските представители по църковния въпрос. Най-важната придобивка за българите е, че митрополитът може да организира и направлява църковните дела във всички области "където българи живеят". Това значи не само областта от Стара планина до Дунава, но също така южна България, Тракия и Македония – с излаз на Бяло море. Това нещо хвърля патриарха и гръцките националисти в отчаяние, а българите във възторженост. Това състояние обяснява същността на църковната борба – тя не е каноническа, теологическа или патриаршеска, тя е националистическа. Окуражени от одобрението на населението, представителите в Цариград искат основаването на Българска екзархия. Стъпки в това направление са направени, най-вече когато шестима владици – Иларион Макариополски, Паисий (бивш) Пловдивски, Панарет Пловдивски, Доротей Софийски, Иларион Ловченски и Антим Видински си подават оставката при патриарха, задържат си постовете и съставляват временно управление на Българските епархии. С това действие на шестимата владици църквата е разделена. Но все още, година-две, пък и повече време, руските дипломати и патриархът продължават да говорят, да настояват за каноническите правила и църковното единство. Точно по това време и малко по-късно (през 1869-70 година в Македония), почти във всички епархии, българите изгонват гръцките владици, обявяват независимост от патриаршията. Името на патриарха и "нашия цар Иван" е сменено с името на султана. Патриархът, да кажем по-учтиво, е вбесен. Всичко това за него е неканонично, неприемливо и наказуемо. Той се надява, че един Вселенски църковен събор ще го подкрепи. Обаче, Високата порта, българите, Сръбската църква, Руската църква и Румънската църква не приемат поканата за Събор. Много интересно и съвсем необяснимо е, че руският пълномощен министър генерал Игнатиев се обявява за заседание на такъв Събор. 1869 година изтича, 1870 пристига с официален държавен Отомански подарък за българите – Султански ферман – февруари 1870 година. Ферманът е до най-голяма степен продукт на българите, Гаврил Кръстевич и турчина, ве-

ликия везир Али паша. Русинът Игнатиев, в неговата кореспонденция с Найден Геров, си приписва заслуги по издаването на Фермана. След внимателно прочитане на неговата кореспонденция до Геров и до Външно министерство в Петербург не е трудно да се заключи, че неговите претенции са неоснователни. Най-важната точка във Фермана е член X. Този член X, е продукт на измененията, направени от Али паша (аз мисля по внушение на Г. Кръстевич). Този член определя, че 2/3 болшинство ще определи, в коя и да е епархия населението да принадлежи към Патриаршеска или Екзархийска (българска) църква. Патриархът и всички гръцки националисти са съкрушени. Игнатиев не го одобрява и работи за промени във Фермана, това прави усилено и Патриаршията. Намесата на Игнатиев за отмяна на чл. X. е определена от българите като "вражеска" и "противобългарска". Патриархът не приема Фермана, подава си оставката, която е приета, след няколко опита, от Високата порта. Патриаршията стига до задънена улица, в отчаяние патриархът отлъчва българските владици и обявява Българската църква схизматична – разколническа, това е обявено на 16 септември 1872 година. Игнатиев пак се намесва. Моли патриарха да отмени схизмата, моли българските владици да се съгласят за някои променения във Фермана, всичко това "за доброто и величието на Вселенската Православна църква". Това обаче, е невъзможно. Провалът на Игнатиев се осигурява от две извънредно големи сили – Руския император: "Мне нужно единство церкви", и българският национализъм, страданието на българите от панелинизма и Фанариотската патриаршия.

Ферманът не е началото, не е причината за българската църковнонационална победа, Ферманът е признание и официално потвърждение на тази победа. Бъдещето на Тракия и Македония се определя по член X в следващите няколко години. По този начин се очертават границите на Санстефанска България.

От 1850-те до 1873 година, пък и след това, до известна степен, възрожденските вестници са били пълни с уводни статии, писма и доклади и всевъзможни коментарии по църковния въпрос. Сравнено с всички други проблеми, църковният проблем е получил най-голямо внимание, най-много разисквания и разсъждения. Налагало се е, от време на време, църковният въпрос да бъде отново обяснен, предс-

тавен в перспектива, анализиран и неговото национално естество изтъкнато.

Раковски (както при въпроса по Преселението) се явява като най-върлият пропагандист по Църковния въпрос. От Одеса, Букурещ, Белград и Нови Сад в пет вестника и четири брошури става ясно, че той неуморимо обяснява, спори, предвижда и предсказва развитието на църковната борба. Само в **Дунавски лебед**, от IX 1860 – до XII 1861 година, той публикува 187 статии, прегледи и бюлетини по въпроса. За написването на брошурите: **Българският за независимо имъ днес свещенство възбуден въпрос**, Белград 1860 г.; **Гласъ едного българина,** Земун 1860 г.; **Отговор на богословска гръцка брошура,** Белград 1861 г.; **Българският виероизповеден въпрос ...,** Букурещ 1864 г., той изучава и употребява гръцки, руски, френски, чешки и южнославянски писания и документи. Наистина работлив и упорит – втори като него няма. Всичките негови писания по въпроса следват две тематични линии.

Първата линия е да разясни моралната и правова стойност на църковната борба, определи границите на борбата и я свърже с националността и общата култура. Втората основна тема е да атакува противниците на "нашата морална и легална борба". Противниците са много и силни, те са: фанариотски черковници, панелинизма, католическите и протестантски мисионери, великите сили, най-вече Русия и Руския духовен синод. (Забележете, че турското правителство не е в числото на противниците). Наистина много противници, а и силни противници, но разделени – всеки противник дърпа на своя страна, понеже всички са със свои идеи и интереси. Аз мисля, че това до голяма степен осигурява българската победа. Раковски е бил, необикновено, извънредно прозорлив. Той настоява за, и след неговата смърт се постига "нищо по-малко, отколкото Българска Национална Църква". Даже и да е извън границите на Отоманската империя, той става "неофициалния говорител" за "партията на младите" – партията, която след 3 април 1860 г. не приема никакви компромиси. Още към края на 1860 г. Раковски мисли, че църковният въпрос би трябвало да се уреди, понеже три главни постижения са вече достигнати: българска църква в Цариград, силни протести срещу обирите от фанариотите и акта на Макариополски на Великден, 1860 г. "Но какво остава за националното движение да постигне?", той запитва в

Дунавски лебед и отговаря: "Остава крайното действие, което е Султана да припознае Българска Национална Църква".

Ние се надеиме, че човеколюбивое намерение Н.В. Султана и благоразумнъих Му министров, скоро ще дадат жалемий конец на това праведно и законно искание болгарскаго народа, а и благоразумие европийских сил ще бъди в помощ на това, а най-вече Англия, която най-първа е обърнала внимание на това (Д.Л., 6.X.1860 г.).

Според възрожденски вестници църковната борба фактически "обяснява на българите" тяхната националност. **Дунавска зора** пише, че борбата за национална църква е най-високото изявление на българския национализъм, та даже е главната причина за неговото усъвършенстване. "Благодарение на църковния въпрос, който даде причини на българина да разумее, че той не е нито грък, нито московец, нито сърбин, нито влах, а чист българин, с права исторически, принадлежащи на неговата собствена народност". (Д.З.19.VIII.1868 г.). Що се отнася до маневрите на патриарха и Руския пълномощен министър да попречат на Фермана за образуването на [6]ългарска Екзархия, вестник **Свобода**, на Каравелов, публикува дописка от Цариград, която съобщава за писмо от Пловдив, получено от един от българските представители (навярно Ст. Чомаков):

Нашият въпрос не е религиозен, а национален, следователно ни един грък не смее от днес да влязя в къщите ни. 450 години сме хранили секакви чужденци, а от днес нататък ще да живееме само за себе си. Ако българския народ е православен, то не е крава, за да го доят гръци и цигане... Не Али Паша, не Игнатиев, не синодите и съборите ... то и тем нема да поверваме. Нашите страдания са били твърде големи, гръцкият разврат е бил твърде гнуснав, следователно тук и мисъл не може да бъде за примирение ("Свобода", 20. VIII.1871 г.)

Добре е било разбрано от всички българи и е разисквано във всички възрожденски вестници, че теологически и канонически при-

чини за раздора няма. Причини от такова естество са само "в главите на патриарсите и руските дипломати". **Дунавски лебед** обяснява "за всички хора да знаят" качествата на гръцките владици: по природа те се занимават с охолство и проституция. Кражбите – насилственото събиране на извънредни църковни данъци се потвърждава многократно от много турски държавни документи. Документ от канцеларията на великия везир от 1840 год. потвърждава, че само в две околии, Самоковска и Знеполска, за 1839 година са били иззети 1060 кесии=533 000 гроша. (Стойността на гроша за тези години е трудно да се определи. Знае се обаче, че след Кримската война инфлацията се усилва, така че в 60-те и началото на 70-те години една обикновена дневна заплата е била 2-3 гроша. (От Документи за Българската История, том III – Документи из турските държавни архиви, част I, 1564-1872 г., док.427).

Най-важният въпрос се явява: до каква степен са осведомени руските дипломати за същността на българския национализъм, а също така за обирите от фанариотските владици? От възрожденските вестници става ясно, че руското разбиране е до някъде объркано и несигурно и остава такова до края, понеже на Русия ѝ трябва "единство църкви". Писанията във възрожденските вестници са редовно и обстойно докладвани в Петербург. От време на време от там искат допълнителни обяснения и доклади. Консулът, Н. Геров от Пловдив, докладва на най-висшите началници във Външно министерство през април 1864 г. Този доклад е извънредно дълъг (около 4 300 думи).

> *В изпълнение на Вашето предписание да отклоня българите от техните намерения да се отделят административно от Вселенския престол... разисквах това с пловдивските българи и бях длъжен да се убедя в невъзможността на това... те виждат съветите за примирение с гръцкото духовенство, като недоброжелателни за тях.*

Геров е внимателен дипломат. Думата "недоброжелателни" е най-меката от всевъзможни други отрицания, които навярно пловдивчани са употребили при Геров. Той продължава, за да изложи "българския църковен въпрос по сведение от българите".

При българския народ има предание, което се потвърждава от писмени паметници, че некога, по гръцко клеветничество, т.е. Цариградската Патриаршия със злобни желания, турците са изтребили българското духовенство с всички висши архиереи та и търновския Патриарх, обърнали българските църкви в джамии, разрушили манастирите, избили народните старшини, потурчили младежта и унищожили народа.

Народното предание, което разказва това разорение, казва, че когато това е станало, от ужас бебето в майчината утроба е плакало...

Настоящето положение потвърждава съвършено в мнението на българите, истинността на това предание...

Българите, най-многочисления народ в Европейска Турция и различен от другите по език и по произхождение, не е признат от турското правителство като отделен народ, а е причислен към гърците с названието Рум миллети - гръцки народ...

Когато българите след 1830 година започнаха да възстановяват славянско богослужение в свои църкви и започват училища за обучението на българските чеда на българско четмо и писмо, то гръцките архиереи се противопоставиха и на двете начинания и употребяваха същите средства, каквито народното предание казва, че са употребени някога за изгнанието на славянския език от черквите и унищожението на българското четмо и писмо.

Дългото изложение продължава, спирайки се на много точки от значителна важност, за да обясни на големците в Петроград, че помирение е невъзможно. Ето някои от по-интересните:

1. Гърците и най-вече гръцките духовници не само гонят българския език и учение, но също така и националността. В цариградските учебни заведения, когато българи се дипломират, без тяхното съгласие, дипломата ги показва като гърци, така е роден грък, непристойно е да има образовани българи.

2. Около 1858-9 година в Цариград се разнася майтапа и подигравката, произлизащи от отговора на патриарха до Външния министър. Запитан, защо няма български архиерей, Патриархът казал "както циганина не може да бъде имам, така и българина не може да бъде йерарх (имам от арабски – духовен ръководител при мюсюлманите, турско свещено лице).

3. При такива постоянни унижения гръцките владици гледат на българите, като на крепостни селяни. Идвайки в българските епархии с огромни задължения за тяхното назначение от 300 000 до 500 000 пиастри, започват да обират безмилостно населението, набира пари най-нахално и беззаконно. (Архив на Найден Геров, Част I, 1857-1870, док.291, стр.343-351).

Този дълъг и доста подробен доклад до Новиков е препратен в Петербург до "най-високите власти". Ако са го прочели без предразсъдък, може би са придобили някакво осветление по въпроса. Предразсъдъкът е обаче във всички хора, по всяко време и навсякъде. От вкоренени интереси и психологически предразсъдъци при руското дворянство и аристокрация, предразсъдъците имат по-дълбоки основи!

Възрожденските вестници пишат против Патриаршията и гръцката "Мегале идеа", което е все едно и също. Много печатарско мастило и много сълзи са излени за това, до по-малка степен те пишат за Русия – против Русия, с недоволство и омраза, понеже първоначално са изненадани, а по-после и обидени, че Русия не помага на българите. Руското "активно вмешателство" се датира от 1774 година и най-вече усилено слез 1829 година, това е резултат на Руско-турските войни и следващите мирни договори, които позволяват на Русия да се грижи за християните на Балканския полуостров. **Дунавски лебед** пише, че след 1774 година, руските и отоманските власти налагат голямо политическо напрежение да помогнат на Патриаршията да постигне пълна власт над българите. "Тази власт става много силна и безгранична, защото беше официално подкрепяна и отбранявана от Русия" (Д.Л., 14.II.1861 год.). Тук Раковски с няколко кратки изречения не се съгласява, че Мирния договор в Кючук Кайнарджи допринася добро за българите. За Патриаршията – да, но не за бъл-

гарите. Това е, защото Русия планува и предвижда всичко в голям облик. Руската политика не се нарочно стараела да обижда и противопоставя на себе си българите. Общо заключение за противопоставяне може да се постигне по-късно, след като се оцени всичко предшестващо. В руските империалистически стремежи и крайни намерения винаги е било желанието за обединение – обща сила териториално, обща сила икономическа, обща сила религиозна – това е целта! В религиозните работи, волята на Бога е за царя да я разбира и знае, обаче волята на царя не е Божа (независимо какво царят, патриархът и Синодите казват). Волята на царя – императора, е основана на империалистически интереси и те са интереси обяснени в името на Бога. Това кратко обяснение се отнася за Русия, за почти 400 години до края на XIX в.

Руската политика на "цялост" създава много грижи за възрожденците. Те обаче, не се стараят много в техните вестници да я разглеждат, понеже това е "ясно разбрано" и не се нуждае от обяснение. Вестник **Македония** пише на 19 юли 1869 год. "Ние видим, ние чуваме, ние усещаме и разбираме какво ги блазни северните Елленофили (русите)."

> *Просветени в собствените си интереси, българите са залягали и ще залягат против щението на гърците, против съображението на руската политика и мимо недозволенията на Светейшият Руски Синод да се отцепят напълно от гърците...*

В същата уводна статия, навярно писана от Петко Славейков, той предлага идеята за сближаване със султана и по "тясно свързване" с османския народ. Такова предложение е резултат на силния и все повече нарастващ национализъм, а не на мнима обич за Православието. В същата уводна статия, "Руската политика и българите", той продължава:

> *Едно от най-главните средства на Русия в тези деликатни работи беше* ***идеята на православието.*** *Руссия, т.е. нейните агенти търсеха всякои случаи да се обаждат и да говорят с възхищение за своите едноверни братя на Изток, за интересите на които те се*

били най-много грижили... Колкото за нас българите ние ни можехме да бъдеме толкоз послушни на такива едни внушения, щото за превърнатата (изопачена) цел на православието да останем вечни подяремници на гръцкото племе. Ние не можем за кефът на гърците да се отречем от народността си, не можем за хатъра на московците да робуваме вечно на гърците.

В същата уводна статия от 19 юли и в статията "Политиката на Руссия" от 12 юли дядо Славейков си излива душата, доводно и логически, неодобрително и отрицателно, относно руската политика:

Онова, което най-вече отличава политиката на Руссиа, е, дето всекога се е мъчила, та и кажи че повечето е усетила да бъде колко може покрита, и да държи колкото може в неизвестност и приятелите си и неприятелите си. Забележително е даже, че ни една друга държава в Европа не е могла да крие толкоз изкусно мислите и намеренията си, както Руссиа. Както в много други въпроси, тъй и в черковният наш, който за нас е прост въпрос за съществованието ни и народното ни устройство... и за нея като отрасъл на оживелият Източен въпрос. Руссиа умее до сега да отбегне да издаде някакво явно мнение, когато от друга страна не е преставала да подлива вода под сеното и да разстава тайните дипломатически си примки: да хване и премъкни всички и всичко в полза на свойте собствени интереси.

Македония също така обяснява, че българите "не искат да бъдат основата за чуждестранно (руско) величие". Осем години по-рано, 22 септ. 1861 год., **Дунавски лебед** – Раковски, пише:

Но всеки, който се е занимавал с този наш въпрос от близо и е прочитал сичко, що е писано до сега за възбужденията му, знай твърде добре, че Руссиа не само не е подвижила този въпрос, но още из началото на появлението му показва се най-голем неприятел на това българско спасително дело. Тя най-много противодейства,

чрез агентите си в Цариград да не сполучат българите та да се отделят от гръцка духовна власт, но да останат покорни роби фенерскому Патриарху! Защото нейната политика е да се утвърди statusquio православия в лице гречеекаго патриарха."

Вестник **Дунавски зора,** орган на българските емигранти демократи, но не революционери, пише на 7 и 14 юни 1869 година, че руската политика има подмолни, зловещи намерения към българския църковен въпрос, да остави българите на фанариотско ограбване, та така да ги възбуди против турското правителство. Това обяснение е неоснователно, вече през 1869 година, намеренията на Високата порта са да се помага на българите. По същото време вестникът с главен редактор литераторът Добри Войников публикува обстойни обяснения на руската политика. Относно мнението на българите за изявлението на руския синод: "това даде причина да станат разни разговорки между нашите сънародници:

– Едни казват, както знаем, че русите, като наши еднокръвни братя, всекоги са желали и желаят нашето добро.

– Други пък казват, как има доста причини да верваш, че от началото руското правителство не е гледало с добро око въпроса за българската църква..."

– Други пък казват, че руската политика по Източния въпрос не може да взема предвид основанието на още една независима църква."

Разбирането на руската политика е правилно, но все пак малко сантиментално при някои хора. Трудно е да се приеме, че могъща страна със славянски език, което значи и български, с православна вяра, което значи и българска вяра, със стремежи на **Дядо Иван**, които са и български стремежи, може сега, в 60-те години на XIX век, да изоставя българските стремежи и да поддържа фанариотския патриарх. Надеждата в Русия е почти несъществуваща, обидата е мъчителна и омразата е често изказана.

Пак в **Дунавска зора**:

Да, искрений славянски ум не може повярва, че Русия, тая православна славянска Руссия ся е провъзгласила за вечното невъздигане на оная самостоятелна черк-

ва българска, от която тя е зела с време верата и книгите.

(Това се отнася до приемането на християнството в Русия – фактически Украйна, която не е още руска територия в 987-88 година. Украйна става руска територия по съглашение и обединение в средата на XVII век.)

В заключение, след дълго изложение, **Дунавска зора** казва, за всички хора да знаят, че ни е потребна наша легална църква:

Защото в Петербург трябва да знаят, че ако се възбрани решението на черковния ни въпрос, то той от страна на народа ни е разгледан и вече решен. Глупаво би било да помисли некой, че българите ще се подложат техния врат на фанариотския ярем.

Главният изпълнител, най-важният двигател и до голяма степен създател на руската политика по Църковния въпрос е руският пълномощен министър в Цариград, генерал Игнатиев. Той е винаги под наблюдение от всички възрожденци, църковни представители, редакторите на българските вестници, а също така от гръцката страна, от Патриаршията, от Отоманското правителство и Западните държави. Той е човекът, който "дърпа нишките и слага тайните дипломатически примки". Това "дърпане на нишките" изглежда като най-опасно нещо за българите. След издаването на Фермана на 14 май 1870 година **Свобода** пише:

Пишат ни из Цариград, че руският посланик генерал Игнатиев, поддържа фанариотския патриарх и заставлява турското правителство да измени Ферманът за полза на гръцката патриаршия. Това също известие се потвърждава днес и от румънския (вестник) "Ромънул" щото ни накара да изречеме следующите думи: "Не трябва да проповедваме славянско братство и братско единство, когато работиме против славянските интереси. Из двете едно: или гърци или българе, или православие или народност – средина тука не е възможна, а не е и потребна.

Дипломатическите маневри, които са лично дело на Игнатиев, за изменение на Фермана продължават. Дописник от Цариград пише в **Свобода** на 29.I.1972 г. "Нека говори кой що ще, а аз съм твърдо убежден, че за всичко това ние требва да благодариме най-напред сами на себе си, а после на Г. Игнатиева, който днес води за носът и министрите и патриархът и някой наши първенци." Има още други критически дописки за маневрите на Игнатиев, а има и някои, които одобряват и похвалят неговата обща дейност по решението на Църковния въпрос.

Вестник **Македония**, в който са писани много неодобрителни думи за руската политика и Игнатиев, се отзовава с похвала и одобрение на 18 юли, 1872 година. В дългата статия "Руската политика и българския въпрос" Славейков обяснява:

> *Нъй и другите наши събратя, говорили сме много по този вид разправи, едно обаче, което не сме разисквали по из дълбоко и по-пространно, то са отношенията на въпросът ни спрямо великъта славянска сила, Руссиа. Ние може би да си имахме за това причините, но ето че въпросът е решен вече конечно, и наша е длъжност да говорим и върху това отворено и искрено... Въпросът е решен окончателно в наша полза. (Фермана, чл.X, остава неизменен.)*

За това Славейков е много благодарен на руската политика и на Игнатиев. Той оценява "поучителния характер" на тази политика. "Всички знаем за големите заслуги на руската дипломация". От неприятели руската политика прави българите "неутрални и приятели", така че "руската и нашата политика в черковния въпрос могът напълно да ся срещнът и да ся обединът". Аз мисля, че дядо Славейков не говори "отворено и искрено". За неизменението на Фермана, той трябва да благодари на турските държавници, а не на Игнатиев, но той навярно уговаря "обединение" с Русия за по-лесно уреждане на българската църква в Македония и Тракия. Църквата е вече разделена! За по нататък е нужно славянско единство.

Игнатиев получава одобрение и от други източници. Няколко кратки дописки от Цариград до вестник **Свобода** пишат одобрително за него и го наричат "приятел на българската кауза". Руската по-

литика през 60-те години принуди "българската преса да атакува руското правителство". Сега обаче, "Уверени сме, че генерал Игнатиев и нататък ще работи за нас така добросъвестно, както е работил до днес, а ние ще му кажем: "Брат брата не храни, а тежко му, който го няма". Каравелов често публикува дописки, но винаги обяснява, че не се съгласява с тях, понеже не отговарят на истината. За тук цитираното Каравелов обяснява: "Под тая дописка са се подписали няколко цариградски българе, които ни молят да я напечатаме по-скоро, даже и в такъв случай, ако и да са несъгласяваме с техните убеждения" (**Свобода**, публикувана на 5 февр. 1872 г.)

> *Против руския посланик в Цариград са се въоружили в последно време и гръци и българе, и секи из тех иска да докаже, че г. Игнатиев е главен виновник в гръко-българските несъгласия ... Г. Игнатиев е бил секога безпристрастен човек, и ако понекогаш и да е правил погрешки, то в това отношение е крив не той ... Г. Игнатиев беше единственият човек, който моли патриарха да не проклине българските архиереи (дай Боже да е така! редактора Каравелов).*

За Игнатиев има много отрицателни мнения, има и някои двояки – обвинителни и оправдателни, има и някои положителни – това е резултат на неговата всестранна, помирителна-компромисна дейност по Църковния въпрос. Ако наистина се старае да помага на българите, гръцките националисти и Патриаршията го хулят. Ако наистина, или само привидно се старае да помага на Патриаршията, българите го ненавиждат и ругаят. Игнатиев си е сам създавал големи неудобства, за него е било доста трудно. Поговорката казва "Отпред змия, а отзад магаре", което значи – накъдето и да отидеш, все не е добре. (В Америка има подобна поговорка "Който се старае да пази средна линия, автомобилите го сгазват", което значи дръж се винаги вдясно (или вляво) и имай определено, разбираемо морално и политическо становище.)

Докладите, които Игнатиев пише много често, почти всекидневно, до Външно министерство в Петербург и до руските консули на Балканите, са дълги и подробни, а също така доста оправдателни за него и много обвинителни почти за всеки човек, който действа и е

"вплетен в тоя труден въпрос". Той намира грешки и грешност във всеки човек и всичко, което се отнася по решението "на трудния въпрос": българските националисти, владиците, народните представители по Църковния въпрос, възрожденските вестници, гръцките националисти, патриархът, гръцките вестници, Западните сили и дипломати, всеки отомански държавник и всички други по-незначителни хора са сложени под калема (писалката) на Игнатиев с обидни епитети-названия, като "подли", "зло мислещи", "цинични", "лицемерни", "амбициозни", "само себе помагащи" и т.н. и т.н. Във всички тия доклади, писани на френски, само някои на руски, Игнатиев не си задава въпроса, че той, че неговите манипулации може би да се грешни, че руската политика е неизпълнима.

Заврял се между змията и магарето, Игнатиев изповядва при своите височайши в Петербург доста често трудности и разочарования. Такива има стотици, но ето само някои:

> *Гръцко-българският въпрос ми представи много огорчения и недоволство в миналата седмица. Вървежа на тая разправия се оказа по-объркан и по разсечен от противоречия отколкото всякога...*

Според Игнатиев виновни са "фанатиците на гръцката Мегале идея", виновни са "чужденците и най-вече католическата пропаганда", виновни са "владиците Иларион (Макариополски) и Доротей, и двамата амбициозни и безпринципни, които искат да усилят тяхното влияние... те съставиха план, който да послужи на техните лични интереси" (телеграма от 11.V.1869 год., № 120 в 4.VII, стр. 234-35, ЦГИАЛ)

Само три дни след издаването на Фермана, 28.II.1870 г., той докладва на височайшите в Петербург:

> *... От своя страна признавам, че едно непосредническо съглашение (между българите и патриаршията) без намесата на турските власти, би ми се струвало за предпочитание. Длъжен съм да се съглася, че едно такова съглашение не би могло да се напълно уреди без намесата на правителството с Ферман...*
>
> *Имайки предвид погрешния път, по който българс-*

кия въпрос се движи от началото на 1860 г., трябва да се счита изхода, който се получава сега, като щастливо увенчаване на нашия петгодишен труд. Работа на Императорското посолство с това не е свършена, напротив, би могла да стане още по-трудна.

Игнатиев продължава с неговите себе хвалещи обяснения, с неговите обвинения към всички и всичко. "Между българите има хора като г.Ст.Чомаков, подбутвани от техните лични амбиции, които виждат Фермана като недостатъчен. Гърците пък, основателно се увличат в много явни преувеличения". И едните и другите ще трябва да бъдат "въздържани и уталожени". Трудностите за Игнатиев са много, и много от тях са непреодолими. Чудно е защо някои от неговите стотици обширни доклади са обременени с неоснователни условни обяснения? Чудно е дали той наистина вярва във всичко, което докладва, докладите са лични и много от тях тайни – защо им липсва откровеност? Навярно това е по-дипломатически – колкото по-объркано, толкова по-добре. Неговият началник, министърът на външните работи Княз Горчаков, е още по-много загадъчен и суетен.

Руският духовен синод, също така привлича вниманието и в повечето случаи недоволството на възрожденските вестници. Тая официална църковна институция, умно и осторожно се пази, и успява да се запази, от вмешателство в българо-гръцката църковна разправия. Възрожденците, обаче виждат това като вредно за българите. В 1869 година патриархът иска да свика Църковен събор за решението на спора, изпраща епистоларно послание до всички патриарси. Трима от Малоазиатските патриарси – Антиох, Ерусалим, Александрия, приемат поканата, руският румънският и сръбският отказват – събор не може да има. Патриархът в Цариград се старае да разреши църковния въпрос на чисто църковни, канонически начала, но не успява. Той вярва, че "руския Духовен Синод е под влиянието на Игнатиев", и че "руското посолство развива неуморна борба против Майката Черква". Чудно е, че и българите не одобряват отговора на руския синод, те навярно са очаквали активна намеса в полза на българската църква. Вестник **Право** е единственият, който похвалва отговора на руския Духовен синод (това копие липсва), но научаваме за него от вестник **Македония**. На 10 май 1869 година в статия "За отговора на руския Синод", **Македония** разглежда писаното в няколко вестника: **Византиос**, **Левант Хералд**, **Турция** и **Право**.

Най-после, ето що казва за истъта работа и вестник "Право": Научавами ся, че святейшиът Российски Синод отговорил на поканванията на Патриархът да стане Вселенский събор за решението на наший Църковен въпрос. Российският синод, като казва на патриархът, че не е потребен Вселенски събор за решението на нашият Въпрос, каквото не е стоял такъв събор за установяването на Руската и Еллинската църкви, изражава ся , че исканията на нашия народ не може да не са законни и затова съветува Патриархът да им даде пълно удовлетворение, съобразно с истината и със справедливостта и ***колкото повече(?), толкова по-харно.***

Това изявление на **Право**, както е предадено от Славейков е правилно, съгласно е с отговора на Синода. Аз мисля, че Славейков влиза в пререкание, защото в момента само вестник **Право** е могъл да прочете копие от отговора и да публикува нещо конкретно по въпроса. Много от възрожденците, така наречените "максималисти", между които е и дядо Славейков, настояват за своя пълна победа – със съгласието и помощта на турското правителство, но с отстраняването на Русия и пълното отричане на всичко гръцко. В същата статия, Славейков казва:

За длъжност считами да известим на нашите съотечественици да си не губят умът след таквизи празни слухове, които нъй знаем кои и с каква цел ги пръскат. Но ще ни намерят ли и тоя път ахмаци да ни задържат в своя полза и за наш уштреб? Нъй не знаем и не можем да кажем, че този отговор на Св.Синод говори добро или зло за нас, но знаем и казуваме, че той не може да смогне за решението на този въпрос, а може повече да послужи в ръцете на неприятелите, като ново оръдие против домогванията ни, па и в самъи нас, даже може да подействува злокобно за въпросът, ако ся оставим да ни залъжат пак с нови суетни надежди за добро и помощ от чужди в работата, която нъй можем сами твърде законно да си извършим само чрез правителството.

В Славейков има прозорливост, която е още по-силна в Раковски. При Славейков, а още много повече при Раковски, тази прозорливост, обяснява развитието и предвижда бъдещето. "За добро и помощ от чужди" – значи Русия, на "максималистите" Русия е противник – ясно и чисто!

Славейков не е сам, **Македония** не е извън реалността. Ето какво пише **Дунавска зора**, вестник за волните българи от Браила на 7-ми юни 1869 година.

Известява ся какво Петербургский Синод, в едно послание отправено до гръцкий патриарх, изрекъл решително българския черковен въпрос, да ся държи в статокво, да си стои както е нерешен. Това даде причина да станат разнъй разговорки между нашите сънародници. Едни казват как това не може да е истина... както значи, че Руссите, като наши еднокръвни и едноверни братя, всекоги са желали и желаят нашето добро... Други пък, казват истината как има доста причини да вервaш, че руското правителство от началото още не гледало с добро око въпроса за българската черква. Думащиц как (говорейки), че всичкото руско влияние над народите на Изток, прехожда през гръцката Патриаршия и Цариград... Други се мъчат да докажат, че руското правителство, като има всякоги плана си на Изток, не намира в неговий кроеж никак за сгодно дето да стори место за въздигането на една потъпкана черква (българската)... Русия е осъдила на вечна духовна робия тоя неин по кръв и по вера братский народ.

Вестник **Право** пише отново по отговора на Руския синод и е цитиран дословно в **Македония** на 12.VII.1869 година:

*Като помествами (казва в. **Право**) в листът си отговърт на Светийът Синод на патриаршеското до него послание, нъй не можем да премълчим, без да не изкажем печалното впечатление, което той ни направи. Ний не се боим, че появяването на този отговор ще взима некое влияние на народното ни дело, нам е мъчно само да*

гледами, че едно духовно православно началство, съставено от человеци уж просветени, а не от необразовани каквито са тези, които управят гръцката черква, да имат толкози тесен поглед върху Българския въпрос и да подават мнения толкози заблудителни, колкото и противозаконни и неправилни. Нам е особено странно да гледами у руските свети отци мнения отдавно вече изречени от фенерските тука органи и отдавно осяени и оборени от българите. Макар, че сме уверени, че никой българин нема да падне в заблуждение от прочитането на този русский документ, ний обаче, за да преварим всякакъв скандал, считами за наша длъжност да влезем в един кратък анализ на съдържанието му, което не е никак спасително за нашата вера, за нашата народност, но наклоня още повече да заячи синджирите на робството ни на гръцките калугери и на гръцизмът... Нека забележи добре св.Р.Синод, че българският въпрос не е нито черковен, нито вероизповеден, той в същността си е въпрос национален.

Отговорът е разгледан надълго и подробно, но не последователно и не обстойно. Всички други възрожденски вестници пишат, някои по-малко, някои повече, по отговора на Руския духовен синод, но всички до голяма степен неодобрително. Не е потребно, а ще бъде и обременяващо да се цитират всички вестници. Но ето какво пише вестник **Народност** на 1.VI.1869 година:

*В челото на депешите в тукашний **Монитор** от 17 май срещаме следующата депеша (телеграма): "Цариград, 29 мая. Известява се,че Петербургский Синод, чрез едно свое писмо отправено до гръцкия патриярх, изяснил ся, да си останат работи за българский черковен въпрос в statu-quo (сиреч патриаршията да не отстъпва нищо на българите и да си остане каквото е било и попреди).*

Ето най-после видехме и официално да ся изрази руский синод против исканата от народа независимост за българска черква. До сега българите можеха само да

предполагат, че руский синод да подкрепява скрито глупавите искания на мнимия вселенски патриарх, но сега най-после виждаме вече наявно доказателство за това неправедно подкрепение в писмото на Руский синод към Цариградский патриарх... Наший народ, който чрез страданията е станал недоверчив, ще може сега, чрез това дело да ся увери, че само кабинетът от Ст.Петербург в съгласие с Портата въздържат до сега решението на нашии черковен въпрос... Пословицата казва: Подобнъий, подобнаго желае. Не можъ да ся помисли един по-добре съставен "триумвират", освен този, който ся тура да решава наший черковен въпрос – Игнатиев, Патриарха и Али паша. Българският народ при сички противности, които ще се полагат от страна на северний колос, от страна на една най-нехилита (не слаба) империя, от всички други и от страната на орудието на тези две сили, сиреч Цариградския патриярх – български народ, казвам, ще се следва за сдобиването на свойте черковни правдини, които са условието sine qua non (без които ся не може) за неговото съществување...

Амин! Може ли читателят да помисли и каже, че българските възрожденски вестникари – писатели, не са знаели на къде отиват и какво искат?

Дунавска зора, вестникът за волните българи от Браила, разисква често Църковния въпрос, ето какво пише за отговора на Руския синод, 21.VI.1869 година:

Причината за въпроса е станала вече досадна. Неговото решение (на Р.Св.Синод) ся гледа вече за съмнително... И сетне всякой чувствителен българин с жалост забележва, че всичката сила що гръцкии патриарх употреблява против един от 7 милиона хрестиянский народ, иди му от север, дето и от началото на въпроса и до днес, никак не са гледали с добро око на него. Отговорът на Петербургский синод до фанерската патриархиа ся е раздал почти по цело Българско и българинът въобще си наумева с жялост благите надежди що него-

вите дедови са хранили за великата православна сила. Всекой казва: черковний ни въпрос не щя се реши, Руссия е противна, но и гръцкий патриарх не ще види неговий хумот, когото те един път за всекоги строшиха."

На 3.VIII.1869 година, **Дунавска зора** пише отново по решението на Руския синод. В статията "Влиянието на Русия у Българите" изяснява четирите главни точки на отговора. Разисква руското влияние във войните от 1812, 1821, 1829, 1854, когато българите са смятали "Русия за втория Месия" и се "надяват на никого другиго освен на Белия цар..." В 1869 година положението е безнадеждно, Русия е противник.

С една реч св. Синод руский, на когото глава е царът, намира исканията на българския народ противни на правдата и истинъта, като неуместни и противоканонически, съобразно с истите разгласения на Фенерский Патрик и на неговите (Св.Синод)... бълг. народ е бил всякоги подозряван по влиянието на Руссиа. Наистина, българите гледат на руссите като на техни братя славяни, тъй също като на поляците, чехите, словаците, сърбите и прочие, но да се надеват днес от Руссия за добро, никоги! Нейното поведение от минали години и до днес не задава надежда за братска помощ от една сила, която се показва повече людска отколкото славянска.

Независимо от всички трудности и сплитания от българска страна, от Патриаршията, от гръцките националисти, от руската политика, от турското правителство, от западните църкви и дипломати – възрожденците имат и постоянно показват необорима вяра в силата и наближаващия успех на църковната борба. От вестниците и от архивните материали – писма и официални документи – става ясно, че те са сигурни в наближаващата победа. Навярно поради тая увереност те не дават обстойно обяснение на отговора на Руския духовен синод. Отговорът е бил незадоволителен, но не е бил отрицателен и "противобългарски"; в това обаче се състои неуспехът на руската политика. Руския духовен синод дава съгласие за отстъпки, за даване

на неща на българите, които те вече са получили даже и да е без патриаршеско съгласие. Фактически това положение на нещата е резултат на самото развитие на църковната борба: Българите обявяват строги искания, взимат и пазят това, за което те вярват, че имат исторически, морални и законни права; патриаршията се противопоставя и нищо не одобрява официално. Фактът, че Руският синод говори и предлага да се направят някои отстъпки на българите, не задоволява никого, напротив, българите са интригувани и раздразнени, че "тия стари, уж просветени хора" действат по такъв начин – винаги със закъснение, винаги дават това, което вече е в притежание на българите. Това отношение на българите не е ново, то датира отпреди десетина години. Ето какво докладва на генерал Игнатиев, руския консул в Пловдив, българинът Найден Геров на 12 февруари, 1862 година. По това време Игнатиев е директор на Азиатския департамент, в Министерството на външните работи в Петербург.

Вглеждайки се на начинаещото изменение на българските чувства към Русия и съмнението им в нашите доброжелателства към тех, задължен съм да довестя на Ваше Сиятелство ..., че от некое време насам става изменение в чувствата на българите към Русия, възбудено е съмнение в нашите доброжелателства към тех и с това начало се рушат надеждите, които те са имали за нас от стари времена... Така например ние не можеме да познаваме добре положението на българите под властта на гръцкото духовенство, което за тех е така несносно, както и турското иго... По всичко, нашето виждане на тяхното стремление да се освободят от Вселенския престол, не може да не им се вижда противно.

Предшественикът на Игнатиев, генерал Ковалевски, е много загрижен за напредъка на католическите и протестантските мисионери в българските земи. Той пише до Геров, за да изкаже "най голяма загриженост" относно разпространението "на западното влияние" между "нашите сродни Славянски племена". Той припознава и разбира "неправилните действия на гръцките духовници" и разбираемото "недоволство на православните славяни", но настоява за търпение и вяра в Руската политика, която ще се погрижи за уреждане-

то на религиозните неуредици" и да "посрещне правните искания на славяните". Той инструктира Геров да говори с водещите първенци и духовници, да ги убеди в добрите, искрени руски намерения. Нареждането по думи е едно, действията са доста по-други. Геров не е ял плява за закуска и слама за вечеря – той не е бил глупаво говедо, но все пак служебно, а и искрено се е старал да се противопостави на западните църкви. (Архива на Геров, том I, док. 179, 3 ян. 1861 г.)

За цели петнадесет години, пък и повече, западните – католически и протестантски, мисионери създават грижа на руските дипломати, а до голяма степен и на българските възрожденци. Това не става случайно, то е резултат на дипломацията на някои влиятелни възрожденци, със склонност към Запад и тяхния замисъл да принудят Русия да поддържа българите срещу патриарха. До много голяма степен те успяват, но това не е предмет и тема на тая малка книга. Интересно е обаче едно кратко изложение в **Македония** от 3.II.1870 година:"Що казват чуждите за нас." Един англичанин казва, "Попитай например, който да е един колибарин било, или селянина:

В. Колко бога има?

О. Че кой знай, ще бъде първият отговор и ако го пресилиш ще чуеш: Както ся види, требва да са и некои други богове, защото Турците имат свои бог, ний имаме наш, Ингилизите и Френците имат и те свои богове които са по-богати от нашите, само едните цигане са които немат Бог!

В. Кой е Исус Христос?

О. Санким Христос ли ще речеш?

В. Е кой е той?

О. Чи кой го знае

В. Не е ли Син Божии бе?

О. Не се подигравам с един сиромах селянин, Челяби!

В. Какво е комката?(Св. Причащение)

О. Вино и вода за което попът ни зема по 10 гроша, когато ся конквами.

В. Не е ли то телото и кръвта Христова?

О. На, пак зе да ся подиграваш с мене, Челяби!

В. Какво нещо е грех?

О. То е лошо нещо, за което трябва да платиш на попа, за да те прости.

В. Ами я ми преброй какви грехове знаеш.

О. Ах! Те са много;за пример да изринеш яхър или да продаваш мляко подир залезването на слънцето;да продадеш един самун хляб, без да откършиш малко;да не прекадиш пресно брашно, а особено ако е млено в турска воденица, да даваш на детето лъжица да си играе с нея, да не пометеш местото дето е седял някои иноварец;да оставиш псето да спи на покривът;и много хее...че кой може да ти ги исчете всички."(Челяби е по-заможен и умен българин, с това название го почитат турците)

И продължава Англичанина(?), или дядо Славейков в саркастичното, себепонижаващо описание на българската религиозна действителност.

Когато да крадът, да лъжесвидетелстват, да откарат – да отмамят чуждият добитък и много други такъв престъпления, които не са само нехристиянски, но са запрещени от властта, те са за българина нищожна играчка(?!) Но и те могат ся откупи от попа с десетина яйца. Ето какво е влиянието, което е произвело религиозното и нравственно учение на поповете у Българите...

Славейков обяснява, че "ако българина е съвсем неук, ако изповядва религия, която е препълнена с фетиши (нерелигиозни материалистически предразсъдъци)... ако нравствеността му е на найдолна степен, за всичко това "той не трябва да благодари на Турското Правителство, но на Гръцкъта Иерархия, казва англичанинът".

Както и да е, западните пропаганди, западните мисионери са що-годе обяснени и разисквани в Българската историография, даже и след 9.X.1944 година, до голяма степен що-годе страхливо и още до по-голяма степен внимателно, цензурата, а и най-вече цензурата от самия изследовател – писател, е била до голяма степен противоискрена, противонаучна. В тия писания мненията са били ограничени, а разсъжденията невъзможни – непозволими. Това не го казвам нарочно като строго обвинение, но нека читателят да знае, че

Историята се пише от победителите – всякога и "завинаги". По подобен , но не същи начин е писана и книгата на Кирил Патриарх Български, "Граф Н.П.Игнатиев и Българския Църковен Въпрос", Изследване и Документи, Синодално Издателство, София 1958 г. На моите въпроси сътрудниците на патриарха отговориха: "Противоруски документи и мнение не може да публикуваме, най-вече в днешно време". В това произведение на патриарха Кирил Български, ако няма "Противо-руски документи", то би требвало да има документи и статистически сведения по чл. X от Фермана за уреждането подялбата на епархиите в Македония и Южна Тракия – а и това липсва!Защо? Пак от предпазливост и политика;политика временна, но затрудняваща всяко свободно изследване. Не ми е приятно и най-важното – за тая кратка книга не е належащо да определям български историци и изследователи като предпазливи, които сами себе си цензурират; но читателят трябва да има предвид това състояние.

Възрожденските вестници се занимават до голяма степен с "чуждите вмешателства" по църковната борба чак до 1874 година. Изказаните мнения са различни и в някой случай много силни и противоречиви. Постига се обаче едно общо определящо мнение, което е: Намесата на Западните сили и влияния е що-годе добре дошло, за да се разреши църковният въпрос; но религиозните вмешателства не бива да се приемат, целостта – Православието на българите трябва да се запази.

"Една нация – една религия". На около 370 места – в уводни статии, доклади, дописки, телеграфически съобщения и др. – възрожденските вестници пишат за Унията; а в още повече и за протестантските мисионери. Има одобрителни думи, най-вече за протестантството, но в общи и преобладаващи линии западната религиозна намеса е отречена.

В заключение: Целта на руската политика по църковния въпрос е била да се запази единството на църквата. Тая политика остава напълно неуспешна; но успява да противопостави българите на Русия, понеже Русия пренебрегва българските националистически стремежи, помага на "проклетите фанариоти". Постоянната намеса на руските дипломати, най-вече намесите и манипулациите на Игнатиев, са виждани в много случаи като вражески. В малко случаи неговата дейност е виждана като двояка. Недоволството е било постоянно и потискащо, защото "братската славянска страна" не само че не

помага, но и успешно пречи. **Дунавски лебед** пише по църковния въпрос на 13.X.1861 г. "Ние сме народ, а не подлоги фенерски и московски!" Раковски обвинява Руския синод, че е изпращал "агенти с торби жълтици", за да създават сплетни и обърквт разрешението на "нашия въпрос". По-късно, когато борбата е почти напълно успешна, когато Султанът издава Фермана за уреждането на Българската екзархия, Каравелов пише в **Свобода** на 10.XII.1870 г. "Ние сме уверени, че ако Руссия да не беше се мешала в нашите черковни дела, то българският черковен въпрос щеше да бъде решен (в наша полза) още през 1858 година". **Македония** пише на 10.VIII.1871 година, че "Нъй требва да имами очите си обърнати на север и да очакваме все що добро от святата там Руссия и от несвятата между нас нейна политика? Стига толкоз!"

...Ние ще посочим днешното състояние на Черковния наш въпрос и ще кажем: Ето, гледайте; тесноглавата руска политика е която докара тоз въпрос до туй състояние;та му извади очите, а с него и на нас, да не знаем сега и да не видим на къде да идим! Нека русските дипломати не ни считат чак до толкоз за будали, че не знаем Дунав от де тече и накъде оттича... Обожателите на Руссиа могат да представят каквито щат извинения, но те мъчно вече ще могат да излъжат Българите с благоволението на Руссия. Българският народ никога не ще забрави тази обида и големите щети, които причини на възраждането му злонамереният дух на неразбраната и едва ли не несмислена русска политика.

Активната намеса на Руските дипломати – на Игнатиев, за изменението на Фермана – най-вече на чл.X, и за сдобрение на българите с патриарха предизвиква отвращение към Русия и строги обвинения против нея. Църковният въпрос, след издаването на Фермана, се отнася не към канонични, теологични и патриаршески проблеми, но съвсем ясно към борбата за Тракия и Македония. Пак **Македония** пише на 28.XII.1871 година:

Силно негодувание владее между българите в Цариград срещу Руссия, която явно поддържава патриар-

шията и желаяла за български въпрос таквози решение, което е добро за патриарха, но твърде ухрабно за Българските интереси и народност. Приказуват, че Русия силно желаела унищожението на 10-и член от Фермана и даже работела за това, както работела и за спогаждането на Българе и Гърци върху полуподчинението на Българските Епархии под патриаршески престол. На Руссия много се щело да падне царското решение – Фермана и да залови местото му друго от чисто фенерско изделие...

И работи Русия с тези намерения и сили са да постигне тези цели, без да съгледва, че иска да прави с чужда пита майчин помен. Достолепието на Черквата, за да се запази, Русия товари с всички жъртви само българете. Българете да остават зависими от фенер. Българската народност да става подножие на фенерското величие. Българските епархии да пъшкат под чуждото духовно иго и да носиат на гърба са тешките разноски на гръцката патриаршия. Не е ли разумно и доброжелателно за некаква си отвлечена идеиа на православно единство да са жертвува цел народ?

Славейков завършва саркастично: "Много е добра православната Русия, свята Русия?"

Започвайки с уводна статия от 19.II.1872 година, Любен Каравелов продължава да разглежда трудното окончателно решение на църковната борба. Пречките са много, руското вмешателство е вредно, българските националистически стремежи са големи.

Неговите вестници – **Свобода** и **Независимост,** обръщат сериозно внимание на чл. X.,епархиите в Тракия и Македония и руската политика по тоя въпрос. На 1.IV.1872 година, **Свобода** пише уводно:

Нашия екзарх са избра, призна са от правителството, отиде в Цариград и посрещна са тържествено от народът, следователно и нашият черковен въпрос е вече решен", говорят нашите български патриоти и радват са. – Нашият черковен въпрос не е още решен – от-

говаряме ние, – той днес само захваща да се решава. Ние можеме да кажеме, че тоя трънлив въпрос е решен окончателно само тогава, когато са определят границите на българската екзархия...когато са уважават просбите на всичките български общини, които населяват не само восточна, западна и северна България, а и Тесалия, Епир и Албания... Решението на българският черковен въпрос решава и съдбата на българската народност; а тая народност е голема и има достатъчно сили да са бори и със ситните, и с едрите свой неприятели, които би биле противни на нейните решителни стремления.

Обяснението на Каравелов е правилно и добре аргументирано. А ето какво пише най-върлият революционер Хр. Ботев в своя вестник **Дума** на 17.VII.1871 г.: "Решен ли е Черковния въпрос?"

*Решен е", крещят цел рояк оптимисти вън и вътре в отечеството ни; "решен е" казва **Македония** и **Право**, **Турция** и **Отечество**; решен е ще кажем и ние, като закрием на минута очи пред горчивата истина и са съгласим с възраженията на нашите журналисти – решен е; но кога и как? От кого и за кого? – Глух ли си, сляп ли си? С праведна гордост ще отговарят нашите цариградски комисари, които от върха на своеволието си до вчера викаха на самия народ: "ти мълчи, ти си твърде беден, за да имаш право да говориш". Глух ли си, сляп ли си? Ще отговорят и народните представители, кои сами не знаят защо са се събрали в Орта-кюю...(квартал в Цариград)*

Ботев продължава със силно революционен дух да обяснява и безмилостно обвинява – религията, църковните "объркани" представители – не лично, но в общи линии – новото духовенство, Екзархията и да оплаква страданието на народа. Накрая той казва: "Въпросът са реши само за духовенството, а за народа ще се реши кога остане той без духовенство. Но до тогава колко ли още време ще мине?! Колко ли още жертви ще требват?!"

Какъв невероятен, всепоглъщащ стремеж! Какво революцион-

но нетърпение! Каква липса на реализъм! И това от един младеж – само 23-годишен.

Аз мисля, че руският пълномощен министър, генерал, Граф Н.П.Игнатиев е чел тия уводни статии, защото той е докладвал в Петербург за мнението на възрожденските вестници.

На 26.II.1872 год., в дълга уводна статия относно последните решения по разпределението на епархиите, Каравелов декларира, че 4/5 от населението в Тракия и Македония е българско.

И все пак Патриаршията и руската политика не се отказват от опити да принудят българите в отстъпки. **Независимост** продължава да пише и докладва по това "най-сериозно национално развитие" през 1873 и 74 година. На 4.II.1874 година дописка от Цариград гласи:

Научихме се из достоверен източник, че нашата екзархия ще да бъде принудена да са покори на правителствената воля, т.е че българите ща бъдат накарани на сила да са откажат от султанският ферман и да приемат програмата на в.везирин, която е уплетена от нашите православни славянски братя. Достоверно е вече известно, че тая програма е приготвена в Петербург от нашите православни братя, които употребяват сичките си сили да поддържат фанариотският патриарх и да го натоварват изново на нашите гърбове...И така за кефът на нашите православнейши братя и за доброто на фанариотският патриарх българите са обязани да пожертвуват тракийските и македонските епархии... С днешните свои действия Россия ще да изгуби любовта на българите, а любовта на гръците никога нема да спечели...Требва да ви кажа и това, че даже и самите гръци работат против спогаждането. Тие философи мислят, че Россия желае да ги излъже и че в заключението на екзархалните права се заключават пак русски примки. По мнението на яростните гръцки патриоти, цариградската патриархия не требва да припознава не само екзархията и екзархът, но и съществуването на българският народ "Нашето духовенство е изгонено не от несъществуващият български народ, а от русските пропа-

гандисти из московската школа, казваше преди една година един от атинските вестници.

Извънредно много ясно е, светкавично ясно е, че съгласие между гръцките панелинисти-националисти и българските възрожденци-националисти е абсолютно невъзможно. Въпросът е: Защо Руската политика не приема, а и не разбира това? Когато гръцките националисти отричат всичко – даже и съществуването на български народ. Ето някои от резултатите по преброяването по чл.X за уреждането на български епархии. През 1874 година, по член X от фермана в областта на Скопие са проведени допитвания и се установило, че от 8 131 християнски къщи само 567 са поискали да останат към патриаршията. В областта на Охрид 9 400 души са били за екзархията, а само 156 души са пожелали да останат патриаршески.(Документи за Българската История, том IV,БАН,1942 г.,стр.22-23) И това не е всичко. Ето някои други сведения, много по-подробни – подчертавайки болшинството на българското население в Тракия и Македония. Статистиката, която следва, е от брошурата "Ethnographie des Vilaets d Andrinople, de Monastir et de Salonique", публикувана в Цариград в 1878 година. Статистиката е само за мъжкото население (Извинете ме, но трябва да кажа – жените да перат чергите и да поливат лука):

Одрински вилает (Санджаци: Одрински, Родоски и Галиполски заедно с Гюмюрджинско) всичко нафузи – 60 991 мюсюлмани; 219 198 българи; 74 614 гърци; 6 800 евреий; 5 200 арменци; 1 640 разни. В числото на мюсюлманите са поставени 6 001 албанци; 1 492 черкези; 546 татари и 452 цигани.

Битолски санджак (с прибавление Костурската каза от Корчанския санджак и с изключение на Селфиджанската каза от Тесялия) всичко нафузи 40 236 мюсюлмани, 152 534 българи; 3 175 албанци; 700 гърци; 3 250 еврии; 15 848 власи; 2 883 цигани.

Солунския санджак (с изключение на Халкидическия полуостров и Св.Гора) всичко нафузи: 39 441 мюсюлмани; 126 000 българи; 7 441 гърци; 1 751 цигани и 8 700 помаци. Катеринската и Катареферийската кази са поставени в Тесалия.

Серския санджак, всичко нафузи – 29334 мюсюлмани; 90 895 българи; 13 873 помаци; 17 225 гърци; 1 812 власи; 1 170 цигани. (нафузи – преброявани, отчетени)

От тази статистика става ясно, че българското население е преобладаващо – 588 607 мъже българи, 334 704 всички други. Ако се съпоставят само с гърците мъже – гърците наброяват 99 980.

Самото болшинство на българите в Тракия и Македония не осигурява всички епархии за Екзархията. Това тревожи много хора за години наред. Каравелов пише в уводната статия от 26.II.1872 година следното:

Десетият член на ферманът ни разказва, че 3/4 жителите на некоя епархия са българе, то тая епархия има право да се съедини с българският екзархат;а ние видиме, че за кефът на Гюмиш-Гердана;Пловдив остава нерешен въпрос;ние видиме, че Неврокопската епархия, в която нема кьорави гръци, остава под върховното началство на фенерският патриарх;ние видиме, че Серският окръг, който има само едно гръцко село, остава така също под властта на фанариотите. А Битола? А Воден? А Охрид? А Едирне? А Демотика? А Дебър? ...Варна и Пловдив остават под патриархът, защото в тия два града имало неколко погръчени българе, неколко цинцаре и неколко беломорски просеци;а цели български епархии остават пак под патриархът, защото в Битола или в Серес живели неколко капасъзина! Има ли тука справедливост? (капасъзин – от турски = нехранимайко, безделник)

И Дебър е нерешен въпрос! А кажете ни колко грька има в Дебърската епархия? Кажете ни, виделе ли сте вие до сега некой дебралия, който да каже, че е грък?...- Ако фанариотският патриарх казва, че той има право да търси гръцките махали в Пловдив и Серес, то и ние ще да му кажеме, че българският народ има по-големо право да търси свойте изгубени братя и свойте села в Тесалия, в Епир, в южна Тракия и пр.

Без българското население, патриаршията остава доста бедна. За това се е развила тая ожесточена борба. В самия Цариград православните християни са що-годе половината българи, половината гърци. Без достатъчно църковни доходи патриархът не би могъл "да си показва салтанатите", както каза един от дописниците на **Свобода** (салтанат – от арабски = великолепие, самоизтъкване, разкош). Той предлага саркастично Русия да дава 2-3 милиона рубли на патриарха, та да се уреди делбата на епархиите.

В историята на България, историята на Европа, пък и по целия свет – неправдини, непреодолими и преодолими трудности, страдания и нищети, революции и войни се разбират и приемат като нещо нормално. Религията е политическа, политиката е лицемерна. Всички "крайни"резултати са винаги временни... и така си върви светът, от край време та до ден днешен – "по Божия воля и Царска милост!"

Руската политика по Църковния въпрос е заслужавала и е получила неодобрението, отрицанието, даже и омразата на българските възрожденци, та и на целия български народ. Нека не се забравя международното положение на Руската империя по това време, а също така и фактът, че всяка Велика сила винаги работи за своите лични интереси – всичко друго е smoke and mirrors – пушек и огледала.

Глава III
ПАНСЛАВИЗМЪТ И БЪЛГАРИТЕ

Панславизъм, тая химерическая мечтайна идея, която (се) вмета насред като едно плашило, мъй искрено му казвами на Българина, то не е познато какво нещо е ... Истиное намерение Българом е, че тий притеснени от една страна от панславизма, а от друга страна от панелинизма еднакво за тех предателни, искат да си останът българи. (Раковски, Българска Дневница, 26.VI.1857 г.)

Този цитат от **Българска дневница** изразява най-ясно отношението на българските възрожденци към двете чужди идеологически влияния – и двете неприемливи, и двете "вражески". Панелинизмът е бил до голяма степен активен в българските земи от средата на XVIII век, проповядван от гръцки учители в гръцки училища и от гръцките духовници в църквите. Панелинистите, които са били гръцки националисти, са имали идеята да разпространят и наложат древната култура на Елада в териториите на Византийската империя. В това нещо има много уйдурма (лъжлива машинация), защото древната култура на Елада отслабва и замира 200-300 години преди Христа, а Византийската империя е унищожена и победена в 1453 година. Но мечтите и старанията не са непозволени. Панславизмът се явява при Българите сто години по-късно. Възрожденците усещат "Северната Хетерия" след Кримската война и от самото начало я определят като "вражеска", даже по-опасна от "Панелинистическата Хетерия", която идва от юг (хетерия – от гръцки=тайно сдружение). При най-умно и строго обмисляне може да се достигне до заключението, че панелинизмът е неосъществим в XIX и XX век. Влиянието на древна Елада е огромно и до ден днешен, а на днешна Гърция – нищожно, даже несъществуващо.

В средата на XIX век българските възрожденци – вестникари, учители, попове, чорбаджии, търговци, революционери и други, разбират, че Европа, Гърция, Турското правителство и всички и отвсякъде гледат на българите като на руски пионки. Това до малка сте-

пен е оправдано, но до много по-голяма степен е резултат на гръцка пропаганда, на западноевропейска страхливост и съмнителност към руските намерения, а и най-вече оправданите тревоги на Турското правителство. За това панславизмът пречи на българите. Не само това, но възрожденците определят панславизма като "преувеличен Русианизъм". До малка степен, що-годе доста наивно, панелинизмът има културно съдържание; панславизмът има предимно империалистическо съдържание. Между Кримската война и Освободителната война, 1877–78 година, българските възрожденци стигат до заключението: славофилизъм – да, може би; панславизъм – не!

Славофилизъм (пак от гръцки) значи любов, дружелюбие към славянството. Панславизмът произлиза от славофилизма, но с остротa, нахалност и изискващо подчинение – а това не се харесва на които и да са славянски народи. Българските възрожденци пишат във вестниците, в личните кореспонденции и архивни документи – държавни и лични – за славофилизма – панславизма, но не се занимават с философските нюанси на "северната пропаганда", а обясняват многократно и надълго политическото естество на това "нахално движение". Най-добре запознати са с "нахалното движение" Любен Каравелов и Райко Жинзифов, и двамата образовани в Русия, и двамата лично познати с някой от славянофилите и панславистите, най-вече Иван Аксаков. Много други възрожденци са запознати с "нахалното движение", така както е било обяснено и приведено в заключение от Николай Яковлевич Данилевски в неговото произведение: **Россия и Европа**. (Петото издание на тая книга е в 1894 г. от нея е следващото необходимо – съществено обяснение)

Славофилите в Русия изтъкват "самобитността" на руската култура и история. Те настояват, че славяните са предопределени да играят важна роля в универсалната история. В опозиция и отричане на културното и социално-политическо влияние на "западащия запад", славофилизмът предлага "поглед назад към искреността" и отричане на Петър Велики, Иван IV и връщане към истинското православие и социално-политическото спокойствие, когато всичко е било в най-добро идеално състояние.(?) (Въпросителният знак е мой) И нека да кажа, че писанието на Данилевски е било до голяма степен най-романтично. Духовните, моралните и философските основи на славофилизма е Източното православие (православие=ортодокси преведено от гръцки значи – правилното почитане, обожаване на

Бога.) Това се установява във втората половина на VIII век като резултат на жестоки войни в Мала Азия. Славянофилите в Русия казват, че православието е единствената истинска християнска вяра. Католицизмът е отказал свободата за потвърждението на обединението; Протестантството е отказало обединението за признанието на свободата. Католицизмът води към деспотизъм, Протестантството – към анархия. Само Източното православие е запазило ученията на християнските патриарси. Славофилите вярват и настояват, че автентичният руски ум е резултат на тая правилна религиозна, верюща основа. Според тях това е съществувало в чист, духовен, непокварен смисъл само в древна Руссия – Мусковия.

Другият християнски свят, "загиващия Запад", е съществувал и се е развивал на фалшиви философски бази. Затова обществено-политическият живот на Запад е фалшив, повърхностен, материалистичен и извращаващ. На Запад логиката, рационализмът, схоластиката и други противорелигиозни учения са създали тяхната собствена ефирна структура; и така с отвлечени разсъждения те са почти унищожили всички правилни вярвания, включително вярата във всемогъществото на религиозното разсъждение. Западът си е "извървял пътя". Семената на себеунищожение са вече посяти; това са семената на индивидуализма – егоизма, материализма, революцията и извращението. Възможност за възраждане не съществува.

Руснаците и другите православни славяни са живели в духовно спокойствие и единство – соборност. Те не са извращаващи, материалистични, философски объркани;те са "чисти" и пълни с възможности. Заключението, което е постигнато от тия съмнителни и необосновани философски изявления, е, че славяните имат голяма историческа мисия да изпълняват. Времето е вече дошло да напреднат с тяхната чиста и здрава цивилизация и даже да помогнат на замиращия Запад да се възроди. Славофилите желаят да се върнат към чистотата на Старата Русия – Мусковия. В Русия по времето на Петър Велики (1682–1725) и след това е създаден недобър, недостоен обществен ред. Това най-високо идеалистично, даже митично разбиране на Русия е продукт на романтично желание, което едва ли има нещо общо с историческите факти. Русия, в която има религиозни разстройства и секти, в която подкупничеството вирее, в която селячеството е поробено от аристократите, не е държава не е общество, което би трябвало да просъществува. Напредъкът е по

пътя назад, към чистотата на Древна Русия! Доктрината, идеологията на славофилите дава основа за развитието на културния и политическия панславизъм. За разлика от славофилизма, панславизмът е повече политическо движение със строги агресивни тенденции. Затова всички неруски славяни го виждат и определят като "прекомерен Панрусианизъм".

Предтечите на панславизма не са руснаци, а хърватинът Юри Крижанич и словенецът Ян Колар. Крижанич проповядва обединението на всички славяни под скиптъра на руския цар и религиозното водачество на католицизма. Крижанич прекарва много години в Православна Русия, там неговата идея за католицизма му създава много трудности. На заточение е в Сибир от 1661 до 1676 година;Колар е първият славянин, който проповядва славянско обединение и създава програма за развитието на обща славянска култура. В първата половина на XIX век панславизмът е движение за защита на Западните славяни, които са обкръжени от неславянски народи в Централна Европа. Във втората половина на века водачеството се прехвърля от Прага в Москва. Тук по причина на международните политически развития панславизмът добива агресивен характер.

Славофилизмът и панславизмът имат много говорители, пропагандисти и писатели. Славофилите са писали много в хиляди есета, памфлети, меморандуми, вестници и лична кореспонденция, но всичко това остава необобщено, несистематизирано. Панславистите обаче публикуват по-обстойни, по-обемисти и систематизирани произведения. Едно от най-значителните обяснения на Панславизма излиза от перото на Николай Яковлевич Данилевский – **Россия и Европа** ..., първоначално излиза сериално през 1869 година. В псевдонаучен тон и разсъждение то декларира, че Западният романо-германският свят се разпада и сега е времето славяните да се организират и сложат началото на тяхното велико бъдеще. Той пише за едно духовно, национално и политически автохтонно славянство. Това е нужно за идеята за единно славянство, което ще осигури височайшия идеал – по-важен от свобода, по-важен от всяка наука, от всяко образование и от всички богатства.(Това е от 5-о изд. 1894 г., стр.29) Само Всевишният Бог е над славянството, но Бог и славянството са неразделни, тъй като повечето от славяните са православни, а Бог одобрява православието; А евентуално всички славяни ще бъдат православни. Панславистите определят за всички славяни ед-

на религия – православната, един език – руския. Общият славянски съюз ще включва: Руската империя, царство на Чехия-Моравия-Словакия, царство на Сърбия-Хърватско-Словения, царство България, царство Румъния, царство Унгария, царство Елада (разширена Гърция) и областта Цариград. Мала Русия (Украйна) и Белорусия не се признават, те са вече в Руската империя. Полша не се приема, но ще бъде приета, когато "покаже желание за сътрудничество". Албания е разделена между Елада и Сръбско-Хърватско-Словенското царство. Румънците и унгарците са включени в плановете, понеже "те са потънали в славянското море" и нищо друго не може да се урежда за тях. Гърците са в периферията, но тяхната религия и тяхното стратегическо положение налагат и те да бъдат включени в общото Славянско обединение. Данилевский счита българите за неспособни да имат своя държава извън границите на Славянското обединение. Той вярва, че гърците и сърбите имат добре уредени социално-политически и държавни устройства, а на българите това им липсва. За тяхното положение той казва: "належащо е за българите да се развиват под руското крило и под влиянието на другите държави членки на Славянското обединение, които са напреднали политически... България се нуждае от Русия, за да я пази от Сърбия и запази българската независимост." (Россия и Европа, стр. 440-41) Средна и Източна Европа, казва Данилевский, ще просъществува добре под руско ръководство;всички други обединения (Австро-Славик, Южно-Славянско, Дунавска федерация, Балканска федерация) са обречени на провал, понеже етническите и националистическите вражди ще ги провалят. Той предлага и предполага, че под руски надзор няма да има етнически и националистически вражди. Това е възможно, когато цялата политическа власт се налага от един център – Москва, и се поддържа със строга военна сила – нали това постигна Съветският съюз след Втората световна война в Централна и Източна Европа. С неговата "химеристическа мечтайна идея" – както дванадесет години по-рано правилно я определя Раковски – Данилевский преначертава географските карти на три империи. Руският поет Туйтчеф (Тютчев) като чиновник в Руската легация в Берлин пише, за да определи границите на Руската империя: "Руская География"

От реката Нил до Нева, от Елба до Китай,
От Волга до Ефрат,

От Ганг та до Дунав –
Ето го Руското царство...
И навеки да пребъде, както Духът
е предвидил и Даниел е предсказал.

Идеологията на Данилевский и географията на Туйтчеф пренебрегват аспирациите на около тридесет националности и още повече етнически групи. Каква абсурдна, каква нахална империалистическа идея!(Каравелов и Жинзифов са писали много в славофилските журнали и други руски вестници между 1860-1878 година, Каравелов в: **Наше Время, Московские Ведомости, Ден, Голос, Филологические Записки, Русский Инвалид, Илюстрованая Газета, Славянская Заря, Русские Ведомости, Журнал Министерства Народного Просвещения**.Жинзифов в: **Ден, Русский Архив, Современная Летопис, Моссковские Ведомости, Москва, Православное Обозрение, Известия...Трудъй Етнографического Отдела.** Най-известните Славофили с техните писания са: Иван Василевич Киреевскии (1806–59), неговият брат Петър(1808–56), Алексеий Степанович Хомайков (1804–60), Юрий Федорович Самарин (1819–76), Константин Сергеевич Аксаков (1817–60) и неговият брат Иван (1823–86) и професор Степан Петрович Шевирев (1806–64). Всички тия хора са високообразовани, с политическо настроение и с високо обществено положение.Водещите панслависти са професор Михаил Петрович Погодин (1800–75), Николай Яковлевич Данилевский (1822–85), Александър Федорович Хилфердинт (1831–72), Владимир Иванович Ламанский (1833–1914) и Иван С. Аксаков – показан веч като славофил. Към тоя лист от панславистки писатели-пропагандисти, трябва да се добавят активистите панслависти, генералите Николай Павлович Игнатиев – посланикът в Цариград (1832–1908), Михаил Григорович Черняев (1828–89) и Ростислав Андреевич Фадеев (1824–83).

Много от възрожденските вестници се опитват и до голяма степен успяват да обяснят началото и развитието на панславизма. **Дунавска зора** пише на 11.III.1868 година в дълга уводна статия "Панславизъм" следното:

Идеята за Панславизъм вижда ся да е тъй стара както и славянската книга. Още по времето на славянс-

ките просветители, Св.св. Кирила и Методия, тя трябва да е съществувала;понеже с разпространението на славянската стара писменост не може да не е била и идеята за сближаване и съединение на отделните славянски племена...(Значението на Панславизма) може ся определи с тия думи: ***стремление, което има за цел да ся състави от разните славянски народности една сама народност,*** *според едни, под един сам скиптър, а според други,* ***под едно конфедеративно правление.***"

Статията продължава да обяснява създаването на славянската идея от началото на XIX век в Чехия, от там най-вече от Пражкия университет се развива "културния Панславизъм". "И тоя либерален Панславизъм се раздаваше умствено, по вид чисто литературен, на братята Чехи и напояваше чешката интелигенция". След революцията в 1848 година "за пръв път ся представи на яве славянската идея в противност на немската идея". Чешкият панславизъм е за славянско сдружение "под едно конфедеративно правление". Руският панславизъм е за обединение "под един сам скиптър". Разликата е много голяма като между светъл ден и тъмна нощ.

Вестник **Право** публикува две дълги уводни статии "Панславизмът и Българите" на 3 и 10.VII.1872 година. В статията от 3.VII се разискват надълго преселенията на славянските племена, основаването на славянските държави, тяхното несигурно развитие, а и постиженията от векове наред. Статията от 10.VII се съсредоточава на панславизма в XIX век. Основните главни точки за това "важно движение" са:

1. За Чехите не беше трудно да разберат, че те не биха могли да отблъснат германската стихия сами, затова те идват до заключението за Славянско сдружение...

2. Славянското сдружение е самата идея за панславизъм, която чешките учени развиват като културно-духовно движение.

3. На чешкия зов най-напред отговаря Русия, а и Хърватско и Словения. Русия прави това от славолюбие и за да привлече и прелее в себе си другите славянски народи. Хърватско и Словения, понеже и те се страхуват от германизма.

4. Сърбите одобряват идеята, понеже те се страхуват от маджаризация. Поляците се противят упорито на тази мисъл. Българите все още не са се изказали.

5. "Нас ни много бедът в съзаклятие с панславистскъта идея, дето у нас нито се е мислило, нито се говорило за нея до сега."

6. Българите не се страхуват от гърците, та да се облягат за спасение на великото славянско племе. Ние не сме панслависти, а и не е нужно да ставаме такива.

7. Има два главни боя, два главни вида панславизъм. Руският, който сънува за едно огромно славянско царство, в което руският език и руското влияние поглъща всичките славянски народности. "Те сънуват за една исполинска военна сила, която да задуши на гърдите си сред словенското море находящите се чужди народности като маджарския и влашкия и която да бъде страх и трепет на сичкия свет."

8. Обаче австрийските панслависти (славяни под австрийско управление) не мислят тъй. Те искат славянско сдружение на културни духовни начала, в което всички народности са равноправни; те искат сдружение, а не руско царство.

9. В 1867 година в Москва се състои славянско изложение, което е и славянски събор. "Всезаслужилият чешки писател и дипломат Господин Франтишек Риегер", във възражение на много руски речи се изказва и той:

> *В Москва има хиляда камбани, които когато заудрят наедно изявяват величественото представление, правят неописуемо онова впечатление, което само в Москва се среща. Що би било ако из сичките тия камбани са излееше една само? Истина гласът би бил по дебел, но той би изгубил сичкъта своя привлекателност. Ето думи, които би требвало да са научат наизуст. Да ще приложим, предложим нъй, ако някога славянските народи помислят да направят един вид съединение, то не трябва да бъде руско, царственно – завоевателно, а все славянско, морално и миролюбиво."*

Македония, на 8 и 22.VI.1868, и **Отечество**, 9.XI.1870 година, разискват същата тема: появяването на панславизма. В уводната статия "Панславизмът, Руссизмът и Южните Славяни", **Македония**, мисля Славейков, пише: "С една реч, Германия със своето продължително понемчаване и западните славяни с тяхното противостоение, породиха панславизма"..."Да доидим сега за Българите: Те кажи, че

не са показват наклонни на един преувеличен руссизъм." И **Македония** цитира **Дунавска зора**: "Израженията на официалният Български орган – **Дунавска зора** – са още по-ясни:

Ъи отблъскваме, казва този лист, сливането на разните славянски фамилии. Нашата програма се състои цела в тези думи: Ако правителството, което положи началото за освобождение на Отоманските Славяни, направи това с цел да ни подчини под властта си, всичките му усилия са осъдителни и то не ще може никога да намери съчувствия из между Българите... Славяните, особено южните Славяни, не са помислили никога да се влеят в ведрата на Руссия.

В уводната статия "Пантевтонизмът и Панславизмът" **Отечество**, 9.XI.1870 година, разисква статия в руския вестник **Голос**. Пантевтонизмът – пангерманизмът напредва в Централна и Източна Европа, това предизвиква засилването на панславизма в защита за всички славяни. "Толкоз години изминаха и едва сега става явно и никой не може да се двоуми, че думата панславизъм е измислена и употребена от Германските политици"...Примерът на Германското единство е пример за подражание от другите раси на Европа; Германците приложиха идеята в действителност, думата на дело (мнение на **Отечество**). **Отечество** цитира дословно руския вестник **Голос**:

Некои славянски племена изпаднаха в по-малко искусни ръце. Германските императори и турските султани изтребиха големото им число, но не са били в състояние да ги преобърнат на Немци и на Турци и с оживяването в Европа на националний въпрос оживеха и те;но уви!На едно с това оживя и старото раздробление с което Славяните са придобили толкос жалостна известност. Много по-умно постъпиха Немците. Без да гледат на разликата по наречие и вера, и шваб, и саксонец, и прусец, те разбраха най-после, че всичките са немци и граф Бисмарк като се възползува с това настроение на немците, бърже довършва сега Германското единство" – (политическо обединение).

Наистина по това време, за германското обединение има много положителни условия, които не съществуват в Русия и при всички други славяни.

Всички възрожденски вестници пишат за панславизма. На 20.II.1860 година **България** обяснява, че от писанията на учените научаваме, че панславизмът има три различни лица – 1.Един скиптър, една държава; 2.Републиканска федерация; 3.Литературно-културно сдружение. Две години по-късно, на 2.VII.1862 година същият вестник пише за две групировки на панславизма – Южен и Северен.

"Секи от тех има особени интереси и намерения. Северният Панславизъм иска да натрупа около Русия сичките народи, които говорят едно славянско наречие. По-умерен от северният си брат, южният панславизъм иска от се сърце да остави на Русия сичките северни Славяни, но той иска да даде на Сърбия южните Славяни."

България атакува строго Раковски "Г-н Раковски послужи ту на единия, ту на другия панславизъм. Онзи от тях, който му плащаше по-много." Вярно е, че Раковски винаги е преговарял и уговарял сдружения и е търсил сътрудничество от всички – Русия, Румъния, Сърбия, Черна Гора, Гърция, но той никогаш не е бил на страната на руския панславизъм. По него време той се е стараел да урежда Балканска федерация.

Турция потвърждава същото мнение за Руски и Сръбски панславизъм. Тоя вестник пише на 12.XI.1866 година, в кратка уводна статия "Панславизмът":

> *Има два вида Панславизъм: руски и сръбски. Първият гони цел да тури под игото си сички славянски племена и да ги поруси;вторият, същата цел но в ползата си, сиреч да ги посърби. Тия два вида панславизъм са диаметрално противоположни в желанията си, в честолюбията си, в историята си, в преданията си, но не в отношенията си: това е едно ласкателство.*

Българите са отвратени и от двете панславистки кроения – "Защото, кой народ иска да загуби народността си и язикът си?..."Възможно ли е едно такова предприятие? С други думи да са трудим да осъществим едно подобно дело е каквото да са трудим да направим бел Арапинът, без да държим сметка за природата му." Две години

по-рано, на 28.XI.1864 година, същият вестник пише, цитирайки сръбския вестник **Видов Дан**, следното:

> *Историята ни убеждава, казува той, че големата политика на Русия е била секаш да направи от Север и от Юг една само империя, сиреч да поруси Балтийското и Черното море. Това е била единствената цел на Петра Великаго и Катерина II... Наистина сичкити панславистки органи са вдават да хортуват за тая мнима роля на Русия у Исток. **Народ** и **Ден** (руски вестници), които най-много се напъват да ъ дадът едно особено възвишение, не престават да говорят за нея.Но пред нашите очи, това не е друго освен една химерическа идея, която само кисне в главите само на ония, които се мислят нещо, а които не са нищо действително... Русия трябва да извади от главата си тия мечтателни идей... В Русия индивидуалната свобода не съществува никак. Там царува още системата на деспотизма.*

Отрицателното отношение към панславизма е всеобщо. Всички възрожденски вестници са против това "преувеличено руско движение".

- "Панславизма е химерически сън, който се налага като плашило" – **Българска дневница**, 1857 г.

- "Панславизма е фантастична и комична идея" – **Дунавски лебед,** 17.I.1861 г.

- "Програмата на Руските панслависти представена с думите на техния поет: Или славянските реки съ вливат в руското море, или руското море ще изсъхне" – **Дунав**, 17.VII.1871 г.

- Същият вестник разисква писмото на професор Михаил П. Погодин - "изумелия старец" до Г-н Палкина, началника на Славянската партия в Бохемия. В писмото Погодин казва "че самата надежда за спасение на Австрия е в искреното споразумение със славяните и Русия". В споразумение с Австро-Унгарската империя, Погодин "бълнува и мечтае събарянето на Турската империя"... Обаче "Българите нито помислюват даже да станат Московци, под предлог за един Славянски съюз". **Дунав,** 9.V.1871 г.

В кратката статия "Югославия", във в. **Дума**, на 17.VII.1871 г., Хр. Ботев пише:

Честитим появяването на Българо-Сръбския вестник "Югославия"!

...Идеята за югославянска конфедерация е идея на западните панслависти, в противност на онъзи на русските, програмата на коя са заключава в думити на великия им поет: "славянските реки ще се влеят в русското море или то ще пресъхне?"...Нема славянин южен или западен, нема свестен човек, кои би можял да съществува на такава абстрактна идея, каквато е тази на русите, с осъществяването на коя се поглъщат цели народности, отделени една от друга с история, литература, нрави, обичаи. С химическото сливане на подобни народности става композицията на робството, на яда, който приема почти цело столетие болната (поробената от Русия) Полша.

Някой от определенията и описанията на панславизма, направени от Руски вестници, са били от време на време съобщавани във възрожденските вестници. **Отечество** предава мнението на **Санкт Петербургские Ведомости**, който нарича панславизма "апокалиптическа зверка, за която никой не знае какво е". По-долу пише "Ние Русците до сега не сме знаяли нито домашните си, нито обществените си отношения, които да уредим както требва, а как да са вдавами на фантазията за присъединението на още 30-40 милиона нови поданици"...

В този смисъл панславистичните тежнения, за да се съединят славяните с Руссия, би били лудост и убийство против само себе си". **Отечество**, 30.IV.18... г. (?) – (годината е несигурна, не се вижда ясно на копието).

Независимост, Македония и **Право** също така пишат за изявленията на руските вестници относно панславизма.

Отделните писания на панславистите – брошури,писма,меморандуми и др., също така се разглеждат накратко във възрожденската преса; не всички писания, но някой от по-провокационните. **Македония** пише на 7.XII.1871 г.:

На 1869 некои си Руски генерал, Фадеев беше издал една брошура, в която проповедваше съединението на

Славяните под първенството на Русия, или по-ясничко –проповядваше просто и чисто панславизмът от Руска точка зрение. Неговата брошура направи тогава голям шум но не между Славяните. Славяните я прочетоха и я забравиха, защото убежденията на Г. Фадеева не можаха да ги склонят да търсят съюз с другите си братя под ръководството на Руският цар. Впечатлението биде силно за Европа, която гледаше, че туй фантастично плашило, което нейните дипломати са кръщали ***панславизъм,*** *иска да са обърне на действителност и да се облече в плът и кръв.*

Тази брошура "не послужи на славяните за добро, послужи им да усетят по-добре полицейския надзор на Европа". През 1871 година Фадеев издава ново съчинение, в което разглежда каква може и трябва да бъде руската политика на Изток. В новото съчинение, Фадеев обяснява:

– Нови политически условия изискват нов подход, нова стратегия

– Южните славяни, не са вече достъпни на Руските внушения...те никога не ще склонят да приемат Руското покровителство...не требва да им се налага Руско господарување

– Но той настоява че разрешението на Източния Въпрос е свързано с Панславизма.

На това статията "Руската политика към славяните" – мисля авторът ѝ е дядо Славейков – се противопоставя строго:

Русия може да пази своето человеколюбие за своите полудиви народи, а нас да остави на нашата участ. Панславизмът не може днес без Русия, а това е то, което ние не щем да припознаваме на Русия ще каже да наведем глава под нейната желязна власт.

Много от вестниците обясняват панславизма, като го съпоставят и сравняват с панелинизма. И двете движения са "вражески",

"нахални", "издайнически". Вече отбелязах мнението на Раковски в **Българска дневница**, 26.VI.1857 година: тези идеи са "химерически" и "предателски" (началото на първа страница на тая глава). **България** пише на 10.X.1859 година в уводна статия:

Действително, като от една страна, панславянската етерия, която има в Одеса, едно от главните средоточия ся развива и ся разпространява във Източна България чрез книги напечатани с Русски дух, от друга страна, Еллинската етерия, на която средоточието е в Атина, разпространява в Западна България (Македония) учението чрез книги напечатани с гръцки думи.

Обаче, между тия две етерии,съперници една на друга, само в крайната цел и в средствата нямаше разлика... Фанариотското духовенство кълнеше и препятстваше на панслависките училища и под това име, на българските (училища)... Усилно, нужно и неизбежно те трябваха да имат за следствие, първо да разделят българския народ на две, на гръцки и славянски и от там да го унищожат съвсем. За да достигнат тая цел какво правеха тия етерий, панслависката и панелиниската?

Те събаряха, секоя от нейна страна, единородните елементи и собствени на българския народ, за да им наместят другородни (елементи), внесени от север и от юг.

Статията продължава да обяснява, че тия две етерии са намерили една нива, да копаят и насаждат техните семена – и да приготвят обширни хамбари; "но и те се измамиха в надеждите си", защото "погубването на един народ не е едно дело толко лесно, колкото фанариотите и северните и южни етеристи си го беха въобразили". С "фанариотите" статията определя патриаршията по църковния въпрос, понеже разисква също така и църковната борба в Македония – най-вече в Кукуш. Четири месеца, по-късно, на 30.I.1860 година, същият вестник пише:

Още една дума към всички ония, които се показаха наши неприятели и противници ... Относно за българс-

кия народ, кога ще се удовлетворят те? Панелинистите ще се удовлетворят, когато българите станат техни роби, както некогашните Илоти беха роби на некогашните гърци. А панславистите ще се благодарят, когато сполучат да приложат нашите четири милиона Българи при 48 412 500 техни роби, които съществуваха на 1836 г., според един официален рапорт (Тагоборски, том I, стр.330)

Числото от Тагоборски се отнася навярно за поробените селяни-мужици от аристократите-земевладелци.

Дунавски лебед пише в едно много дълго полемично изложение (полемика – от гръцки – публично изложение, научен спор, препирня), на 11.IV.1861 година следното:

Ние, които толкози страним от панелинистическата (идея) и са силим да са отчигарим от нея чрез отделението си от гърците, толко повече сме и треба да сме далеч от панславистическата (идея), която е хиляди пъти по-опасна и по-гибелна за народността ни от първата. Кой от българите е толкози глупав, щото да не разбира и толкоз слеп, щото да не види, че нема поголем неприятел на нашия народ, от тази дяволска етерия, която с едно притеснование може да погуби името на народността ни...

Раковски отрича панславизма, "Русците" и сърбите и в името на българската "народна полза" заключава: "Бог за синца ни и секи за себе си". И това той пише в 1861-62 година, когато Българо-сръбско съглашение и Балканска Федерация са негова идея. Той отрича панславизма, руската сила и мощност не е желателна в каквито и да са обединения.

В уводната статия "Панславизмът и Българите" (по-горе вече цитирана), 10.VII.1872 г., **Право** засяга и съотношението на панелинизма с панславизма:

Много се лъжат гърците, ако мислят, че българите от страх пред тех са помислили да се облегнат на

великото славянско племе. Нема нужда от толкос предпазване... Прочее ние сами частно, които пишем тези редове, не сме никак панслависти, а можем да уверим нашите съседи, че българите немат нужда да стават панслависти.

На 21.XI.1864 година в уводна статия вестник **Турция** пише за българо-руските отношения в миналото. Някой от аргументите, от историческа гледна точка, са неправилни, а други са правилни. За липсата на добра – съвременно написана българска история, са виновни панелинизмът и панславизмът:

Това състояние на работите са изгради от паненлинистите и панславистите. Първите умножават историческите лъжи, за да направят хората да поверуват, че сме гърци, а вторите не изоставят никакво средство, за да ни вмъкнат в пазухата на славянските народи (Русия)... Не е нужно да разгледуваме на дълго и да проумяваме, че панславистките лъжи са по-добре приети, отколкото гръцките лъжи.

Турция продължава да обяснява, че "от трийсет години насам руското правителство(фактически, най-вече славянофилски деятели, а не правителството) провожда редовно агенти, за да тарашуват българските ръкописи... всеки ръкопис, занесен в Русия, беше една загубена книга". Славянофилите в Русия, а също така и много от Западните славяни – учени (хървати, словенци, чехи, словаци) се стараят да сближават всички славяни въз основата на що-годе обща славянска култура – език, писания – стари и съвременни, археология, фолклор и т.н. От българска страна поддръжници на тая идея за културно сближение са вестниците **Дунавска зора, Отечество, Дунавски лебед** и **Българска дневница.** Раковски предлага издаването на "културен журнал" **Българска старина** – не се осъществява, но идеята е била добра. Той изразява искрена почит към славянските учени. В **Дунавски лебед**, 21.VI.1861 г. съобщава: "ПАВЕЛЪ ІОСИФЪ ШАФАРИКЪ - Великий Славист и Патриархъ Славенской Науки, поминълъ са, за жалостъ всему Славенскому миру, на 14 того следъ пладниъ. Вечна памятъ и слава безсмъртному Гению!"

Всички други възрожденски вестници не одобряват културния савофилизъм – най-вече с премълчание, а и с конкретно отричане, понеже те го свързват с културния панславизъм и руско надмощие. **България** е против всякакво културно съдружие с Русия:

Същото се случва и помежду нас. Заклен от фанариотите, Българският народ се видеше умрел и можем да речем, че приличаше на една дъбрава от диви дървета, връх, които трябва да са присадят Елински или Московски отрасли, за да извадим листа и овошки за в работа – (за постижения).

"Московски отрасли" е руското силно и строго влияние в развитието на българската "дъбрава". Това го пише Драган Цанков – образован в български, гръцки, руски и западноевропейски училища. В уводна статия от 30.III.1860 г. **България** разисква преимуществото на българския език над руския и заключава, че езици с определени членове – окончания (тъ, та, то), са по-стройни. Българите не трябва да приемат руския език. По това време не е имало опит или намерение да се приема руския език – ОБАЧЕ, ето тука е голямото обаче, панславистите планират това и така застрашават Цанков и всички други възрожденци.

Всички добре образовани българи се противопоставят на идеята за "общ славянски език". На 3.XII.1869 г. Каравелов публикува в **Свобода** кратката статия "За Българскиятъ Езикъ":

Българите не щат да пишат едно правописание до това време, до когато нашите писатели не престанат да се ръководят по старославянската етимология и по руския синтаксис... българите трябва да остават на страна и древнославянския и руския език. Българите не са ни русси, ни старославяне, а – българе, и за това трябва да пишат български и да говорят български.

По-късно, на 11.I.1871 г., пак в **Свобода**, Каравелов критикува и саркастично осмива една граматика, издадена от С. Радулов в Болград, Бесарабия.

Българска граматика, съставена по К. Говорова! Чудеса чудес и всяческия чудеса! Ние съветоваме г. Радулова да напише и българска история по Карамзина. Един побългарява чуждите съчинения, а други пише история на българският език по образец на русският език! Кажете после това, че ние не сме чудни.

(Николай Карамзин, 1776–1826, руски историк със забележително значение.)

Самите постижения на славофилите и панславистите в полето на образованието на българи в Русия и руската помощ за училищата в България е отблизо наблюдавана и критикувана от възрожденските вестници. **България** публикува кореспонденцията от Битоля на 29.III.1861 г.: "Същевременно с пристигането на г. Хитрова в Солун (Хитрово, руски консул в Битоля)...

Пристигна и едно момче, на име и презиме Капче от Охрид, което преди три години ся заведи от Рачински и ся е учило в Смоленската гимназия ... То ми казваше, че Рачински ся готви да доди пак във Варна и носи от Руссия де-да-си вехтари, церковни одежди и други церковни потреби. Рачински ся готвил да въздигни, с руска помощ, една руска църква и едно московско училище във Варна.

България не одобрява "московски училища", но още по-повече не одобрява руска поддръжка на българските училища, на 4.II.1863 година пише:

Миналата година, когато бехми на Пловдив, Г-н ... един от главните учители от тоя град ни се изповеда, че без годишната помощ, която училищата от тоя български град приемат от Русия, те ще са затворят.

А пак не е ли срамота за един град толкоз богат и толкоз дето напредува, да възпитава младежите си с подозрителните пари, които идат от Москва!!! Как смеят Пловдивци да приемат чужди пари за поддържането на свойте собствени училища, а пак плащат на фанариотските владици толкос пари за гръцките училища!!!

В тоя цитат има преувеличение или от пловдивския учител, или от **България**, обаче най-главното отношение към руската помощ се определя от "подозрителните пари". Защо Русия – славофили и панслависти – помага на българските училища, когато българите (ако не плащат владищина за гръцки училища) биха могли да си поддържат техните училища? Отговорът е труден, понеже преплитането на влиянията от "юг и север са силни", а в 1862–63 година Възраждането също така е силно – с вяра в собствените си сили. Възрожденците виждат гръцката Мегали идея като изтощена и руския панславизъм като "вражески" – неприемлив.

В същия брой на вестника, от 4.II.1863 година, в една много дълга дописка от Битоля се разисква намесата на руските консули, най-вече Хитрово, за набиране на младежи от Македония да се образоват в Русия.

> *Дневната приказка в града ни е разпрата, която се появи между тукашния Русски Консул Г-на Хитрова и Н.В. главният ни Управител Румели-Ваалеси Хаджи Али паша. Тъзи разпра се подпали от Русското Консулато първо;защото става повече от два месеца, като почеха драгоманите (преводчиците) на Руското Консулство да подбуждат и да блазнят тука хората твърде деятелно, за да се отправят писменно до Консулът им, да го молят, за да им земи децата и да ги заведе в Руссия да се учът за сметка на Русското Правителство.*

От Битоля те искат да вземат българчета, куцовлахчета, арнаутчета; от Охрид още четири деца, от Велес няколко сиромашки деца, също така и от Щип. "Тукашното Правителство обаче си види работата, че отдавна бодро и внимателно следи движенията на Русско-Панславистката пропаганда..." Един от родителите на "завербуваните" младежи подава писмено оплакване до властите и валията се намесва, та "разпрата" се усложнява. Хората в Битоля, па и на другите места, започват "разстълкнования и разиски". Некой от тях, "повечето от тях са Русски мекерета", са против решенията на турските власти. "Други обаче човеци разумни дълбоко проницателни и прозорливи, като предвиждат и разпознават где клонят русските милости... – одобряват решението на мезлишът." Въпроси се задават и разискват.(Меджлис–съд, областно управление, областен съвет)

– Ако Русия толкова се грижи за образованието на нашите деца, защо първо не образова нейните поданици, които тънат в невежество?

– Защо Русия иска да образова нашите деца – дали да станат руски агенти и да насаждат панславизма в нашата гора?

Дописката, а може би и самият редактор Цанков, злобно критикува руските възпитаници: "Какво е Геров (Консула в Пловдив), Петкович, Йошев, Раковски (?), Динката и други още много като тех скопосници и Лъскав–Цоковци? Не са ли народоубийци и палачи?" Това е силно и бих казал най-несправедливо обвинение – най-вече относно Раковски – той не е образован в Русия и никога не е бил приятел на Русия.

Панславизмът, руското надмощие е което безпокои **България** – редактора Цанков. По думите на дописника:

> *Пак ние знаеме, че по-якият надвива по-слабият и че големата риба гълта по-малката – а ако не би (не дай боже)да падним в руската торба, ще можем ли да запазим народността си? Ди би йок!Ние видими колко Руссиа обича Полската народност и от колко време насам колко зверски притеснения пострада бедната Полша от страна на Руссиа. За това нека Руссиа да си е добра за в тех, а ние да сми у дома и да си гледаме за нас.*

Няколко вестника, най-вече **Дунавска зора, България, Свобода, Дунавски лебед** и **Нова България** пишат относно слабостите на руската образователна система. Те обвиняват руското правителство за неговото отношение към интелектуална свобода и образователен прогрес. Още повече те обвиняват – и то правилно – руското правителство за строгите забрани в университетите, за пълната липса на интелектуална свобода. В Русия образованието – пишат възрожденските вестници – е "потиснато – замряло и класово ориентирано". Вестник **Нова България,** започнат от Ботев и продължен от Ст. Стамболов – бъдещия министър-председател, пише в 1876 година относно образованието в Русия; сравнително:

– В България народното образование е по-разпространено, отколкото в Русия

– Пропорционално с населението, в България има повече училища, отколкото в Русия

– Българите са по-грамотни – да четат и пишат – отколкото населението в Русия

– Българите имат добре образована интелигенция, със свободомислие, образована в много европейски университети – включително руски.

Опозицията на славянофилското-панслависко напрежение за културно сдружение се изразява доста ясно от образования в Русия Л.Каравелов в неговия вестник **Свобода**. На 4.XII.1871 година той пише лично и саркастично следното:

Когато Найден Геров дойде из Россия в Копривщица, то нашите добри Копривщенци разказваха, че той е най-ученият човек на светът, защото се е учил дванайсет години и знае седемдесет и седем езика; - а баба Дона разказваше, че наш Начо е прочел и саламонията, и черната книга, и мохамедовите тефтери, и чафитското евангелие сас една дума, той всичко знае и с дяволите може да говори... Но днес времената са измениха и нашите българи станаха по-строги към свойте учители и воспитатели. Въобразете си, че пред хаджи Калча стои един учен мъж, просто облечен, сиромах, мирен, плашлив и пр. и моли го да каже на чорбаджиите да го земат за учител в Марашкото училище. – "Ти в коя държава си са воспитавал и образовал?", ще да попита хаджи Калчо своята жертва.- "В Россия" отговаря смирено учителът. - "Русските воспитаници нищо не знаят", отговаря хаджията; а учителят му не противоречи, защото знае, че нашите чорбаджие държат отговорът в джебът си. - "Ингелизите са хванали чумата в шише и държат я затворена; Френците са измислиле "маймуната"; Немците са изнамериле кибритът и пивото; а московците що са измислиле? А? Московците са юнаци, ама са ахмаци.

Каравелов критикува образованието в Русия и го описва със сарказъм, но това той употребява и срещу българските чорбаджии. Година по-рано, на 10.XII.1870 година, той пише за страданието на българите от Русия по църковния въпрос и преселението, но в същата

статия казва, че "единственото добро" в българо-руските отношения е било в сферата на културните връзки:

Единствена полза, която е видел нашия народ от Россия, са ония неколко души българе, които се воспитават в Россия с руско иждивение(поддръжка); но българският народ нема и от тия българе никаква полза, защото тие, почти сичките, са останале в Россия и мнозина из тех са станале в Москва полицейски агенти.-(паспортни чиновници) Освен това българете са получиле из Россия неколко стари черковни одежди, неколко кръстчета и икончета, неколко черковни книги и три-четири камбани. За това русско благодеяние нашите българе, които са преселени в Россия, ще да възвърнат двойно на нашите русски братя.

Даренията за някои манастири и църкви са били по-големи, отколкото Каравелов обявява. "Ония неколко души българе, които се воспитават в Россия", са фактически над 800, от средата на 1840 до 1878 година. В тия години повечето българи са образовани в западноевропейски университети, отколкото в Русия. Панславизмът, руското влияние – резултат на 7-8 войни в сто години, са застрашителни за Отоманската империя; оправдима е реакция да се съмняват в образованите в Русия; и даже и при най-малък – незначителен повод – да ги преследват. Не само в образованието, но и във всички други обществено-социални-политически проблеми панславизмът е неблагоприятен, а даже и застрашителен за българското национално добруване. Лесно обяснимо е защо "много" от образованите българи остават в Русия и стават "полицейски агенти".

Що се отнася до образованието на млади българи в Европа, пак **Свобода** пише на 20.III.1871 година в рубриката "Книжевни Известия":

Из Прага ни пишат: Из Захара (Стара Загора) има сега в Чехия 14 българчета. Пишат ни из отечеството, че женското захарлийско дружество "Майчина Помощ" ще да испроводи в Прага две момичета на свое иждивание, за да бъдат после учителки в градът им. Сичките наши

съотечественици, които са учат днес в Прага и в Табор, са около 60 души. Браво Захарлие! (редакцията)

На 5.I.1875 година най-знаменитият поет-революционер Христо Ботев пише в своя вестник **Знаме**, в рубриката "Книжевни Известия":

Тая година в Одеса се е отворил девически пансион за южните славяне, под название "Питомник", който ще да се намира под ръководството на руската императрица Мария Александровна...Приемат се за първи път 15 момичета – 8 от българска народност и 7 от сръбска... Сръбските девойки пристигнале, а нашите чакат още "жълтата бъклица.

Затова са виновни руските консули и българските чорбаджии, "които винаги", обяснява рубриката, са се старали да уреждат своите близки и своите деца.

1) В Москва има цели фамилии, които се учат на правителствено иждивение под предлог за бъдещи учители в България, а в същност за бъдещи чиновници в Россия, които са набрани и приемани не по отличителни некакви способности или наклонността към науката, а просто чрез влияние.

2) Одеското българско настоятелство при другите свои многобройни злоупотребления и несправедливости е рекомендовало в числото на степендиантите из България и децата на Н.Х.Палаузова и И.С.Иванова, от които и единият и другият са доволно състоятелни руски чиновници и на които децата са българе до толкова до колкото са родителите им китайци.

Ботев съветва българската цариградска журналистика "вместо да лапа мухите", да обърне внимание на тези несправедливости и изнесе на видело непраните ризи на свойте твърде кални в това отношение чорбаджии:

А на почтените русски консули в България ние ще да напомним, че само онзи, които е живел,страдал и плакъл заедно с народът си, само той ще да може да го разбере и да му помогне;следователно, нека гледат, щото барем из Россия да не излизат паразити за нашия и без това твърде нещастен народ.

Прозорливият Ботев напомня на руските консули, че българският народ не се нуждае от "паразити" – разбирайте руски агенти – панслависти – и без това страданието е големо.

Същата основна критика относно образованието в Русия, а и други допълнителни въпроси и обяснения, изявява вестник **Възток** през 1865 и 1866 година. Относно образованите българи в Русия, 11.IX.1865:

Ония които са образовани, слушали са (лекции) най-повече в Русия, па и повече от тех не служат на народа си, колкото на мъдрият цар, защото са му они най-добри оръдия на Балканския полуостров.

Ето да ви спомена на име некой от тия безсъвестни – Г.Петкович, руски консул в Дубровник... Даскалов, таен руски консул у Варна, Йован Йошев (да не е Георги? ред.Въс.), таен руски консул у Видин, и други... Ние не можеме сички тия да проклитисваме, но много от тех заслужават да ги осъждаме. Така некой от тех в 1861 лето са много погрижиха как да надумат Българите да остават своето драго огнище и да отидат в Русиа да обработват Татарските и Черкезките пустини. Истина, ние бедни Българе не сме в състояние да разумеваме толко високи дипломатски питания;но добре видиме, че се по тоя начин гледа да се ископа гроб на нашия народ.

В кратка статия "Русский Университет в Одеса", 21.VI.1866 година, **Възток** одобрява отварянето на университета с южнославянска катедра. В Одеса климатът е по-южен; българските и сръбски ученици ще са при по-добри условия в сравнение с Москва и Петербург. Новото учебно заведение "ще бъде истинен разсадник за учители и предания, които между южните славяни могат много да дейс-

тват и плод принесат." Мнението на **Възток** е, че южните славяни ще допринесат повече на родните си места, ако са образовани в южнославянска катедра в Одеса, отколкото в немски и френски университети. Това е желанието и на руските управници. Те отварят училище за южните славяни, за да бъдат образовани в "духът на Славянството и Православието". За българските и сръбските младежи това звучи като панславизъм. Някои руски управници, на отговорни официални постове, изказват недоволство, че когато Българските младежи се завръщат в отечеството, те не проповядват за по-високо развитие на тяхната родина, а проповядват идеологии, противни на руското желание, и все пак "те са били платени за тяхното образование от правителството" – руското. (Записка относно мерките по образованието на славяните в Русия от 1865 г. **Известия на Държавните Архиви**, 20, 1970 г., стр.133,171) Руският панславизъм и българският национализъм не се спогаждат, но все пак южнославянската катедра в Одеа е добре дошла; а и климатът е доста по-благоприятен.

Видният, извънредно способен възрожденец Любен Каравелов, който е образован в Московския университет, 1858-62 г.,не одобрява руското образование. Той е също така недоволен от славофилската идеология, която е "мътна", "неопределима" и "заблуждаваща";а славянофилите го издържат, за да учи висше, четири години в Москва. В личните си връзки и отношения като студент-слушател, той е учтив, бих казал и покорен, към неговите поддръжници; фактически обаче той е бунтовник-революционер националист. В много дълга уводна статия в **Независимост,** 21.VII.1873 г.,той пише:

> *Ограбеният, погазеният и полуубитият народ не е в състояние нито да помисли ни за "великите славянофилски идеи", ни за "Аксаковските братства", ни за Катковската "общославянска литература". Нека ни бъде дозволено да кажеме и празните филологически теории, славянофилските азбуки и Погодиновските послания не само че не облегчават положението на поробените славянски народности, но причиняват им положителна вреда... Ние българете обичаме руссите, но още повече обичаме сами себе си;ние се радваме на русските успехи и на русското величие, но в това също време желаеме да*

бъдем свободни и независими... Най-после българинът са бори за своето съществование, за своята свобода, за своето име и за своята народност;а неговите русски братя му казват, че български народ не съществува и че думата България е само географическо понятие!

Наистина, "че български народ не съществува", е една от "мътните", "химерически" идеи на славофилите. "Истина казваше А.Герцен, че множество учени хора са длъжни на Михаля." (Михаля е светията на побърканите. Герцен – най-известният руски теоретик революционер – и Каравелов са били познати, за което познанство Каравелов е бил под постоянен полицейски надзор в Русия).

"Български народ не съществува", но това не е печална нова вест за българите. От Цариград една дописка до **Независимост**, ноември 1873 г., съобщава:

*Трябва да ви явя и това, че в Цариград съществува и такава еллинска партия, която се нарича **крайна** и която не желае да се мири "ни с българските варвари, ни с русските мечки, ни със сръбските свинаре, ни с ромънските мамалигаре... Трябва да ви кажа и това, че българе, сърбе и ромъне не съществуват на балканският полуостров - тие три нации са гръци, които са развалиле своят прадедовски език и които са изгубиле отчасти свойте национални особености.*

Изгубените "национални особености" са елински – гръцки особености. (Аз лично имах два доста интересни разговора по тоя въпрос. Първият – с главния военен лекар в Пелопонес, декември 1958 година. Когато следвал медицина в Атинския университет, той също редовно слушал лекции по балканска история. Наистина, високоинтелигентният лекар искаше да ме убеди, че всички "словофонес" (славянски говорещи) в Македония, Тракия – чак до Стара планина, са от древни времена еллини. Вторият случай разговор с директора на Балканския Институт в Солун, есента на 1965 година, и за него "славофонес" – в същите територии са славянски говорещи гърци! Чудно, но факт, както казал А.Герцен на Каравелов – множество учени хора са длъжни на Михля.

Политическите проблеми на деня са били винаги по-важни и потревожни, отколкото славофилизма и разискваните културни мнения и писания. Панславизмът се явява като доста сериозен политически проблем, даже и да е само едно теоретическо бръщолевене, което самото руско правителство не одобрява. Възрожденските вестници правят едно общо определение на панславизма, всички от тях обясняват тая "химерическа идея" по следните общи точки:

А. Наистина панславизмът е пропагандиран от руски агенти на Балканския полуостров.

Б. Българите са неправилно обвинени – най-вече от гръцката пропаганда – в сношения с панславистите.

В. Русия и панславизмът дават голяма загриженост, даже и страх на Европа. "Истинската история" обаче е доста по-друга.

Г. Българите не са в сношения с панславистите; тази идея е фактически вредна за българската нация.

Д. Страхът на Европа от панславизма е много преувеличен – не отговаря на възможностите и реалността.

Е. Българите не са под никакво чуждо влияние, най-вече руско.

Първите пет точки са правилно определени и обяснени, но не и шестата. Българите са подложени на силни чужди влияния, но видните възрожденци се борят срещу тях, и то до голяма степен сполучливо. Руските панславистки агенти – "явни и тайни", имат постижения, най-вече с църковни книги в много български църкви. Това е резултат на църковната борба, която е противопатриаршеска, противогръцка; книгите от Русия са нужни и добре дошли. Едно писмо от Търново до Presse d'Orient, препечатано в **Цариградски вестник,** 22 или 29.XII.1856 г.,:

> *Показваме като злоупотребление делото според което всичките почти книги, които се употребяват при литургията и при молитвите в българските черкви, произхождат от печатниците на Москва или на Петербург. Известно е на (българите), че тия книги, както и много други черковни украшения са благовейни посвящения от покойнаго Императора Николая, на когото щедростта се поменува по всите православни черкви...*

Два месеца по-късно, през февруари 1857 г., същият вестник пише:

Прочитаме в Журнал де Константинопол:

Гюмрюкът (митницата) на Галата улови през тия дни големо количество от Славянски книги, раздавани по Болгария и дето следова да се молят на всевишному за разорението на Отоманското царство и да се даде православному Императору. А най-странното е че дерзнаха да явят, че тия книги са се печатили указом Его Величество Императора Александра втораго и дозволением святейшаго Синода!

Има много повече дописки и кратки статии относно книгите на "Руската пропаганда"; допълнителни повторения не са нужни. Нека да покажем някои от изявленията в **Дунавска зора**. В много дългата статия "Българите", публикувана в няколко последователни издания, тоя вестник описва руското влияние и руската пропаганда в църквите така:

*Книгите и иконите като носът надписи, които обявяват, че те са дарове от Царът направени за Християните в България, молитвите за царът които ги има в донесените из Руссия черковни книги, всичките са пръснати по селата, за да се преработи в простия им дух понятието на едно искренно съединение помежду Руссия и православното вероизповедание (на Балканите) ... Руското правителство не иска да види в Българите друго чувство, освен онова на Православието и на един суетен славизъм, които требваше да ги хвърли в нейните мрежи, които тя готви... (**Д.З.**, 14.VI.1869 г.)*

По-рано, на 15.IV.1868 г., **Дунавска зора** цитира статия от руския вестник **Москва** и коментира накратко:

*На 17 февр. 1867 год. вестник **Москва** направи началото на панславиското засилване чрез следуещито възглашение: Настава нова епоха принадлежаща исключително на нас Руссите и призоваваща на нов живот седящия в мрак и сенка грекославянския свет... Днешното поколение на грекославянския свет ще бъде свидетел на*

големи променения, на колосални дела и на разновидни преобразения. На Балканския Полуостров и под червояденото отоманско владичество подигат се три цветущи и живи народности на Елените, Славяните и Ромъните. Всичките тия народности чрез съединението на верата, на героическите им съдби и на народното им сродство неразделимо са привързани на (към) православната Руссия. Когато те получат свободата си, Руссия ще присъедини нов изглед. Не ще съществува пустиня на света. Не ще бъде само азиятска сила, а ще стане първостепенна сила необходима за Европа.

(Нека читателят да прочете моето мнение за това "възглашение", преди мнението на **Дунавска зора**. Аз мисля, че това възглашение е произведение на славянофила Аксаков, човек с мисионерски – нахални – виждания. Нашите високообразовани братушки – всички аристократи – са били или пияни от водка, или са били оборкани солидно при проучването и разбирането на истинското националнополитическо състояние на Балканския полуостров.)

Дунавска зора обяснява, че това е руско становище по Източния въпрос. От Руския вестник **Голос**, **Дунавска зора** цитира, че "Руссия нема нужда от нови земи, но тя не ще никак да дозволи на западните сили да извършат техните възнамерения на Изток в щета на Православната Вера и на Славянството, което славянството–православната Руссия иска само да покровителствува и брани."(**Д.З.**, 22.I.1868 г.)

Отечество също така следи подробно писанията в руските вестници относно панславизма. Статията "Славянско Обозрение", **Голос**, 1.XII.1870 г., е надълго цитирана в **Отечество**.

... В самом деле, ако е позволено на Руссецът с някакво самооболшение и самонадеяност да предполага още, че Россия може и без другите славяни да запази бъдещността си, да изпълни призванието си; то непонятно заблуждение е ако тъй мисли за себе си Полякът, Чехът, Словакът, Хърватинът, Сърбинът, Българинът, даже нека речем Маджаринът, Ромънецът и Гръкът... Славянските старини доказват, че Русия е била разсадът

за сичките други славянски народи, които са излизали, тъй да речем като рой от този общи славянски кошер; а славянската история доказва, че Россия после това е била и общо прибежище и на надежда за всичките други славянски народи.

Голос обяснява: "Да предположим, че Россия не съществува..." То тогава Европа ще удуши 30-те милиона славяни в нейните среди. Също така аргументира, че нито западните, нито южните славяни са били в някакво си обединение; така че това "е една от причините според която ние с пълно недоверие се отнасяме към всичките планове и проекти на западнославянските и южнославянските федерации". Само Русия има силата и историческото – бащинско, право да се грижи за всички славяни, да ги обедини и да ги закриля от "Гниещата Европа" и "Западналата Турска империя", Русия е необходима! Това изявление е изражение на истински империализъм – Да! Но все пак "братски", "проникнат от грижа" за всички славяни;та може ли да има по-добро нещо от това? Писателят на тая статия в **Голос** или е психически ненормален, или е роден природно шашав.

В цитираната вече статия от **Независимост**, 21.VII.1873 г., Л. Каравелов разисква статията на Викентии Макушев в **Голос**, № 178. "Московските славянофили" казват:

Сичките славянски племена треба да съставят едно цело и да преклонят колената си пред своята по-стара сестра Россия". Преди малко време един от най-яростните славянофили г. Викентии Макушев, отговаряше на г-на Палацки, за неговата статия в ***Реформа****, следующето: "Ако ние подаваме ръката си на славянските племена, то никак не мислиме да ги покориме, да ги погълниме и да унищожиме техната племенна особеност – а не народност както неправилно се изражава г. Палацки. Ческа народност нема така също, както нема и баварска или саксонска, венецианска или неаполитанска. Както Немците или Италианците съставляват един немски или италиански народ, така също и славянските племена съставляват един славянски народ или една нация." И така г.Макушев ни доказва, че на тоя свет не същест-*

вуват ни чехи, ни поляци, ни сърбе, ни българе;а съществува само "матушка Россия".

Тези думи са много "оскърбителни за славянските племена", защото идват от един "русин, славянофил, православен и учен човек, т.е. той е професор в Киевския университет".

Отричането и осмиването на "химерическата" славофил – панслав идея не е било трудно за възрожденските вестници. Много по-трудно е било да се докаже на Отоманското правителство, на Западна Европа, на гръцките националисти, че българите не са руски панславистки пионки и агенти. Именно затова Раковски, Каравелов, Славейков, Ботев, Цанков и много други възрожденци казват и пишат, че Русия и най-вече панславизмът са допринесли на българите много трудности и са "сторили само зло". Много внимание се отделя на тоя сериозен проблем. Възрожденските вестници постоянно твърдят, че българите са грешно, но и най-вече нарочно обвинявани. Най-върлите обвинители са гръцките националисти, които постоянно клеветят българите при турските власти и западноевропейските дипломатически представители. Самите турски управници – местни и държавни – едва ли са се нуждаели от доносничеството и клевети. Те добре разбират, че напредъкът на Русия – на руския империализъм, на панславизма, е до голяма степен базиран на разрухата и унищожението на Отоманската империя. Те добре и правилно разбират, че българите очакват помощ и евентуално освобождение с руска намеса. Те добре и правилно разбират, а и ясно виждат, че Русия силно се старае да си осигури пълно влияние над българите с помощи на църкви и манастири, книги за училища и поддръжки за образование в Русия. Освен тия оправдани разбирания, те имат и погрешно мнение, че ако не всички, то поне някой от бунтовете и въстанията в България са подстрекавани от руски агенти. Западноевропейските дипломати и техните правителства във Виена, Берлин, Париж и Лондон имат по-обширно виждане за Русия и панславизма – то произлиза от руските завоевателни цели в Централна Европа и на Балканския полуостров и най-вече те го свързват с Източния въпрос. Източният въпрос назрява най-много в средата на XIX век, а именно как да се делят териториите на "Болния човек" – Отоманската империя, на Балканите, в източно Средиземно море и в Мала Азия; и най-важното – как да се предотврати излаз на Русия на "топло море". Англия не

може да позволи да съществува руска морска сила в Средиземно море и на Суецкия канал.

Отношението и мнението на Отоманското правителство относно руското влияние на Балканите е от извънредно голямо значение за българите. Турските власти могат, а и имат легални права да преследват, заточават, осъждат – а и без съд, – затварят всички българи, които правилно или грешно са определени като "руски агенти". Също така властите могат да разрешават или забраняват отварянето на нови училища, църкви, търговски договори, културни сдружения, образование в чужбина и много други обществени – пък и лични – действия.

– **Дунавски лебед** пише на 1.IX.1860 г. "Между българскому народу нема никакво чуждо влияние, нито се движат от некоя си чюзда сила. То е мечтание и гръцка фанариотска клевета коя са тий распространили за своя тайна цел."

– Същият вестник, 8.XI.1860 г., "Българско народно искане (черковното) уж като движимо от друга некоя си страна и за друга цел! Тия господиновци като са се наплашили от панславишкое мечтайно страшило каквато и да е работа да виждат чи са върши в България, все неговата ужас (виждат)... Български народ нищо не знай, нито ищи да знаи, за панславизъм."

В 1857 година **Българска дневница** идва до заключението, че гръцките фанариоти, предумишлено и организирано са ангажирали в клеветническа кампания. На 16.VI.1857 г. пише:

– "Гоненията на гръцкаго духовенства върху наша писменост и ученност теглят към друга цел;тия истичат из враждебната оная политика, коя упражнява да ни довърши! То гледаше да ни принуди да купувами потребния нам църковни книги из Руссиа и такова търговско сношение с чужда сила, да приими за повод та чясто да ни клевети и да сочи че руски книги що ишли в България са се уловили на гюмрюка (митницата) като нелегални".

– На 22.I.1868 г., **Дунавска зора** пише: "Български народ колкото е отстранен от всяко руско влияние, от всяко руско побуждение, толкози днес се вижда наклеветен от турколюбците за машина на русските намерения за в Изток... Българинът е днес подозрен за русско оръдие..."

– Същият вестник пише на 3.X.1868 г.: "Турското правителство, вестници и обща пропаганда се старяят да убедят Европа, че въста-

нията в Кандия и България са подбудени от чужда ръка, от руски агенти, които напълнили Балканския полуостров, сиреч от Руссия, на която карбовните (рублите) като наводнение попълнили България". Тук навярно става дума за четите на Хаджи Димитър и Стефан Караджа.

– Според **Народност**, 20.IX.1868 г., турските управници и пропагандисти са даже и по-опасни.

"Последните Европейски вестници съдържат една телеграма – без съмнение официална, от Цариград, в която е казано, че слухове се разнасяли:

– Българите да ся проводили адрес на Руския Император. Секи налучва лесно целта, която е искало да постигне Турското правителство като хвърли тая клевета в Европейската публичност... Колкото за нас, нъй се възползувами от случая, да подновим заявленията си, толкова пъти повтаряни, че се борим за своята българска народност, за своята народна самостоятелност и за свободата; и че народни интереси ни делът напълно от Россия."

– **Свобода** пише на 11.XI.1872 г.:

> *Панславизмът е такова едно оръдие, което са употребява и когато треба и когато не треба, но почти секога с верен успех. Маджарите угнетяват свойте славянски поданици и оправдават свойте действия с панславизмът; фанариотският патриарх проклиня българският народ и оправдава свойте постъпки с панславизмът; турците колят беззащитната рая, за да я избавят от панславизмът; австрийските немци преследоват чехските патриоти, за да спасят хабсбургския трон от панславизмът; Англия поддържа турската империя, за да избави Европа от панславизъм и т.н.*

Причините и мотивите, изразени дотук за клеветите изсипвани върху всяко българско действие или постижение, са прости и ясни. Това е писано и преповторено, та и препотретено във всички възрожденски вестници; на нам не е нужно да цитираме всичко. Нужно е да покажем някои обяснения от доста прозорливия Л. Каравелов. В **Свобода** на 4.III.1872 г. той разисква в рубриката **Знаеш ли ти кои сме**, руското влияние и панславизма.

Но да оставиме това и да попитаме: защо и за какво в секо едно наше движение европейски запад види русско масло или русско влияние? Защо и за какво даже самите гръци – които имат най-малко причини да въйстават против Россия – видат и в най-малките наши народни стремления предтечи на панславизмът? А ето защо: първо защото нашите цели и стремления не са се още определили и ние твърде често са скитаме по темните и по съмнителните кйошета; второ защото с помощта на панславизмът е много по-лесно да се дойде до каква годе цел;панславизмът е оная страшна сила, от която се боят не само гръците и маджарите но и цела Европа; а когато е така, то панславизмът е и най-последната сламка, за която се хваща, който са дави; трето, защото руската политика има такъв един характер, който твърде често дава в ръцете на нашите неприятели готови камъне, за да ни бият с тех. Ту сме панслависти и доброжелатели на дребните славянчета, ту сме православни покровители и духовни контролйори, ту сме немски приятели и верни слуги на европейското равновесие, ту ставаме аркадаши с турците и искрени съветници на г. Андрашия и прочее. Мнозина щат да ми отговорят: "сичко това е само една политика, а политическите приятелства траят само до ден пладне." Аз и сам се съзнавам, че на тоя свет са не може без лъжа, т.е. без политика;но и самата лъжа има свой граници и тя има свое "стига вече".

Каквито и да са били "нахалните обвинения" и "клевети" върху и срещу българите, българските възрожденски вестници всякога застават строго в отбрана. В статията "Българският Въпрос", 31.I.1870 г., **Турция** пише за вестник **Неологос**, гръцки вестник в Цариград.

- "Неологос, напрешна (предишна) подлизурка на руската политика в Изток и сега неприятел на северният колосс, е станал толкоз монотонен колкото и смешен в лютата си война против панславизмът... Той се мъчи в сънуванията на горещото си въображение да ни показва – Българите като говеда неспособни, недостойни биля да управляват сами черковата си и туй което е по силно, да намира

непрестанно средство да смесва Руссия в тази работа." Същият вестник пише на 25.XI.1872 г., че: "Във всичките наши постижения... гърците виждат Руско вмешателство". И не само в България, но също така в Ерусалим, Света гора и навсякъде другаде "те виждат страшителния панславизъм".

И така, това са били извънредно трудни години за българските възрожденци и за всички българи: всяко постижение, всяко искане, всяка борба, която и да била, каквато и да била, се оприличават от противниците(гърци, Западна Европа, турските власти и др.) като руско панславистко настъпление, на което настъпление "глупавите варвари, кондрокефалос" (дървени глави – българи), са пионки. Трудностите са неизброими, възмущенията са силни и постоянни.

Македония цитира гръцкия вестник **Омониа** 21.II.1870 г., "Българите искат черковна независимост но нека внимават да не станат подвижни кукли на Россия." **Омониа** допълва, че турското правителство няма, наедно с българите, да улесни руското напредване. На това **Македония** – Славейков, отговаря:"На таквази цапала ся не стои ни да отговаря некой, освен с едно дълбоко презрение; и наистина за какво друго е достойна лукавият – този народец(гърците) които ся домогва с таквъиз клеветнически низости да възлезе на върхът на величието и на славата?"

Много други вестници – **Независимост**, **Свобода**, **Напредък,** характеризират обвиненията на гръцката преса и "гръцките фанариоти" като "нелогически", "несправедливи" – "резултат на отчаяност". Също така като продукт на "мръсната кампания", на "клеветничество, интриги и шарлатанство". Линиите на противоречие, разделение, а бих казал и на омраза са много ясни: "варварите с дървени глави" (гръцко определение за българите) срещу "подлите, престъпни, византийски подлизурки" (българско определение за гърците) са определени.

Панславизмът е острото оръдие, което "византийските подлизурки" употребяват, за да докажат на света, че българите са опасни за прогреса на Европа, за Византийската и древната гръцка култура и за Отоманската империя. Просто и ясно:

"Българите са кукли на панславизма". Какво всекидневно напрежение; каква постоянна злоба; какво унищожение на възможностите за малки и големи постижения – и всичко това заради страх от Русия и панславизма. Панславизмът, "тази химерическа идея" – от нея всички се страхуват и българите страдат.

В уводната статия, която разисква връзките на славяните с германците, **Въсток** представя германските обвинения срещу българското революционно движение – и това пак от страх от Русия и панславизма: "Неколко хайдуци да се появят в Стара планина, а много Немски вестници тутакси пишат, че това ще бъде некое востание подбудено от техния най-голем съперник Русия, като че ли българите умреха за Русите. Колко пъти са тия Немски вестници клеветили българите особено в отношенията към Блистителната – (Високата) Порта."

Наистина, Високата порта е от най-голямо съвременно значение. Руската политика е важна и има значение, политиката на западните велики сили – най-вече Англия – е важна и има значение;но Високата порта има пълна власт в българските земи – пълна власт и сила да потушава въстания по най-жесток начин; да карцерира и умъртвява "гяурите" – българските комити;да заточава и елиминира българите, образовани в Русия, защото те внасят руски книги и са "руски агенти панслависти".

Панславизмът всъщност се явява и във всекидневните политически стълкновения се осъществява като нещо, което е трудно поносимо, нещо, което по естество е нахално и застрашително. Това "братско влияние" възрожденците го отричат и отричането е било искрено, но все пак постоянно се налага оправдания да се правят, доказателства да се изнасят, уверения да се представят – и след всички тия усилия, българите са определяни от различни страни като "руски пионки". Идеологическата и философска същност на славофилизма и панславизма са били добре и правилно разбрани от около стотина възрожденци. А останалият български народ? Бих казал тук, със солидна доза сигурност, че останалият български народ е в заблуждение от преувеличенията и уйдурмата, от претенциите и страха, свързани с панславизма.

Дунавска зора продължава упоритата защита във всяко седмично издание с обяснения и доказателства "за всички да знаят", че българите "не са руски пионки", а "са хора, които се борят за своята независимост". **Отечество** представя по-добре аргументирано изложение на 26.IX.1869 г. В уводната статия обяснява, че не е нито справедливо, нито правоистинно българите да бъдат обвинявани и Източният въпрос да остава неразрешен, и то всичко това заради страх от Русия. Руските намерения са завоевателни.

Но каква е вината за това на източните народи и особено на Българите, за да се наказват от Европеский ариопаг в туй statu-quo? Защото са едноверни, а че по-големото зло и едноплеменни на Россия? – нали за туй. (ареопаг – от древногръцки=върховен политически съд от последна инстанция)

По мнението на обвинителите ни, Россия за туй завзела завоевателни мисии за турско, защото има там народи, които са свързани с нея по симпатий на едноверство и едноплеменност. Но мислят ли тези господа, че ако наместо тези едноверни и едноплеменни народи живееха в Европейската Турция само Евреии или цигани, Россия не ще да има се тези същи завоевателни мисли за тази земя? Да попитаме за малко Россия кое дири да завладей: человеци ли или земя?"

Аргументът е, че Русия завладява територии от стратегическо значение. Тя ще завладее територия, ако и да е населена "ако ще би населена само с голи африканци". Та нали Русия е завладяла територии" в Азия, където населението не е едноверно, нито едноплеменно на Русия.

За всички революционни действия и въстания, които българските революционери развиват между 1867 и 76 година – пак е "виновна Русия и панславизма", а в тия години, пък и от по-рано, та до Първата световна война Русия – Руското правителство, та и панславистите са строго и жестоко против каквото и да е революционно движение, където и да е в Европа. **Независимост** пише в уводна статия на 17.III.1873 година следното:

Ние не знаеме кому по-напред да се чудиме: дали на гръцките подлости или на немските глупости? Слушайте. В Neue Freie Presse е напечатена из Цариград една дописка, която ни доказва фактически, че цариградските дописници на тоя вестник са големи шарлатани и че почтенната редакция на същия вестник е или луда, или неограничено пристрастна."Пишат ни из Цариград, говори ***Presse****, че портата чрез свойте следствени комиссари е успела да открие в София крайовете на мно-*

гочислените панславистически интриги." Из тия неколко думи читателите ни ще да разберат, че тая дописка е измайсторисана от некой грък, който желае да поуплаши немските евреи и маджарските хонведи, та да добие техного съчувствие. Секи вече знае, че главата на софийското произшествие е Димитър Косовац (Общи);а тоя Димитър е цънцарин и гръцки агентин. Това е факт, който не ще никакви доказателства ..." Дописникът продължава:"По големото число от агентите, които съвсем открито се скитат, като скакалци, по България, са панславистически воспитаници" (има и гръцки или еллински – това е забележка на Каравелов) и воспитателници, попове и калугери, търговци и пътници. Сичките тия агенти приемат инструкциите си из Россия, а особено из Москва, из Киев и из Одеса.

Наистина това е много силно преувеличено обвинение. Измишльотините, интригите, мръсните лъжливи обвинения се намесват често в политиката – и политиката става "лъжа", става "мръсна курва".

Относно Априлското въстание, **Български глас** пише на 29.VI.1876 г. следното:

Прекрасните и плодородните полета на България са окрасени с невинно проленна кръв на невинните и беззащитни дечица, млади девойки, жени, старци и стари бабички... всеки ден са отвеждат малки деца и невинни девици и са продават... Така също тие – дивите башибозуци и черкезе – са почнали да отвеждат невинните девойки и дечица и в Азия да ги продават на дивите азиатци. А австрийската и английската журналистики викат от сичкото си гърло, че въстанието в България е плод на Россия.

В дълга уводна статия **Български глас** обяснява и твърди – и то съвсем правилно, – че Русия никога не е имала свои агенти в България да проповядват революционни идеи. Априлското въстание е причинено от турските управници, които постоянно тормозят и обират страдащото население – "Кажете ни, молиме Ви, когато един чо-

век е сигурен на своят имот, на своят живот и на своя дом, то той ще ли да земе оръжието в ръка и да са хвърли в опасност и да навлича сам на себе си такива убийства и опустошения?"

Възрожденските вестници подхващат темата: Защо Европа ни обвинява, че сме руски пионки? И отговаря "Те ни обвиняват, понеже те се страхуват от Русия и панславизма". От многото писания на тая тема, нека покажем изразителното мнение на **Македония**, 8.VI.1868 година. Славейков обяснява, че идеята за културно сближение на славяните – културен славофилизъм – се вижда в Европа така "както Казашките орди в едно ближно бъдеще ще се управят върху Адриатическо море и реката Елба ..." Във всичките неща Европа вижда не друго освен руски интриги, руски лукавства, руски шпиони, руски (нечетливо) и пр. и пр.

– На 22.III.1864 година **Будущност** в кратката статия "Обзор на Въсток" – писана от Раковски – обяснява, че политиката на Запада се определя още от 1829 година и тая политика е: "Запирането хода на Московското напредване в Турско ... Требваше да придобие и общото явно европейско мнение върху того (тази политика). Тук трябваше да се появи и покаже политическата нужда, а самото удобно средство за това биде **панславизмът,** тая голема идея, коя се представи като едно плашило или като един великан звер готов да глътне цела Европа."

– **Дунавска зора** пише извънредно дълго изложение – "За Въсточния Въпрос", "Панславизмът", "За славяните въобще", и "Преглед в Българско" – от 15.I.1868 до 29.IV.1868; а продължава и след тая дата да разисква същите проблеми под различни заглавия и много други дописки. Изложението на тоя вестник е винаги двояко, аргументите и доводите се променят при разискването на руското влияние и панслависткото значение за всички славяни. Повечето от аргументите следват това направление:

1. Западна Европа се страхува от Русия и панславизма; за да понижи и избегне това положение,

2. то би било добре за всички, ако Европа помогне на поробените славяни, а не на гнилата турска империя; ако Европа продължава да пренебрегва славяните в Централна, Източна и Южна Европа – то на тях става ясно, че:

3. спасението на поробените славяни ще дойде от Русия с помощта на панславизма,

4. даже и един английски вестник прави подобни обяснения с предложение Европа да бъде в помощ на неруските славяни; обаче –

5. политиката на разделение, психозата на страх от завоевателните руски планове и действия е непреодолима; това го обяснява френският историк и държавник Тиерс (1797-1877). Накратко неговите обяснения са:

6. "Когато русский колос тури една си крак на Еллеспонда и другия на Зунда, всичкии ветхий свет ще са пороби, а свободата ще забегне у новъй свет в Америка. Тая мечтаема и почти смешна идея един ден ще се изпълни."(Д.З., 15.IV.1868 г.)

– **Свобода** разисква в дългата статия "Восточни Вопрос", 29.I.1870 година, положението на християните на Балканския полуостров така както се е определило от Западните сили, най-вече след Кримската война

1. От западноевропейската политика – пълна поддръжка на Турската империя, за да предотврати руското излизане на Босфора, та това "би повърнало назад всемирният напредок".

2. На днешно време – 1870 г. – защо Европа продължава да вреди много на българите, като се старае да поддържа, да измъква "из дълбоката яма тая всемирна чума и тоя голи банкрут със своите капитали и със своите съвети?"

3. "Българската пословица казва: "вехто кърпи, конци губи; старо либи, дни губи." Не воскръщава се това, щото е мъртво, и не унищожава се това, щото е живо – тринайсет милиона души чакат живот и свобода, а Наполеон III и Франц Йосиф не са вечни!"

Каравелов обвинява политиката на запад, на европейските държавници и държавни глави, отрича несъществуващото тяхно съчувствие, а обявява и приема съчувствието на "сичките образовани и самостоятелни люде, които живеят в Европа и в Америка. И той заключава статията с:

Нека европейските народи бъдат уверени, че техната свобода е свързана с нашата, че и ние търсим за себе си лична и национална свобода, и за това нека са не боят нито от Русия нито от панславизмът. Секи умен и безпристрастен човек знае, че нашето общо щастие са състои в дунавската свободна федерация, и за това

християните на Изток не желаят да се подчиняват никому, а искат да бъдат свободни и да живеят за себе си.

На 11.XI.1872 година **Свобода** пише в рубриката "Политически Преглед":

Западна Европа иска, щото славянинът да бъде кротка, послушна и невинна овца, защото в противен случай панславизмът ще да развие свойте знамена на Босфорът и европейската – заедно с турската, с гръцката и с маджарската – цивилизация ще да погине под петите на варваризмът или под камшика на московският панславизъм.

И **Свобода** – а и продължението на **Свобода**, **Независимост** продължават във всяко седмично издание да пишат за панславизма. Статиите на Каравелов обвиняват и оправдават; наричат и отричат; нападат и защитават; аргументират логично, а и нелогично; всичките тия усилия в защита от панелинизма, панславизма и Западна Европа – за защита на Възродената Българска нация!

Вестник **Право** действа по същия начин, в уводни статии и дописки, от ноември 1870 година до края на март 1873 година. Защо Европа се страхува до такава степен от Русия? Защото панславизмът прави застрашителни изявления!

Вестниците **Знаме, Нова България, Стара планина** и **Отечество** също така описват политическото положение и оценяват панславизма като "вреден" за българските интереси. Възрожденската преса много често цитира европейски и най-вече гръцки вестници, които определят панславизма и Русия като "всепоглъщащ колос", "ненахранено животно", "подъл провокатор", който се интересува и се опитва да предизвиква "бунтове – въстания", "карби" и "умрази". Тия писания на чуждите вестници срещу панславизма допринасят само злини за българите, колкото и те самите да обвиняват и отричат "Северната Хетаирея". **Стара планина** пише на 13.X.1876 година, че в революционната година – Априлското въстание, българите загиват в неимоверна борба за живот човечески, а на кръвопролитната драма на Балканския полуостров "бездушната дипломация вика: "Как? Човечески живот за Балканските християни! Ами панславизмът? – Ами

руский колос? – Ами Цариград в ръцете на наследниците на Петра Велики. И всеки са отдалечава;никой не иска да помогне на страждущето човечество... Ний страдами защото сми славяни. Но всеко зло за добро ... И онъзи ръка, онъзи всемогъща славянска ръка, която не помръдва никога напразно, ще замахне най-сетне върху възела, толкоз стегнат, и ще го раскъса."

Самият социален обществено-политически, икономически и религиозен строй в Русия е силно критикуван от възрожденците; общественият ред в Русия никак не им се харесва. Без изключение всички възрожденски вестници пишат против "редът на деспотизма. Ето няколко примера:

– На 22.IX.1860 година Раковски пише в **Дунавски лебед**: Помня, кога бех в Руссия, попитаха ма на едно званично место: ели познавате Княжъскаго (Захари Княжеевски) не ели той некакъв си – книжок (княз) в България! Аз же с насмиване им отговорих, че между нас Българи нема ни книязове, ни книжоци, но всички сми равни. Йоще прибавих чи наш народ не се дели на касти благородни и мижичества (селяни мужици), но всички Българи са благородни и почитат се помежду си с равна чест народности."

– Пак Раковски в **Дунавски лебед** пише три седмици по-рано, 1.IX.1860 г., "Между българскому народу нема никакв чюздо (Руско) влияние – Това е мечтанието на фанариотската клевета... Българите знаят твърде добре, че в други държави има робство и бедност до най-висока степен и простонародие се числи като добитък и притежание на богати и благородним! А в България и най-простий селянин си има къща и земя доволен да работи и да живее на свое прадедино огнище." Съвсем ясно – социалното положение на българите, даже и под турско владичество, е по-добро, отколкото социалното положение в Русия. И това е наистина така.

– Пак Раковски в **Българска дневница**, 9.X.1857 година, в уводна статия "България" пише, че "Днес български народ нема измежду си гордост на суетни насловия благородия", които съществуват в Европа и другаде (Русия). Българските обикновени прости селяни имат право и могат да се избират за коджабашии – старшини, и капаза–мал – бирници в своите населени места. А в Русия?! Нет! "Най сиромах селянин има това право да ся избере на тая обществена служба, стига да е почъитен человек."

И от много други ясни и дълголетни проблеми Русия не може да

крие, ако иска да обединява славяните. Руското империалистическо стремление се движи все напред, завоевателно, трудно, но успешно. В 1860-те и 70-те години Русия не освобождава славяни, но строго и силно поробва мюсюлмански територии – Казахстан, Узбекистан, Дагестан, Азърбейджан, Туркестан и т.н., та до 1980-те години с опит в Афганистан. Наистина гръцката пропаганда много е преувеличавала, но не е било нужно. Защо? Защото Раковски, Каравелов, Славейков и много други възрожденци много добре са разбирали Русия, руската политика, и нейното значение за българите.

– На 10.XII.1870 година **Свобода** пише, че Русия е поробила други славянски народи. Та защо и как българите трябва да очакват освобождение с руска помощ. "Може ли ние да очакваме свобода от онова правителство, което угнетява 21 000 000 малоруси – украинци и 8 000 000 поляци?"

В руската социално-политическа уредба има много неща, които по това време са противоположни на условията в България и най-вече неприемливи за българското възраждане и просъществуване. Като най-отвратително се явява крепостничеството на руските селяни. В две много дълги уводни статии, ноември и декември 1861 година, **Български книжици** описва плачевното състояние на руското общество и държавните уредби. Обяснително и накратко:

1. От руските агенти в България българите са получили лъжливи понятия за Русия, която колкото е силна, толкова е и опасна.

2. "Наистина Русия е страната, гдето произволът и неправдата са станали нещо законно и обикновено и гдето личността и правата на человека са най-много не почитат."

3. Класовите разделения "които са толкоз оскърбителни за достойнството на человекът, и което е дало преимущества и права на един малочислен клас да тъпчи и да презира другите...

4. "Ето какво са прави в Русия, тая православна и человеколюбива Русиа. Повече от четирисят и пет милиона чист славянски народ там се тъпчи, се онеправдува на всеко место и се презира."

5. "Селянинът в Русиа е осъден да живее и да служи като животно." Неговото "единствено удоволствие, което е достъпно за простии Русец, се намира в механата... В Русиа самото правителство гледа да го умножава (пиянството) и да го подържа." (Наистина е така. От средата на XVII век царят получава лично големи доходи – акциз от продажбата на алкохол.)

6. "Устройството, законите и управлението на русското царство като че ли нарочно са направени да нема спокойствие нито една класа от народът."

7. "Какво е нещо тайната полиция, която съществува отделно от полицията, за благочинието..." От тук нататък в **Б.К.**, редакторът Тодор Бурмов показва, а и цитира от книгата **Истината за Русия,** писана от Княз Петр Долгоруки на френски и публикувана в Париж през 1860 година.

8. "Една от най-големите наивности на Руското правителство е, че то се лъжи, че политическата полиция му служи да познава всичко що става. То е в пълно заблуждение. Шпионите, които употребява, му земат парите, а пък му казват саде (секога) това, което ищът и клеветят личните си неприятели." **Истината за Русия** разглежда развитието на тайна полицейска служба от Петър Велики до настоящето – 1860 год. При някои Императори тайната полиция има пълна сила, а при други нейната сила е доста понижена.

9. "Във всека губерния имаше по един жандармерийски полковник да служи на политическата полиция", а в по-големите административни области има и генерали. "Генералите сами налагат данъци" – според важността и богатството на губерниите. "Западните губернии, предишните полски области правеха за политическата полиция една истинна Калифорния." (На мене ми се струва, че руската тайна политическа полиция е била даже по-нахална и обирджийска от гръцките духовници – фанариоти.) Нека да кажа, че злощастието и страданията на болшинството обикновени хора идва от страх и мнимо религиозно подчинение. Ах, къде е Ботев? Къде е Караджата? Те загинаха в Балкана! А животът си върви, кога пълен, кога празен – като Луната (латинска поговорка). А религиозното подчинение в Русия е извънредно голямо – неимоверно; а страхът от тайната политическа полиция? – Постоянен. И това е в XVIII и XIX век. Та защо да обвиняваме толкова много Йосиф Джугашвили Сталин, в XX век; той наследява, той подобрява и усъвършенства политическата полиция с нищо ново! – Шпионство, терор, изтезания, заточения, фалшиви – от ужас и страх – признания! Та това е отпреди векове в Русия.

10. "В Русия има много видове на заточение.":

А. Местно (селско-градско) – не може да се отделяш от определено място повече от 24 часа.

Б. "Има три вида на заточение в Сибир:

1. Заточение в един град с лишение от всичките граждански права; 2. Поселение – заточеният е лишен от всички граждански права, но е назначен да живее в едно сибирско село, записва се като селянин, който работи само за държавна хазна; 3. Най-после изпровождане за тежки работи или по фабриките на хазната, или по рудниците, което е най-тежко наказание. Много заточени поляци, отлични по рождението, по възпитанието, по личния си характер, са изпроводени в рудниците да работят като злодеи с железа на краката."

И това не е всичко. Колко знаменити руски учени, млади студенти и други хора, които показват свободомислие – задават трудни въпроси на властта, са клеветени, техните мисли и действия изопачавани – та загиват в сибирските села и рудници. Те са не стотици, а хиляди – та и десетки хиляди учени, студенти, благородни и неблагородни, офицери, революционери и други – ето го ГУЛАГА, Берия и Сталин са късна реколта.

11. Освен всичко това, тайната полиция завербува хора от Духовенството за шпионаж. "Като оскърбяваше самата религия, тази полиция поиска да са опита да обърне Божите служители на безчестни шпиони и им заповяда да казват всичко, ако на изповедта са научат за нещо противно на интересите на правителството."

Бурмов продължава (не е ясно дали следващите изявления са негови или на П. Долгорукий) "Сегашният ход на вещите в Русия представя зрелище от една постоянна, всекидневна борба на бюрокрацията, подкрепена от царедворците и от политическата полиция срещу общественото мнение и срещу истинните интереси на страната... Руското правителство сега прилича на един кораб, който плува по океанът, накъдето се случи, без всякакво управление, капитанът има най-добри намерения, но офицерите и кормчиите са до невероятност тъпоумни".

По подобен начин вестник **България** пише на 30.01.1860 год.: Панславистите ще ни бъдат благодарни "когато сполучат да приложат нашите четири милиона българи при 48 412 500 техни роби, които съществуваха на 1836 год. според един официален рапорт." На 21.06.1860 година същият вестник пише, че "Русия представлява пред Европа безчестното зрелище на 30 000 000 роби, сиреч един народ (само селяни мужици) толко голям, колкото са сичките жители на Отоманската Империя!... В Руссия навикът и правителствените закони позволяват и потвърдяват робството,..." Такова нещо в Турция не се позволява.

Еманципацията на руското селячество от крепостничество се отбелязва и до малка степен разисква от всички възрожденски вестници. Несигурността, бъркотията, броженията на крепостните селяни, потушенията – в някои случаи жестоки – на малките бунтове, са отбелязани, но не подробно. От по-голямо значение са обясненията на Раковски, в **Дунавски лебед** той правилно оценява положението, което еманципацията създава. "В много губернии в Русиа съ са развълнували селяните – бивши крепостни роби, които ги с войска умиряват. Искат да рекът, че тия селяни не са разбрали добре царският манифест за освобождението им, та затова не стоят мирни, но най-правото е да се рече, че тий са чакали повече права да добият, отколкото са им дали сега, а като незадоволни, а може би в техните очи и излъгани, не щат вече да се покоряват на господарите си под условията под каквито ги тем оставиха."

След първоначалните силни сътресения – резултат на непълната е неблагоприятна еманципация, вестниците продължават и покъсно да пишат, че "в Русия още владее варварство и крепостничество", "руските селяни са все още под ботуша", "в Русия хелотството е все още в сила." (хелот, илот – роб в древната история)

На 28.11.1864 година, **Турция** напълно предава статия от сръбския вестник **Видов Дан**. Ето няколко извадки от тази статия:

1. "В Русия индивидуалната свобода не съществува никак. Там царува още системата на деспотизъм. Един поданик не може да има никакво положение, той не е нити саибия (собственик) на нивя, лозя, ливади, нити господар на къщата си, на фамилията си... Където не съществува човешка слобода, там нема благосъстояние: тамо е илотизмът, мъката, пъкълът."

2. Прочее, когато в Русия не съществува никаква индивидуална слобода, която тя отказува да даде на своя народ, как тази съща Русия може да иска искрено освобождението на Изток?

3. В Турция възможностите за личен напредък на способните хора съществува. "Например, ако бащата, в Отоманската империя, на едно дете е днес бакалин, детето му може да стане утре търговец, чиновник, паша. Има ли го това в Русия?"

И трите изявления са верни, схождат се с действителността, забележете, че в т.2 аргументът се определя от думата "искрено".

Потисничеството в Русия е наистина строго и дълголетно – от векове. Но когато човек е роден в такова общество, в което родите-

ли, а и поколения прародители са живели, то този живот се приема като нещо нормално и неизбежно. Главната, първоначалната уредба, която се явява бавно, но сигурно, е разделението на две класи – велможи-дворяни-помещици и останалото мнозинство, "обикновените прости хора" – селяни, закрепостени мужици. Такова нещо в България – под турско иго – не съществува.

Потисничеството в Русия е всеобхващащо. То безпокои българските студенти кои са там временно. Немалко от тях са под полицейско наблюдение. Ето какво пише Константин Миладинов, студент в Москва, в краткото стихотворение "Тъга за юг", публикувано за първи път в **Дунавски лебед**, 7.II.1861 година:

ТЪГА ЗА ЮГ

Орелски крила как да си метнех,
И в наши страни да си прелетнех!
На наши места я да си идам,
Да видим Стамбол, Кукуш да видам;
Да видам дали сунце и тамо
Мрачно угревят, като и вамо.
.....
Овде е мрачно, и мрак ма обвива
И темна мъгла земя покрива;
Мразой и снегой, и пепелници,
Силни ветрища и виялици;
Околу мъгли и мразой земни,
Не, я не можам овде да седам,
Не, я не можам мразой да гледам.
Дайте ми крила я да си метнам,
И в наши страни да си прелетнам.
На наши места я да си идам,
Да видим Охрид, Струга да видим.
Тамо зората греит душата,
И сунце светло заидват в гората;
Тамо дарбите, природна сила
Со съта роскош ги растурила:
Бистро езеро гледам белеит,
Или от ветар синотемнеит;
Поле погледнеш, или планина,

Сегде божева е хубавина.
Тамо по сърце в кавал да свирам,
Сънце да зайдват, я да умирам.

Тъга за юг, за родното място – Струга? Да. За климата? Навярно – Да. Но тъгата е още по-дълбока! К. Миладинов е от интелектуалния калибър на Раковски – Каравелов – Ботев. Неговата искреност и дързост е пословична. В 1849 година той постъпва във философския факултет на Атинския университет, записал се Константин Миладинов, "а защо не Миладинис", го попитали гърците, "защото съм българин" – отговори той. А това е опасен отговор!

Разбирането на българите – образованите хора, възрожденците, политически и обществено заинтересованите за Русия, се определя по нужда след Кримската война, най-вече в 1860-те години. Ето какво Каравелов пише в **Свобода**, 23.08.1870 година, в неговата повест "Хаджи Ничо", VII-мо продължение:

Но ето, че настаха и 1852 година. Генерал Меншиков дойде в Цареград, да освобождава християните в Турция и да спасява **Божи гроб** *от агарянските ръце. Българите помислиха, че вече денът на техната свобода е настанал и захванаха да се приготовляват, за да спасат своето отечество. Българите помислиха, че Меншиков е месая на техната свобода и поверваха, че Николай Павлович (Царя Николай I) дохожда със свойте армии не да поробява, а да спасява. Българите още не знаеха, че ония хора, че от които тие очакваха помощ, спасение и избавление, приличат на римските сенатори, които ненавиждат Цезаря (Султана), но в същото време тие сами беха по-големи тирани от него... Българете още не знаеха, че руският народ във времената на Меншикова търпеше по-тежко и по-гнуснаво робство, неже ле българският. Българете още не знаеха, че руссите се продаваха като говеда на пазар...*

За да се покаже руското недоброжелателство към България, вес-

тник **Турция** публикува редица статии "Българити и русити", 10 до 31.I.1870 г. Тези последователни статии разглеждат средновековната българска история, така както е показана от оригинални византийски и руски писания, а и по-късно от руски историци. Със същото, поучително намерение се явяват и статиите "Няколко думи за българите", 10 и 16.VIII.1869 година, пак с документално изложение: "Първото разорение на царството на западните българи от руссити на 967 г. Кой призова руссити да разорът туй българско царство? Гърцити... де туй доказателство? В Карамзина, том първий, страница 215." От византийския историк Нестор **Турция** цитира: "Колкото за тия исти опустошения, Нестор се ограничава да каже, че "русити беха усвоили осемдесет укрепени градове върху Дунава", но ний виждами от гръцките (византийските) съчинители, Леон-Дякона, между другите, че те ги бяха опустошили, и че без да говорим за клания направени в други градове, те изклаха ЧЕТЪИРЕДЕСЕТ ХИЛЯДИ души в Пловдив само." "Второто разорение" става през 970 година. Без тия жестоки разорения, обяснява **Турция**, византийският император – Василий българоубиец, не би бил способен да унищожи българския цар Самуил и българското царство в 1018 г., **Турция** разисква подробно и документално "разорението" на "източна България" – територията на Волгокама Болгарс. Русите от север ги нападат в продължение на 600 години, докато ги напълно покоряват по времето на Иван Грозни в 1552 година. Много дългите, документални, обяснителни доводи на **Турция** са основно верни, верни даже и в подробностите, проблемът е, че те са тенденциозни – дали по пропуск и неразбиране, или нарочно – аз не мога да определя. Свързването на средновековните украинци и руси с Русия в 1860-те години е нелогично, а също така и свързването на Византия с Гърция в същите години е също така нелогично. (Независимо от това, че Гръцката Мегали идеа свързва Гърция от XIX век с Византия и Древна Елада 400-500 години преди Христа).

Аргументите на **Турция** са до голяма степен правилни, правилни от историческа гледна точка. По-правилни, и по-приемливи са аргументите на много други възрожденски вестници, които пишат за руските нашествия в XVIII и XIX век. **Македония, Дунавски лебед** и **Нова България** пишат накратко за разрушението на средновековна България с руска помощ, но тяхното внимание е съсредоточено в "днешно време". В статията "Драгоценни памятници за българската

нова история" в **Дунавски лебед**, 24.XII.1861 година, Раковски публикува частично и разисква що-годе подробно "Житие и страдания грешного Софрония". В обяснителни "забележки" се дава обяснение, че във войните от 1812 до 1854 година руските военачалници са издавали прокламации към българското население "да ся дигнат на оръжие против Турков, кату казваше чи Руссиа уж отворила бой с турците и ишла да освободи българите! Нъ всеки благоразумен българин знай чи сичко това е било една военна хитрост на руските военно началници... Това е една историческа истина коя никой не можи да откажи... С обещанията чи щът ги освободи, нъ всекоги е бивало противното т.е. руссите съ добивали се по нещо си от турците, а за българите нищо добро не е казано и не е помянъто в никой им договор с турците."

Очакванията за освобождение, очакванията, че Русия – **Дядо Иван,** ще изпълни това в името на православието и племенните връзки, не се осъществява лесно. Разочарованията се редят едно след друго при всяка война в продължение на сто и няколко години – до 1878 г.

Според **Бъдущност,** българите са имали план и възможност за евентуално освобождение в 1829–30 година, с въстание, оглавявано от вуйчото на Раковски, Капитан Георги Мамарчев. Въстанието е предотвратено от главнокомандващия на руските войски генерал Дибич, който казал: "Българи! Стойте си мирно чи щъ убърна аз топовете против вас да ви избиъ! Русия ся е обявена пред Европа, ни един народ, от турските народи, да ся не подигни за сега!..." (Бъдущност, 5.IV.1864 г.). В същата статия, "Обзор на Въсток", Раковски продължава да обясни "жалбата от страни народа" подадена на Дибич "от по-благоразумните българи". Жалбата, обяснява на главнокомандващия:

1. От векове ние страдаме под турско робство, но най-големите страдания са по времето на Руско-турските войни.

2. Нашата земя се тъпче от руските войски, добитък губиме, реколта губиме, лозя, всичко са разорява и разграбва, а и турските войски храним.

3. Турското зверство беснее, че има бой с русите, и че ние сме една вяра и един род с тях.

4. Когато турците се връщат победени в Азия, те пак на нас отмъщават, носят ни страх и ужас.

Жалбата от по-благоразумните българи моли главнокомандващия генерал Дибич: "Ние молим да ни оставите свободни да вършиме и ние що знайме!" Молбата, разбира се, остава неудовлетворена. Руските интереси не се схождат с въстание в България, което въстание без руска помощ е щяло да бъде навярно неуспешно. Проблемът на Русия през целия XIX век не са южните славяни с техните въстания, нито Турция с нейните армии, проблемът е Англия и другите европейски сили, но най-вече Англия – в защита на своите империалистически интереси.

Надеждата в освободителната мисия на Русия доста отслабва през 1860-те години. **Дунавска зора** описва на 2.XII.1868 година провала на гръцко въстание в 1769 година, въстание, подстрекавано и военно поддържано от Русия. Въстанието е на островите Майона, Занте, Кефалония и Крит. Въстаниците напредват в Пелопонес – територите на древна Спарта, обсаждат и окупират важни стратегически градове, но руската флота се оттегля и въстанието е неуспешно. Същият вестник препредава и много подробно обяснява писаното от **Дунавски лебед** за 1829–30 и за ролята на Дибич. (**Д.З.**, 10,17,24.XII.1868 г.)

Заключението на тези няколко дълги статии е едно и е ясно – русите гледат за себе си! Даже когато назначават консули, да се грижат и помагат на българите, консулите не са в услуга, не са в помощ. "По едно време (1830 г.) дойде един руски консул за Сливен и Котел, на имя Вашенко, нъ той като беше един человек съвсем намръщен и студен към балгърите, гледаше на тех като на сявирци или калмуци. Той ся намесваше на вътрешните им работи и искаше да им налага властта си, раздвояваше гражданите, тъй щото причиняваше раздори между угнетения народ". Сливенци и котелци се оплакват от Вашенко в руската легация в Цариград и той е преместен в Белград, в 1839 година.

По мнението на няколко възрожденски вестници – **Дунавски лебед, Всток** и **Турция**, страданието на българите идва и от друга насока, пак причинена от Русия. Руското "нахално" и "българопогубващо" старание е от културен характер – изнасянето от България на стари църковно-славянски ръкописи. **Дунавски лебед** пише, че след падането на България под Византийско иго в средните векове, гърците са унищожавали църковнославянските писания и книги.

Ами в XVIII и XIX век кой "отвлича" българските стари културни писания – руските учени, агенти. Когато гърците преди векове са "почнали да гонят българската книжнина... и цели български книгохранилища са изгорили и във вечно незнайнство отдали!" То тогава, векове по късно, освен това, руските агенти, "колко книги са отнесли в Русиъ, от после падениа под Турска власт България. Разни юнаци и пътешественици руски и от тех книги много са изгорени в Русиъ, все такива суеверни причини, и на това имаме доказателства... Беднъй български народ, под какви гонения е подпаднал! Колко е страдала нашата старобългарска книжнина! Нъ слава Богу истинному! Йоще са нахожда нещичко, кое ще открие ученному свету наша най-стара народност в Европа, както нашата стара книжнина."

Наистина, Раковски е върл патриот и пропагандист. (Аз бих казал, неговите "доказателства" са в неговите националистически стремления, малко верни – основно верни, но много преувеличени).

Вестник **Въсток** пише на 8.III.1874 година, що-годе, по същите проблеми.

Българите са имали едно време, по времето на царете им, една твърде богата литература, която са е съвсем изгубила. Вехтите им летописи, които са опазени на ръкопис, в манастирите и по черквите, зели съ са от русите по боя от 1828 и 1829 и съ са занели в Петербург. Освен това фенерските владици съ изгорили едно големо число ръкописи, когато са мъчаха да погърчиът българския народ.

Турция пише, на 21.XI.1864 година: "От трийсет години насам руското правителство провожда редовно агенти, за да тършуват българските ръкописи... всеки ръкопис занесен в Русия беше една загубена книга". И това става по времето, когато гръцкото духовенство "не дозволява на българите да си печатат книги".

Цялата руска политика спрямо българските интереси, всичките нейни специфични действия и нюанси, когато обобщени, произвеж-

дат съвсем неприятна, отрицателна оценка – "политика с Макиавелиан характер". Всички възрожденски вестници, без изключение, пишат за руската политика неодобрително. Двойствено, двояко мнение се явява към края на 1876 година. От Кримската война до Освободителната война следните обобщения се явяват:

1. Русия не иска, а и не може да поддържа пълна еманципация на българите, "понеже не е в неин интерес" да осъществява една млада, животворна и независима нация, която е заинтересована в Южнославянска федерация и Дунавска конфедерация.

2. Славяните имат сериозни причини да не вярват на и да се страхуват от Русия. Най-очебиен е проблемът с Полша. Полша е на три пъти поделяна между Русия, Прусия и Хабсбургската империя във втората половина на XVIII век. И Русия "държи Полша под робство" до Първата световна война. Къде е гаранцията, че България няма да бъде третирана като Полша? Поляците и украинците не са ли славяни? Та как може българите да вярват на славофилите и панславистите? какво значи руска цивилизация? поляците знаят отговора, той е: заточения, потисничество, страдания, русификация. **Бъдущност** пише в 1864 година, че за славянството, "руското завладяване на Полша е в действителност смъртоносна, неизлечима рана".

3. Панславизмът е напълно неприемлив. **Дунавски лебед**, 8.XI.1860 г., "Български народ нищо не знай, нито ищи да знай за панславизъм, то нещо бело ли е, черно ли е, българи го въобще не знаят!" **България** напълно отрича каквото и да било сношение с панславизма, защото тази идеология е "противна на българските интереси". Този вестник оприличава руската политика на шпионска, 22.X.1862 година: "Московецът влиза вкъщи с открита глава и се кланя до земята, сякаш то че е от сърце? Не! Той се навежда, за да види що има под одъра и да го открадне."

– **Дунав** нарича възрастния професор Погодин "искуфел старец", "заблуден панславист" и му заявява, че "българите нито помислюват даже да станат московци, под предлог на един славянски съюз". (9.V.1871 г.)

– **Македония** почти всякога се отнася саркастично, подиграващелно към панславистката идея. Разглеждайки писанията на генерал Фадеев, 7.XII.1871 г., Славейков заключава:

И тъй приготвителните средства на Русия за решението на източний въпрос, според генерала Фадеева,

трябва да бъдат: събарянето на Австрия и залъгването на християнските народи в турско с играчката на панславизма.

На добър час! Само да не се забравя пруската помощ на Австрия и недоверието на южните славяни към Русия, неща, които Русия сама си ги е спечелила с досегашната си, от една страна, кекава, и от друга страна, свое користна политика."

В дълга уводна статия "Панславизмът, русианизмът и южните славяни", 8.VI.1868 г., са разгледани писанията на много вестници и политически личности – руски, сръбски, черногорски, от Европа и др. Съвсем накратко мнението на Славейков е: "Българите не се показват наклонни на един преувеличен руссизъм." Също така "славяните, особено южните славяни, не са помислили никога да се влеят във ведрата на Руссиа."

– **Народност** пише, на 20.IX.1868 г.: "Ние сме казали много пъти, че ние се борим за нашата националност, нашата свобода и независимост и че нашите национални интереси ни отделят напълно от Русия". (Този цитат не е от оригинала на **Народност**, а превод – вторичен от английски)

– **Турция** пише за положението на народите, населяващи Турската империя, 29.VIII.1864 г., и ролята на Русия: "Прочее Русия не иска това събиране на техните сили, тя иска тяхното разпръснуване, сиреч тяхната слабост, за да може да ги глътне по-лесно, както е поглътнала една подир други тези тисящи (хиляди) различни народности, които съставят днес московската империя". Московската империя е погълнала не "тисящи" народности и племена, но доста – около 120-130. Това го научаваме от руски стихотворения, по руски език в гимназията в 1947-48 г. "Турция" обяснява, че няма нация, която доброволно се отказва от езика си и националността си. И още по-лошо е, че Русия вече има навика да храносмила окървавените племена и нации в стомаха си. Това е силно преувеличено обвинение, **но правилно обвинение**, на руския империализъм. Руският империализъм, панславизмът са наистина застрашаващи и затова неприемливи.

– **Свобода** в много дълга уводна статия, на 11.XI.1870 година, пише: "Какво е немерена (намерението) на Западна Европа, ако Рос-

сиа постъпи така или друго-яче, ние не знаеме, знаеме само това, че ако Россиа дойде да освобождава, то ще срещне голямо съчувствие, а ако дойде да завладява, то ще наживее неприятели, между които ще бъдат християните в Турция... От Петербургския кабинет тие трябва да очакват или големо добро, или големо зло, а от Западна Европа нищо." Това е от перото на Л. Каравелов. Бих казал, че виждането на Каравелов е проницателно: зависи от намеренията и резултатите. От Русия може да се очаква добро или зло, а от Европа нищо. Защо нищо? – понеже политиката и дипломацията са подли, коварни и най-вече користни.

Писанията на много вестници против панславизма и руската завоевателна политика продължават. След десетина и повече години не се явяват по-оригинални, по-силни обяснения – обвинения. За по-добро и правилно обяснение не са нужни повече цитати. В 1875 година, като резултат на въстанически и военни движения в Сърбия-Черна Гора, Босна, Албания – Ботевият вестник **Знаме** призовава южните славяни с помощта на Русия да постигнат победа. Силата за това е в думите на целия руски народ "ГЛАС НАРОДЕН, ГНЕВ БОЖИ!" (**Знаме**, 14.09.1875 г.)

Революционните идеи на **Знаме**, и на Ботев, са силни, нетърпеливи, в края на краищата себеунищожаващи. Значението на тези революционни идеи е огромно, но не освобождаващо. Защо? Защото революция против всички съществуващи сили е обречена на провал. Аз си спомням добре, от руската история, че Ленин е казал "Две крачки напред, но една крачка назад", което значи умна политика според условията. А нашият поет-гений и революционер е бил винаги три крачки напред. Ако има Бог, Бог да го благослови – но той от такава благословия не се е нуждаел.

След Априлското въстание в 1876 година, на 29.VI.1876 г., **Български глас** пише: "Австрийската и английската журналистики викат от сичкото си гърло, че въстанието в България е плод на Россия. Россия никога не е помагала на българите, нито пак ще им помогне..." Един месец по-късно същият вестник пише, че когато Англия продължава да подкрепя Турция морално и материално, повикът за помощ от българите е получил отговор от славяните в Русия. "Този позив са посрещна от руссите горещо така, щото не остана селце, в което да не събират помощи и да ги изпращат на помощ за страдющите на Балканът".

На 23.X.1876 година, **Български глас** представя панславизма така: "Руският панславизъм, който произхождаше, разбира се, от едно просто състрадание към свойте еднокръвни братя на Балканския полуостров, е възбудил желание, възбужда и днес, задаваше и задава постоянни страхове във въображението на европейските кабинети". Южните славяни се повдигнаха на въстание да скъсат петвековния възел, "варварската сган" ще бъде победена "със силата на своята (нашата) любима и със силна десница – сестра РОССИЯ". Със силната помощ на Русия "Турция требва да падне, а на Балканския полуостров да се основе една силна конфедерация от сгрупираните народи и да се нарече: ДУНАВСКА КОНФЕДЕРАЦИЯ". Това е мнението на **Б.Г.** – възрожденския вестник от Болград, Бесарабия.

Жестокото потушение на Априлското въстание предизвиква, небивало до тогава състрадание в цяла Европа. От май 1876 година до приключването на Берлинския конгрес, юли 1878 година, съдбата на българите и България е най-важното политическо и дипломатическо развитие в Европа. Промяната в писанията и мненията във възрожденската преса настъпва от средата на 1876 година. Първоначално промяната е малко несигурна, малко трепетна, но в няколко месеца време промяната става солидна и ясна в полза на Русия, в очакване на помощ – "сега или никога".

Сръбско-турската война започва през юни 1876 година. На 26.VI.1876 г. **Нова България** пише "По видимому войната съществува измежду Сърбия и Турция, а в същност войната е между Руссия и Англия.... Никой не може да си помисли, че Русия ще остане хладнокръвна зрителка в онази минута, когато се окаже гроза за съдбата на княжествата (Сърбия и Черна Гора), на онези княжества, които са отрасли и са възпитани под крилото на Северния орел и които са златната надежда на Александра в политиката му на Югоизток".

Нова България пише на 7.XI.1876 година: "Австрия или Англия не забравя никога, ако турците обезчестят или убият едни австриец"... Те изискват пълно обезщетение. "А за избитите 50 000 български жени и деца, за опустошените стотина села и градове, тия образовани държави скоро забравят и прощават". Разбирането е, че освобождението няма да дойде от Западните сили, а от Русия: "Скоро ще припне казашкия вихрогон кон, ще загърми Русския топ и ще се чуе до края на света: "Силна е Россия, велика е славянската фамилия".

Стара планина пише на 18.IX.1876 година:

Господарските амбиции на всека държава не оставя да се каже, че Източните християни имат един само покровител–Русия. Славяните на Балканския полуостров плашеха Европа с това, че можеха да отворят на руския колос свободен ход към Цариград...

Ние сме положително уверени, че Русия не ще остане тоя път със скръстени ръце. Не току-тъй Балканските християни имат погледите си обърнати към Сл. Руссия. Не току-тъй във всека къща благославят руския народ. Не току-тъй пред всека икона има и по едно кандилце да гори за здравето на руския цар. Не токутъй простодушния българин и в свойте мъки и жалби с гърненцето в ръка пие здравица за "Руския цар", за "Святая Рус".

Народните чувства и очаквания за наближаващата помощ от Русия са изразени в една дописка от Русе до в. **Стара планина**, 3.XI.1876 година:

Където и да идете в България, вий ще чуете един глас: "да додът русите", какво и да са върши, всеки казва "да додът русите", берем грозде и правим вино, "това бъчонче е за русите", пресол се готви в некоя големичка делвица, "това е за русите", некое хубаво прасенце тлъстее "и то е за русите.

На 16.III.1877 година същият вестник помества пак дописка от Русе, която изтъква чувствата и надеждите на българите:

*Всички очакват своя спасител дядо Иван. **Дядо Иван,** така наричат нашите Русския цар или още по-общо руския народ, **само той ще може да ни отърве от това възмутително скотско положение,** викат навсякъде и селяните и гражданите. Те са приготвени, в това бъдете напълно уверени, те са приготвени да посрещнат русските войски с литий, с черковни байраци и с всенародни овации.*

Подобни дописки се явяват и в други вестници, не само от Русе, но от Одрин и други населени места. Възрожденските вестници публикуват много, десетки – а може би и стотици стихотворения, които възхваляват "братска Руссия", "Русската помощ", "Руския цар" и т.н. С най-висока художествена стойност е стихотворението РОССИЯ! от Ив. Вазов, публикувано за първи път в **Стара планина** на 15.XII.1876 година. Стихотворението има 120 строфи, тук показваме част от тях.

РОССИЯ!
(Из "Въздишките на България")

Бях малък аз, но йоще помна:
във стаята ни бедна, скромна
висеше образ завехтел
до божата света икона.
Над него имаше корона,
под него пък – двуглав орел.
И често майка ми тогази
ма вдигаше да видя ази
отблизо тоз лик свят и стар
и нежно думаше ми: чадо,
целуни тоя хубав дядо,
целуни ***българския цар****.*
И оттогаз го аз обикнах.
Кога на възраст попристигнах,
от моя тейко аз узнах,
че руский цар родей се с нази,
че турците той гони, мрази,
че той ще ни спаси от тях.
Кога ни псуваше тиранът,
Московци! *– викаше ни с гняв.*
.....
И тъй, отрано с таз идея,
с таз вяра фанах да живея.
И чакам аз за мъст готов,
и целият народ ми чака,

кога в теглото и във мрака,
ще чуем руский силен зов.
.....
при Тунджа, Тимок и при Вит;
вред, дето робът жаловит
към Север горестно поглежда;
вред, дето грей една надежда,
вред, дето пълно е с тъга,
навред по сичка България,
една са дума чуй сега,
един стон, един глас: РУСИЯ!
Русия! Колко ни плени
туй име свято, родно, мило!
То в мрака бива нам светило,
утеха – в нашите злини!
.....
Русия! Таз земя велика
по мир, по брой, по сила! Тя
с небето има си прилика
и само с руската душа!
.....
Че царят волята си ясно!
яви в свещената Москва
и през уста му едногласно
Русия цяла хортува:
"Решил съм каже, да избава
от робство братята ни днес,
това дългът ми повелява.
Това го иска руска чест..."
.....
О, здравствуй ти, Русио мощна,
светът трепна от твоя глас,
скокни, царице полунощна,
зовем та ний, ела към нас!
България сега те вика.
Часът настана: твой завет
и твойта мисия велика
да ги изпълниш в тоя свет!
.....

Наистина! Само поетите Ив. Вазов, Хр. Ботев, Димчо Дебелянов, Пейо Яворов, Н. Вапцаров и други могат да изразят човешките страдания, чувства и тежнения в една строфа, в един куплет. Това е добре, това ни се харесва, та то и излива сълзи в нашите очи! Ами светът? Политиката, дипломацията, покварата, злобата, лъжите, 30 000 жертви в Априлското въстание, милионите "освободени" мужици в Русия, а "освободените" негри в Америка? И за тях е имало поети и писатели, а все още неправдините продължават. Добрините и злините са противоположни, но не се противопоставят – те само се преплитат, преплитали са се от ден първий и ще се преплитат до ден последний.

Зов искрен – зов народен – зов Божий се появява не само в стихотворенията, но по-важно и в прошенията на българите към руския цар. Те идват от градове, от комитети и от "целия народ". Те са умолителни, подчинителни и до голяма степен отчайващи: "сега или никога". Идват от България, но по-настойчивите са от Влахия и Бесарабия, от българите в тези територии. В дълго и доста чувствително, но добре представено – политически и логически – прошение, българите от Букурещ обясняват, че въстанието е било "неорганизирано и отчаяно", но това въстание е било направено, за да предизвика симпатията на Западна Европа. А сега, октомври 1876 година, е времето Русия да действа. Руският император трябва да додаде към своето прозвище, "Еманципатор" и още едно "Освободител на България". Какво предвидливо предложение! Публикувано на 11.XI.1876 година в **Нова България**, прошението е до: Державнейший, Милостивейший Великий господар, Всероссийский Император АЛЕКСАНДЪР НИКОЛАЕВИЧ ВТОРИЙ.

ЦАРЮ ЧЕСТИТИЙ!

...Българският народ... За тоз народ нема право, нема закон, нема правосъдие, нема правителство, нема цар – баща, комуто да са оплаче, нему сичко е забранено. Едно само право за него: да плаща даноци върху даноци и да са покорява безусловно на своеволията на последния турчин, татарин, черкезин, арнаутин, циганин стига само той да е верен служител на дин ислямът...

Ний долуподписаните забегнале в тъзи земля, част от войната от 1828 г., част в онъзи в 1853 г., част от

периодическите въстания на 1856 г., 1862 г., 1867 г., 1872 г. и част от сегашното последно въстание през лятото на 1876 година, считаме за най-свещенна своя длъжност да изложим отчаяното положение на българския народ ВАМ ЦАРЮ ЧЕСТИТИЙ, единственият негов покровител, и да ВИ просим защита...

ЦАРЮ ЧЕСТИТИЙ! Милиони свободни роби вечно ще ви благодарят, и това е доста за един монарх да обезсмърти името си. Прибавете ЦАРЮ ЧЕСТИТИЙ на венецът на безсмъртието си йоще един скъпоценен бисер: ***Освободител на България...***

МОГУЩИЙ ПРАВОСЛАВНИЙ ГОСПОДАРЮ!
Молим коленопреклонно със сълзи на очите си: прати храброто си войнство и избави България...

Тази молба и всички други не падат на глухи уши. Българската кауза става много популярна в Русия, и то набърже. Наистина, края на 1876 и началото на 1877 година представят на Русия един "исторически момент", който налага и изисква действие. Българска делегация – Драган Цанков и Марко Балабанов – заминават в Европа, от август до ноември включително, да запознаят правителствата на шестте Велики сили с положението в България. Когато са в Русия, двамата делегати са приети от императора. **Стара планина** публикува в събота, 1.I.1877 година, статията "Нашите делегати в Россия": Посрещането в Петербург е бляскаво. "Но преди да разправим за това, ний сме длъжни да поменем, че представителите на нашия народ са оставили Берлин напълно задоволени от съчувствието, което са срещнали там". Те са били приети от Фон Бюлов и Бисмарк – най-високите държавници на Германия по това време.

Но това, което ни доведе до восторжение и радост, то е аудиенцията, която руския господар и покровител – наш истинен отец и покровител – е високоблаговолил да позволи на нашите представители. Негово Императорско Величество, Августейшия монарх приел господа Д. Цанкова и Балабанова твърде вежливо и снизходително. Господин Балабанов произнесъл едно словце твърде прочувствовано и Господаря Императора благоволил да

отговори:"Аз имам, казал Александр II, на сърце българските интереси и българските нужди. Мене не са безизвестни страданията, мъките и нечуваните теглила на българския народ. Но утешете са. Тишината скоро ще са въдвори във вашето отечество". В това време очите на Господаря Императора са насълзили и две три сълзи капнали на страните му.

Дунавска зора препредава същото сведение пет дни по-късно на 6.I.1877. От Петербург делегатите заминават за Виена. **Нова България, Стара планина, Дунавска зора** и **Българин** са вестниците, които най-активно пишат, описват, пропагандират положението на Балканите в 1876-77 година. Страданията, действията и постиженията на руските панслависти – генерали, офицери, аристократи, казаци, милосърдни сестри, лекари, членове на интелигенцията, – те са доброволци в Сръбско-турската война, а те са толкова много, че даже не могат да бъдат приети.Според **Нова България** те са "освободителите", но освен тях материалните помощи са грамадни – 15 000 000 рубли до средата на 1876 година. Голямото вдъхновение, големите надежди причиняват големи преувеличения. Самите руски генерали, най-вече Черняев, издават позиви и петиции за "обща борба", "славянско единство", "последния освободителен бой". За съжаление Черняев и Сърбия са победени. Руски офицери загиват в тази "война преди голямата война". Българите, съкрушени от Априлското въстание и поражението на Ботевата чета, не се пишат доброволци при Черняев, независимо от преувеличенията на **Нова България.**

Същевременно се чувства несигурност, явява се съмнение и изричният въпрос: "Идва ли Русия?", "Кога ще дойде Русия?", "Нашите очи са изтощени да гледаме на Север", "Кога ще дойде Дядо Иван?" Тези питания са показани в горепосочените вестници, най-вече в **Стара планина**: "Денът е наистина близо, както болшинството хора вярват". Това се явява в **Ст.Пл.** само десет дена преди обявяването на войната.

– "Войната е неизбежна, за дипломацията място не остана, никакви политически криволичения вече не помагат!"

- "Войната са приближава, тя ще бъде прогласена ако не днес, то утре". (10.IV.1877 г.)

- "Топа още не е гръмнът! Но войната е вече дело незахванато, но неизбежно. Русските войски применаха Прут..." (14.IV.1877г.)

- "РУСКИЯ ВОЕНЕН МАНИФЕСТ. Заповед към действующата войска. Кишинев, 12 април.

От стотини години насам тежи турско иго върху християнски братя...

Последната дума на царя е казана. Войната с Турция е прогласена...

Не на завоевание отиваме ний. Ний отиваме за помощ на нашите братя, обиждани и подтискани, и да защитим религията на Христа.

И така напред! Нашето дело е свято и с нас е Господ! (17.IV.1877г.)

Този манифест е от Великия Княз Николай, главнокомандущия генерал. Пак от 12 април Манифест за прогласяване на войната, е издаден от императора Александър II, "Руски Император и Самодержец Всероссийский, цар Полски, Великий княз Финландски и прочие, и прочие, и прочие." Манифестът е тържествен, в името на Бога и Християнството, на руските войски, "ний им заповедвами да преминат турската граница".(21.IV.1877 г.)

От интересно значение е "Адрес до Всероссийския Император", от името на българската емиграция в Романия, написан и подписан от осемте членове на БЦБ Комитет (Български централен благотворителен). Адресът е писан след обявяването на войната, на 22.IV., или няколко дни след 22: "...Ваше Величество, полагате краеугълния камък на бъдещото общо освобождение и обединение на сичките славянски народности в едно велико и силно Славянско Господарство." Между осемте подписи са: Йонин – руски панславист, "агитатор между южните славяни за 17 години", Стефан Стамболов – бъдещият министър-председател на България, най-върлият русофоб, и Ив. Вазов. Този адрес трябва да е произведение на Йонин, или две и две не правят четири?!

Добре. Но страшителният панславизъм е пак въпрос, и то първостепенен. Пак **Стара планина** пише на 24.IV.1877 г. следното:

Войната е дневния въпрос. Европейските, особено немските и английските вестници, из сичките си жили нададоха вик: ***панславизма*** *ни нападна! Руския подход, високо човечния и благородният подвиг на Россия се нарича:* ***нашествие на панславизма!***

Нойе-Фрайе Прессе, Морнинг-Пост, Дейли Телеграф *и* ***Национал Цайтунг*** *от сега искат да знаят какво ще направи Россия ако победи... Россия уж отивала към прекрасния юг "дето зрее гроздето и дето синята вода на морето не знае светливите окови на мраза. Лакирования варварин-руссин – иска да слезе от конете си на Босфора".*

Два месеца по-късно, след обявяването на войната, когато Руската армия преминава Дунава и стъпва на българска земя, император Александър II издава прокламация към българите.

Българе! МОЯТА войска премина Дунава и влазя сега във вашата земя, дето тя много пъти се е била за облекчение бедственото състояние на християните в Балканския полуостров... С МОЕ повеление храбрата моя войска, предводена от МОЯ любезний брат ВЕЛИКИЙ КНЯЗ НИКОЛАЙ НИКОЛАЕВИЧ, е натоварена да огради за до века вашата народност и да ви оздрави ония священии права, без които не може и да са мисли за мирно и правилно развитие на ваший гражданский живот...

Жители на България! Делото на Россиа е да създава, а не да разваля.

Към вас, мюсюлманите в България, са отнасям АЗ със слово на спасително за вас предобаждане! С жалост смишлявам АЗ неотколешните жестокости и престъпления, които мнозина от вас извършиха над беззащитното християнско население на Балканский полуостров. Светът не може да забрави тия ужаси, но Русската власт нема да отмъщава на всички ви за извършените от вашите едноверци престъпления...

*Християните в България!... Слушайте руската власт, изпълнявайте точно нейните показания. В това е вашата сила и спасение." (****Стара планина****, 21.IV.1877 г.;* ***Източно време*** *2.VII.1877 година)*

Военните действия са от юни 1877 година до Одринското примирие, 19 януари 1878 г. Войната е краткотрайна, но трудна, усилна и жестока. Русия губи десетки хиляди убити – офицери и войници, а и много хиляди ранени и осакатени (около 165 000 – 170 000 жертви). **Дядо Иван** си изпълнява вековно очакваната мисия. Санстефанският договор обединява всички българи на североизток по линията – 60 км източно от Силистра на Дунава до Мангалия на Черно море; на северозапад р. Тимок; на югозапад на 30 км зад Охридското езеро; на юг устието на Вардар със Солунския залив (без Солун), голям излаз на Бяло море от Орфанския залив до Лагос; на югоизток до Одрин (без самия град) и Люле Бургас та до Мидия на Черно море. Постижението е голямо, но застрашително за Западните сили, най-вече Англия. България без Русия не е била застрашителна, ами руският колос? Ами панславизмът? Ами Русия на Средиземно море? Абсолютно невъзможно! Затова и само заради това Санстефанският договор е анулиран от Западните сили. Берлинският конгрес на Великите сили разкъсва и унищожава Санстефанска България с Постановление, подписано на 1.VII.1878 година, нов мирен договор е подписан от Русия и Турция. Това най-несправедливо уреждане е главната причина за редица войни на Балканите – чак до края на Втората световна война.

Неизбежен е въпросът: Полезен ли е бил панславизмът за българите и България? Нека читателя добре да си помисли и сам да си отговори!

Панславизмът е сериозно критикуван от възрожденците до средата, та и до края на 1876 година. След това е получил положителна оценка. Съвсем ясно е защо.

Дядо Петко Славейков беше казал по-рано: панславизмът е невъзможен без Русия, а това е точно, което ние отричаме. Ако признаем руското водачество, то би значело да си сложим главите под нейното желязно управление.

Осведомително е пояснението на доктор Христо Танев Стамболски от Казанлък в неговата "**Автобиография, дневници и спомени...**", София, Д.П., 1927 г. В том II, 1868-1877 г., на страница 148-49 той пише в трето лице:

"Чрез Атанас Стоянович д-р Стамболски се запозна преди много време, с някои официални личности в руското посолство – такива като консулите Княз Церетелев, Хитрово, Хартвиг и Сорокин, всички

те бяха славофили от крилото на Аксаков-Катков-Игнатиев. Те често търсеха д-р Стамболски и имаха срещи с него да научат нещо за развитието на църковния въпрос и други политически и революционни развития... Разговорите между тях винаги вземаха направлението за развитието на съдбата на славянските народи... и разговорите винаги имаха същата цел – да подготвят духа и мирогледа на славяните за бъдеща всеславянска федерация под хегемонията на силната Православна Русия... Аргументите са много и различни, но винаги се свеждат да главната цел: съглашение на всички славянски народи за създаването на една всеславянска федерация, оглавявана от Русия."

(Това изложение е цитат, но превод от български на чужди езици и пак на български). Та чудно ли е защо Западните сили и самите славяни се страхуват от панславизма. Всеславянска "федерация", оглавявана от Русия, се създава – резултат на Втората световна война, тя включва и неславянските Румъния, Унгария и част от Германия. Югославия се оттегля от тази "федерация" през май-юни 1948 г.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Възрожденската преса и всички други архивни материали ни показват, че в последните 25 години на Възраждането отношението на възрожденците към Русия е – предимно и преобладаващо – отрицателно. От време на време, тук и там, и до известна малка степен то е двояко отношение. За кратко време – към края на 1876 година до началото на 1878 година, отношението е положително. И отрицателното, и положителното отношение е напълно оправдано и заслужено; чувствата на българите към Русия, към руската политика са искрени. Дали те винаги са правилно разбирали руските действия, руската политика, е интересен и доста сериозен въпрос. Този въпрос, за да получи отговор, трябва да се отговори не от политическа, но само от философска гледна точка. Политиката обърква мисленето и на най-разумния човек. Философията с помощта на логиката изясняват нещата. Известният древен елински философ Аристотел (384-322 пр.н.е) създава теорията на **четирите причини,** за да изясни процеса на обяснението, което трябва да отговори на всички запитвания, и изясни разбирането, като отговори на въпроса "Защо". Отговорът трябва да бъде ясен и окончателен, обоснован на логическо изследване. Логиката в само себе си не е наука – даже и самата дума **логос** от гръцки да се превежда – **наука**. Логиката е епистемологическа процедура, с която процедура действителността може да бъде описана, обяснена с думи, с говорим или писмен език. Епистемология от старогръцки значи – знание на науката, обяснение на същността.

Четирите причини – съвсем накратко и съвсем опростено, са: 1. Това нещо, от което произлиза едно солидно и продължаващо явление, се нарича "причина" – "първоначална причина", "материална причина". 2. В по-друго отношение прототипът, първообразът, също така е причина – "формалната причина", видимата обща причина. 3. Отново пак първоначалният източник на измененията, да ги доведе до окончание, също така е причина, наречена "ефикасна – експедитивна причина". 4. И по-крайната цел, за която нещо се върши и говори, е причина, наречена "крайната причина".

Не обстойно и не последователно, но съвсем накратко, аз ще

проследя отношението на възрожденците към руската политика. Оставям подробностите, решенията и заключенията на читателя. От дългите цитати Вие направете свое заключение! Мисленето е трудно! Решенията са трудни! Общите исторически мнения са трудни, а също така и покварени – покварени от историци и политици. Образованието, научаването и всички техни производни елементи не бива да се налагат от учители и писатели, те трябва само да насърчават учениците. Свободомислието е освобождаващо. Нареждания са покоряващи. Патриотизмът е полезен, но в много случаи и вреден.

Трите глави: *Преселението, Църковният въпрос* и *Панславизмът, – това е* съсредоточението на възрожденската преса върху трите най-важни проблема по него време. Абсолютно нищо друго не се приближава по важност и значение до тези три проблема. Съпротивата и силната критика срещу *Преселението* са били израз на българския национализъм; недоволството от руската политика по *Църковния въпрос* е било израз на българския национализъм; страхът от *Панславизма* е също така израз на българския национализъм и тежнение за пълна независимост. Национализмът е "първопричината". Национализмът е същността. Отношението на възрожденците, а и всички българи, към руската политика по тези три главни проблема е "формалната причина"; формалната причина се поражда от първообраза – от национализма. Най-сериозният проблем е Църковният въпрос, той ясно излага "ефикасната – експедитивна причина; да се доведат до окончание измененията, предизвикани от първоначалния източник. Крайната цел – "крайната причина", на Възраждането е била: Отхвърляне на двойното иго – турско и гръцко. Панславизмът обаче застрашава всички и всичко. До каква степен е бил той полезен и до каква степен вреден за крайната цел, "крайната причина"? Наистина панславизмът допринася нещо за Руско-турската война, 1877-78 година. Ами коя е причината за потъпкването на Санстефанска България? – неосъществена България – Защо? Един от американските президенти – Теди Рузвелт, е казал преди много години:"Говори тихо и спокойно, но носи голяма тояга". Панславистите са говорили гръмко и застрашително, ами къде им е била тоягата?

Вярата в Дядо Иван е била дълготрайна и от важно психологическо значение за българите. Дядо Иван не е бил често споменаван или подробно разискван във възрожденската преса, но все пак вяра-

та в "Белия цар", в "Россия" не е забравена и е писано за нея много. Тази вяра има огромна стойност, нейното психологическо значение е единствено по същество! Именно тази вяра, до голяма степен, е причината за двойственото – двоякото отношение на някои българи към руската политика на Балканите.

Римският поет Vergilius Maro, Вергил (70-19 г. пр.н.е), пише в една от своите поеми: "Щастлив е човекът, който е могъл да разбере причините на нещата". Аз съм задоволен, вярвайки, че съм "могъл да разбера причините на нещата" – отношението на водещите възрожденци към руската политика – провали и постижения.

КРАТКИ БИОГРАФИЧНИ БЕЛЕЖКИ ЗА ИСТОРИЧЕСКИ ЛИЧНОСТИ, СПОМЕНАТИ В КНИГАТА

1. АБДУЛ АЗИС (1830–1876)

Султан на Отоманската империя, 1861-76 година. Реформатор и прогресивен в държавната политика, първоначално, по-късно става по-консервативен – даже реакционер, всичко това става поради много трудности – вътрешни и международни. Либералната опозиция го детронира и... убива жестоко.

2. АВКСЕНТИЙ ВЕЛЕШКИ (1798–1865)

Митрополит, един от църковните хора водачи на движението за независима българска църква. Роден в Самоков. Бил е митрополит в Мостар, Херцеговина и във Велес. Активист по църковния въпрос от 1859 година, за което е бил на заточение от 1861 до 1864 година.

3. АКСАКОВ, ИВАН СЕРГЕЕВИЧ (1823–1886)

Един от най-известните и способни славофили в Русия. Писател, публицист, политически деец. Добре известен и познат и в чужбина. Роден в село Надржин, Уфимска губерния. Изучава право в Петербург, 1838-42 г. На държавна служба в провинцията до 1860 г. През 60-те години и по късно е в Москва – активен пропагандист на славофилизъм-панславизъм. Неговият баща Сергей (1791-1859) и брат му Константин (1817-1860) са също известни писатели и хора с висока научна ерудиция.

4. АЛБАНАЦ (?)

Офицер в Австрийската и по-късно в руската армия. Той е от сръбски или хърватски произход. От средата на 1720-те години е на руска служба с главната задача да довежда южни славяни за заселването на южна Украйна и южна Русия, за образуването на "граничен кордон" срещу татарите и турските домогвания.

5. АЛИ ПАША, МЕХМЕД АМИН (1815–1871)

Известен и много способен държавник в Отоманската империя.Бил е прогресивен и реформатор. Извънредно много способен като дипломат и администратор. Бил е велик везир четири пъти, от 1855 до 1871 година. Бил е министър на външните работи няколко пъти. На него ние, българите,

трябва да изказваме благодарности, понеже той поддържа българската страна в спора с Патриаршията по Църковния въпрос.

6. АТАНАСОВИЧ, ГЕОРГИ, доктор (1821–1892)

Професор по медицина, министър след Освобождението, един от основателите на Добродетелната дружина. Роден в Свищов. Образован в Париж. Преподавател по медицина в Букурещкия университет. Допринася извънредно много за образованието на български студенти в чужбина. Консервативно политически настроен и действащ. Той е първият министър на Образованието след Освобождението.

7. БАГРАТИОН, ПЕТР ИВАНОВИЧ (1765–1812)

Извънредно способен руски генерал от пехотата. Роден във военна фамилия от княжески произход – грузинец по народност. Той е пръв помощник на най-известните руски военачалници Суворов и Кутузов. Воювал е в Кавказ, Италия, Швейцария и на Балканите, също така срещу Наполеон във войната в 1812 година. Смъртно ранен в битката при Бородино, 7.IX., умира на 24.IX.

8. БЕСТЮЖЕВ-РЮМИН, МИХАИЛ ПЕТРОВИЧ, Граф (1688–1760)

Руски дипломат, пълномощен министър в много европейски столици. От ранна възраст се образова на Запад. Неговите постижения са значителни, получава много награди и признания. Неговият брат, Алексей, заема много по-високи и отговорни длъжности – пръв помощник-съветник, и пръв министър при императриците Елисавета и Екатерина Велика. Дипломат от 1717 г., а императорски съветник и министър от 1740 до 1766 година.

9. БОЗВЕЛИ, НЕОФИТ ХИЛЕНДАРСКИ (1785–1848)

Най-първи черковник, припознат като водач в националната борба за независима българска църква. Роден в Котел. Първоначалното му образование е в килийно училище, а след това в няколко гръцки училища. Паисиевата История и Софроний Врачански (също котленец) са му били добре познати. Приема църковните одежди на 17-годишна възраст. Учителства в Северна България. Пише книги – учебници и други от смесено литературно-политическо-полемическо естество. Става много известен с неговото крайно упорито и смело поведение срещу фанариотите. Умира като национален мъченик в заточение.

10. БОТЕВ, ХРИСТО ПЕТКОВ (1848–1876)

За Ботев много се знае, наистина много повече от който и да бил друг възрожденец. На него единствения се отдава прозвището "гений". Аз напълно се съгласявам, че в него са вродени генетични сили на гений – най-вече в поезията му. Той е революционер, но не гений по революционните дела. В това отношение неговата самоотверженост е знаменита, и до ден днешен празнувана. От хората, които лично са го познавали, от неговите съмишленици революционери, от неговите оживели четници научаваме, че освен литературните му способности и други добри качества, той също е бил: "нетърпелив", "избухлив", "амбициозен", "завистлив", "недоверчив", "съмняващ се" в искреността на другите хора; освен това е бил "не добре организиран в своите действия", "не работлив" и т.н. От тези показания научаваме, че той е бил в "карба" и "силни пререкания" с Л. Каравелов. Защо? Защото Ботев е искал да бъде припознат и на първо място – мястото на Каравелов. Стефан Стамболов, бъдещият министър-председател на България, е бил доста близък на Ботев. За отношенията Ботев-Каравелов Стамболов казва:

"Ботев имаше буен, избухлив темперамент и беше несдържан и в главах, и в целях. Той обичаше да настоява на своето, искаше да му се подчиняват, беше честолюбив и искаше да свали Л. Каравелов от пиедестала му, за да му заеме мястото. И сега, ако той бе останал жив, той би се борил за политическа кариера, за това – да бъде водач на партия или министър, или обратно – безграничната му крайност би го завела на бесилката." (Думите на Стамболов са от Ив. П.Церов, Спомени и бележки, кн.2, Варна,1935. Също от Ал. Бурмов, Христо Ботев през погледа на съвременниците си , София, 1945 г.)

11. БУРМОВ, ТОДОР СТОЯНОВ (1834-1906)

Първокласен възрожденец, но второстепенно известен. Роден в село Нова махала, близо да Габрово. Висше образование получава в Киев. Учителства в Габрово. Той е, аз мисля, най-способният публицист през Възраждането. Редактира **Български книжици, Съветник, Време, Български глас** и **Витоша**. Взема дейно участие в църковната борба. Написва и публикува извънредно ценната книга – Българо-гръцката църковна разпра, 630 стр., изд. Св. Синод, София, 1902.

Бурмов е първият министър-председател на България след Освобождението.

12. ВАШЕНКО (?)

Руски консул в Сливен от началото на 1830 година до 1839 година. Сливенци не го одобряват и той е преместен в Белград.

13. ГЕОРГИЕВ, ХРИСТО НЕДЕВ (1824–1872)

Богат търговец и банкер в Румъния. Основател на Добродетелната дружинка и Партията на старите. Политически много активен в консервативно направление. Роден в Карлово, още като младеж заминава в Румъния, където с по-стария си брат, Евлогий (1819-1897), установяват международни търговски къщи, банка и други търговски предприятия. Братя Георгиеви подаряват 8 000 000 златни пари за основаването на Софийския университет.

14. ГЕРОВ, НАЙДЕН (1823–1900)

Писател, езиковед, на дипломатическа руска служба в България – консул в Пловдив. Роден в Копривщица в многодетно семейство. Баща му е учител. Завършва гимназия в Одеса и висше образование в Новорусийския университет. Първото напълно българско училище е открито от Найден "граматик", това училище по-после е първата в Пловдив българска гимназия. От 1857 до 1877 г. той е руски консул в Пловдив. Неговата работа на този пост е неописуемо голяма по размер и ценна по качество. Неговият принос към Възраждането е извънредно голям – първокачествен. След Освобождението той се занимава изключително с филологически и езиковедски проучвания и литературни писания,неговото "производство" е ОГРОМНО. Ив. Вазов казва: "Аз облажавам Геров за тоя му колосален труд!"

15. ГОРЧАКОВ, АЛЕКСАНДЪР, Княз (1798–1887)

Един от най-известните руски дипломати, министър на външните работи и канцлер по времето на Александър II (1855–1881). Постиженията на Горчаков са многобройни и всестранни. Оценен е от негови колеги и историци като "трудно разбираем", със задни дипломатически мисли и планове, а също така и "много суетен". Неговият принос към Санстефанския мирен договор е извънредно голям.

16. ДЕРЖАВИН, НИКОЛАЙ СЕВАСТИЯНОВИЧ (1877–1953)

Руски, съветски историк, филолог-славист, академик на историческите науки. Много от неговите научни писания и изследвания се отнасят към българската история и литература. От значение за тази книга е неговото изследване: Болгарския колонии в России, сборник, БАН, кн.XXIX, 1914 г.

При Державин са се учили няколко от по-добрите български историци, да спомена само един – Николай Тодоров, дългогодишен директор на Института по Балканистика в София, а също и пълномощен министър в Атина. (С Тодоров се запознах в САЩ през 1966 г.)

17. ДИБИЧ, ИВАН ИВАНОВИЧ, Граф (1785–1831)

Руски генерал-маршал с голяма известност.Той е от немски произход, роден в немски територии – Diebitsch, Hans Karl Anton Friedrich, von. Родно място е Гросслейппе, Силезия. След военно образование в Берлин той постъпва на руска служба в 1801 година. Във войните показва блестящи постижения. Александър I го произвежда генерал-лейтенант, а Дибич е само 28-годишен. Наскоро става военен и дипломатически съветник на императора, детронацията на Наполеон е резултат на изкусното умение и съвети на Дибич. По-късно в Руско-турската война (1828-29 г.) той е произведен от Николай I в чин пълен генерал-маршал с титлата Забалкански. Дибич потушава Полското въстание в 1831 година. Умира от холера на 10.VI.1831 година.

18. ЕКЗАРХ, АЛЕКСАНДЪР СТОИЛОВИЧ (1810–1891)

Публицист и политически активист през Възраждането. Роден в Стара Загора. Образова се в родния си град, Букурещ, Будапеща и Париж. Работи в Отоманската легация в Париж. Редактор е на **Цариградски вестник** за около десет години. Получава подкрепа от руското правителство за да поддържа във вестника си "линия на съглашение и отстъпки" по църковния въпрос. Той е бил винаги в полезна връзка със западноевропейските дипломати. След освобождението служи на високи държавни постове.

19. ЖИНЗИФОВ, РАЙКО (1839–1877)

Активен славофил, навярно най-активният от всички други възрожденци. Трудолюбив поет, преводач и публицист. Роден във Велес и кръстен от баща му – Ксенофон, това гръцко име той сменя по-късно с Райко. От 16-годишна възраст е помощник-учител на Димитър Миладинов в Прилеп, година по-късно той е първи учител в Кукуш, образован в гръцки училища, но преподава само на български. На 19-годишна възраст е в Московския университет, завършва университета с научна титла – доктор кандидат по филологически науки. Превежда от руски, чешки, украински и др. на български – най-вече Шевченко. Сътрудничи в много руски списания и вестници. Неговата поезия е високопатриотична, подобна на Славейков и Чинтулов.

20. ЗАМБИН, ИВАН (?–1807)

Един от двамата "български представители в Русия". Роден във Враца. Прекарва три години в Петроград, 1804-1807 г., да обяснява положението на българите, да търси помощ за освобождение. Поддържал е връзки с по-висши държавни хора. Неговата мисия се насърчава от кърджалийските злодействия и от Първото сръбско въстание от 1803 година. Вторият представител е Атанас Ненкович от Тетевен. Той проповядва "българите да приемат руско поданство, за да се спасят от робството".

21. ИГНАТИЕВ, НИКОЛАЙ ПАВЛОВИЧ, Граф (1832–1908)

Генерал, дипломат с високи постижения. Руски пълномощен министър в Цариград от 1864 до 1878 година. Роден в Петербург. Получава военно образование. Дипломатическа кариера започва в Лондон като военен аташе, 1856 г. Неговата кариера е свързана с руските завоевания в централна Азия и в Далечния Изток. Негово дело е договорът на Пекинг, ноември 1860 г. По този договор Русия получава грамадна територия на ляво от р. Амур до р. Усури и Пасифическия океан – Русия става Пасифическа сила. Неговата мисия на Балканите – за руско присъствие и излаз на Средиземно море – остава неуспешна.

22. ЙОНИН, ВЛАДИМИР СЕМЬОНОВИЧ (?)

Генерал. Много известен и най-активен панславист. Дипломатически агент на Балканите, служи много години като генерален-консул, активен деец в Славянските благотворителни комитети в Москва и Петербург. Явява се и като организатор на Българския централен благотворителен комитет в Букурещ в самото начало на Освободителната война.

23. КАРАВЕЛОВ, ЛЮБЕН СТОЙЧЕВ (1834–1879)

Един от най-известните и най-способните възрожденци. Писател, публицист, фолклорист, революционер. Революционер, но не до края на живота си, в началото на 70-те години почва да се изменя и се оттегля към "солидно народно образование" вместо несполучливи революционни действия. Роден в Копривщица. Баща му е търговец и бирник – събирач и изкупвач на данъци. Каравелов се образова добре в Копривщица, Пловдив и в Московския университет. В Москва поддържа солидни връзки със славянофилите, а и с някои известни революционери. Доста е писано за него. (Моите бележки не са нужни тук) Но нека да покажа накратко мненията на трима от неговите съвременници.

От Стефан С. Бобчевич (1853-1946, от Елена. Най-големият публи-

цист. Правист от Московския университет. Министър на просветата 1911-1913 г. Професор): "В 1876 година Любен още живееше в румънската столица, но беше като, че ли поставен под карантина от страна на местната българска революционна младеж, не му прощаваха неговото оттегляне от водачеството и революционното направление, за да ги замести с мирното си и скромно научно-книжовно занятие около **Знание** и други учебни книжици...

В началото на 1877 година се срещнах с Каравелова, "уморен, но не отчаян... висок, малко приведен, с черна и рунтава коса, дълга брада, черни искрящи очи, всякога пълни с ирония и присмех, открито и широко чело на тъжното му лице". (По това време Каравелов е имал туберкулоза в напреднало ниво. Моя бележка.)

"...Но това, което удряше в очи, беше нервният му разговор. Когато говореше, той прибягваше до шеги, в които внасяше немалко злъчен сарказъм и даже обидни думи". От най-важно значение е "простотата и непринудеността, които се излъчваха от неговия размах при беседата му".

От Иван Касабов, от Лесковец. Революционер, член на БЦРК, сътрудник на Раковски и Каравелов. Противник на русофилите.

Каравелов обещава на Касабов, че ще поддържа и работи за революционното дело, но Касабов пише: "Но като гледах от действията му и перото му, разбрах, че Каравелов не е в духа си революционен човек, но той беше роден строг литературен мъж, а особено превъзходен новелист. Затова той се занимаваше повече с чисто литературни действия..."

"Ботев беше се прилепил в началото при Каравелов, но по какви причини, не знам, те се бяха скарали и раздвоили един от другиго. Така също и Васил Левски, Дякона, както го наричахме, тоже беше се прилепил при Каравелова, но и с него се беше скарал Каравелов."

От Стефан Стамболов (1845-1895) бъдещия министър-председател.

В сравнение с Ботев "Напротив, Любен бе човек сравнително умерен, разсъдлив, тактичен, широк в помисли... Той сдържан като мъдрец предпочете да се оттегли от политическото поле и да се предаде на чисто писателска работа, към която имаше и голяма склонност, защото бе човек на ревностен литературен труд.

... Ако Любен беше жив, той и днес навярно щеше да си остане човек на перото, както го направи и във време на Освободителната Руско-турска война и окупацията, когато и куцо и сляпо у нас ламтеше за чиновническо място."

24. КЛАУС, АЛЕКСАНДР АВГУСТИНОВИЧ (?)

Един от най-способните руски статистици-историци в средата на

XIX век. Допринася много по изучаването на земленте проблеми в Русия. Служи в администрацията на чуждите колонии в Русия, написва най-ценната студия **Наши колонии.Опити и материали по историй и статистики иностранной колонизации в России**. Петербург, 1869 г., 556 стр.

25. КНЯЖЕВСКИ, ЗАХАРИ КУРТОВИЧ (1810–1877)

Учител. Възрожденски деец по образованието. На руска дипломатическа служба. Роден в Стара Загора. От 1839 до 1845 година включително живее в Русия. Там освен за неговото образование, той усилено се грижи за уредбата на българи да се образоват, също така за превеждането на руски книги в България. От 1863 година работи в руското консулство в Русе.

26. КРИЖАНИЧ, ЮРИ (1618–1683)

Първоначалният проповедник-предтеча на панславизма. Хърватин, католически свещеник, с литературни и исторически познания и писател в това направление. Той предлага идеята за обединение на всички славяни под духовното крило на папата и политическото управление на руския цар. Посещава Москва два пъти, в 1647 и 1659 година, за да търси съгласието на руските управници за неговата идея. Вместо одобрение той получава заточение в Сибир от 1661 до 1676 година. Пише относно руска история, икономически въпроси и езикознание. Умира във Виена.

27. КРЪСТЕВИЧ, ГАВРИЛ БАЕВ (1820–1898)

Адвокат, писател по обществени и политически въпроси, турски държавен служител с голяма прозорливост и мъдрост. Роден в Котел в богато семейство. Образование получава в най-добрите български и гръцки училища, а висше образование по право от Сорбоната в Париж. Служи във Високия отомански съд, съветник на няколко от великите везири и на султана. След освобождението е губернатор на Източна Румелия. Солиден принос прави при църковната борба, до най-голяма степен Фермана за Екзархията и най-вече член X са негово дело. Писал е много есета, а и книгата **История българска**. (Цариград, в печатницата на в. **Македония**, том I, 616 стр., 1869 г.)

Негов покровител е бил Алеко Богориди, (1823–1910) също котленец, на най-високи отомански служби – съветник на султана и пр.

28. КУТУЗОВ, МИХАИЛ ИЛАРИОНОВИЧ (1745–1813)

Най-известният руски генерал-маршал, "спасител на Москва", "победител на Наполеон". Роден в Петербург във военна фамилия, завършва во-

енна академия, също така преподавател във военно училище. Служил е при Суворов в Кримската област. Воюва срещу Турция във всички войни от 1768 до 1812 година. Освен отличен военен стратег, той като човек е бил извънредно добър, състрадателен, това качество показва към българите във войната 1811-12 година.

29. ЛОБАНОВ-РОСТОВСКИ, АЛЕКСЕЙ БОРИСОВИЧ (1824–1896)

Способен руски дипломат. Двадесетгодишен започва дипломатическата си кариера. Пълномощен министър в Цариград, 1859-63 г. и отново в 1878-79 година. В Лондон 1879-82 г., във Виена 1882-95 г. Служи в Берлин и Париж. Изследовател е бил на исторически материали от XVIII и XIX век. Пише няколко ценни исторически трудове.

30. МАКАРИОПОЛСКИ, ИЛАРИОН (1812–1875)

Черковник – Митрополит Търновски. С Бозвели е заедно припознат като водач на Църковната борба. Те двамата са най-първите и най-добре познатите борци – страдалци, заточеници, "народни мъченици". Роден в Елена, образован в български килийни, а също така и в гръцки църковни и светски училища. Става черковник на 19-годишна възраст.

31. МАМАРЧЕВ, ГЕОРГИ СТОЙКОВ (1786–1846)

Бунтовник, революционер, капитан в руската армия във войната 1828-29 година, също така и във войната от 1806-12 г. Родом от Котел, вуйчо по майчина линия на Г. Раковски. Както на Раковски, така и на Мамарчев родителите са заможни търговци и обществени деятели. Мамарчев планува "всенародно въстание" в края на войната, 1829 г. Командващият руски генерал Дибич го арестува, руското гражданство му е отнето. След следствия и краткотрайни затвори турското правителство го изпраща на заточение на остров Самос, където умира.

32. МИЛАДИНОВ, КОНСТАНТИН (1830–1862)

Учител, фолклорист, поет, активен възрожденец. Роден в гр. Струга, едно от осемте деца на грънчаря Христо. Службата в църквите в Струга и Охрид е на гръцки, това възмущава грънчаря Христо: "Што мурафет, шчо файда от то, когда не разумем нишчо". Миладиновите синове се учат в български и гръцки училища в Янина и Атина, а след това и в Русия. Двамата братя (Димитър е по-старият 1810–1862) са славянофили, но още повече възрожденци-националисти, отлични фолклористи. Техните книжовни и учителски деятелности ги противопоставят на гръцкия национализъм, на фанариотите. Наклеветени "от подлите гърци", че са "руски агенти", тур-

ските власти ги арестуват – Константин на 16.II.61 г., а Димитър през юли с.г. Карцерират ги в Цариград, където и двамата умират година по-късно. Дали отровени от гръцки служители, или от тиф, спори се дълго време. (Преди 40 години срещнах в Янина един албанец, Юмер, политически емигрант, родом от Струга. Той знаеше за "Миладиновото домочадие". От него получих един съвет – от една албанска поговорка на македонски: "Брачо, да те не факя гръчки молив и турска пушка". Наистина – да!)

33. НОВИКОВ, ЕВТИМИЙ ПЕТРОВИЧ (1826–?)

Руски дипломат, писател по философски науки. Получава висше образование по славянска филология в Московския университет. От 1849-1882 година публикува научни филологически трудове. Първи секретар на руското посолство в Цариград преди 1865 година, а и пълномощен министър за кратко време. Посланик в Атина, 1865-70 г. Отново в Цариград през 1880-те години.

34. ПАИСИЙ ПЛОВДИВСКИ (1810-1872)

Митрополит на Пловдив. От гръцко-албански произход. Родом от Янина, северозападна Гърция. Той бе един от водещите църковни хора, който застава в защита на българската страна по църковния въпрос. Поради тази причина той прекарва много години в заточение в азиатските територии. Освободен в 1872 година, той е включен в състава на Екзархийския висш съвет.

35. ПАЛАЦКИ, ФРАНТИШЕК (1798–1876)

Чешки политически водач, историк, писател. Роден в заможно земеделско семейство в североизточна Моравия. Става върл, извънредно способен националист, най-известният изразител на чешката нация между 1848-1876 година. Пише няколко ценни исторически трудове, които изразяват месианството на чешкия национализъм.

36. ПОГОДИН, МИХАИЛ ПЕТРОВИЧ (1800–1857)

Историк, професор, публицист, панславист от първостепенна стойност и политическа важност. Роден в Москва. Завършва Московския университет и е преподавател в същия от 25-годишна възраст. Написва исторически трудове предимно от политическо естество и много статии във вестници и списания – пропагандирайки панславизма. Заема няколко важни обществени и държавни поста. Поддържа връзка с български студенти в Москва.

37. РАКОВСКИ, ГЕОРГИ СТОЙКОВ (1821–1867)

Роден в Котел в заможно търговско семейство. (Първоначално, оригиналното му име е Съби Стойков Попович, името Георги сам взема от вуйчо си Г. Мамарчев, Раковски, идва от махалата по-късно село Раковица, недалеч от Котел). За Раковски извънредно много е писано от различни историци. Определен е като "най-способен водач" на "българското национално възраждане". Неговото образование е солидно и продължително. В Котел, град с 6 000 жители, има пет училища, в които се изучават много предмети на български, гръцки, френски и турски, там е до 1833 г. По-късно е в Карлово при Райно Попович, 1834-5 навярно до 1837 г. (Райно Попович – най-известният, най-способният елинист в тези години). От 1838 година Раковски е в Цариград във "Високата академия" в Куручешме. Богороди и Кръстевич, негови съграждани, са намислили да го правят дипломат на висока служба при Портата. Но точно по него време той се среща с Бозвели и става върл националист и революционер. Неговите обширни действия, писания, публикации, проповеди са много и най-ценни. (Преди много години аз писах в чужбина за Раковски. Ето едно от моите определение за него: 1. Знае да говори и пише отлично на 5 езика; 2. Имал е 4 различни гражданства; 3. Живял е за по-продължително време в 3 държави; 4. Бори се ожесточено срещу 2 врага – турското робство и чуждите хетерии, панелинизма и панславизма; 5. Има една цел – свободна **независима** България). Съвременниците на Раковски, тези, които лично са го познавали и работили с него, го описват като – "много работлив", "постоянно обясняващ и разискващ идеи", "приятел на държавници и дипломати", "прозорлив, като никой друг човек – вижда бъдещето", "политически гений", "революционер от рождение" и т.н. Умира изтощен физически, но не отчаян, така както по-късно от същата болест, туберкулоза, си заминават млади хора като Каравелов, К. Миладинов, Жинзифов, Нешо Бончев и много, много други.

38. РИЕГЕР, ФРАНТИШЕК ЛАДИСЛАВ (1818–1903)

Чешки политически и културен водач, известен в Европа и високоспособен. Роден в Семили, Бохемия във фамилията на воденичар- мелничар. В революцията през 1848 година става известен като депутат в Крамериж парламент, става най-ефикасният чешки национален водач. Остава най-високото периодично издание "Народни листи". Допринася много за основаването на Народен театър и Национален университет. Одобрявал е Славянско културно сдружение и обединение на западните славяни.

39. СЕЛИМИНСКИ, ИВАН, д-р (1799–1867)

Възрожденец от висока класа, учител, писател, политически активист. Роден в Сливен в по-заможно семейство. Образован в най-добрите гръцки училища. Получава медицинско образование в Италия. Най-способният описател на преселението в Русия, 1830 и пр. Пише много и добре в полето на историята,философията и социологията (повечето на гръцки). Колонист във Влахия-Молдавия-Бесарабия. Неговите мемоари са много ценни.

40. СЛАВЕЙКОВ, ПЕТКО РАЧЕВ (1827–1895)

По мое мнение, един от десетте най-способни възрожденци. Славейков не е бил революционер или патриот пропагандист, но той е бил за всички българи – най-добрият вестникар, учител, писател, фолклорист, "добросърдечен човек", който отдава помощ на нуждаещите се негови ученици. Роден в Търново в занаятчийско семейство. Не получава формално и дълго образование, но на 16-годишна възраст става учител – това е природно надарен човек. Постиженията на Славейков са огромни: издава вестници, събира пословици и гатанки – фолклор, приготвя речници, превежда библията от гръцки на български и т.н. Неговото трудолюбие, описано от синовете му, е "фантастично", "не спи и не яде докато не свърши всичко". А неговите ученици в Трявна, Стара Загора и други места казват, че когато те са били гладни – "той харчеше неговите последни пари за нас". Съветът на Славейков към всички, а най-вече към неговите млади ученици, винаги е бил: "Момчета не чакайте идеите – работете и се учете". След освобождението на няколко пъти той е бил министър и в Народното събрание, но неговите сили са във фолклора, речниците, книгите.

41. СОФРОНИЙ ВРАЧАНСКИ (1739–1813)

Владика, учител, писател, прави два преписа на Паисиевата история (1765, 1781). Роден в Котел, високо образован в гръцки училища. Учител за 25 години. Събира, организира и превежда няколко дидактически поучителни учителски книги. Освен тези той пише няколко негови произведения. Преследван и страдащ все пак Врачански става владика. След това е на север от Дунава до неговата смърт в 1813 година. Там проявява усилена политическа дейност за българските преселници. Поддържа връзки с руски генерали и дипломати.

42. СТАМБОЛСКИ, ХРИСТО ТАНЕВ, д-р (1843–1932)

Един от няколкото най-способни общественици в българската община в Цариград. Професор по медицина. Писател по обществени проблеми. Роден в Казанлък, син на високообразован търговец. Публикува научни медицински изследвания и учебници. Извънредно много заинтересован по Църковния въпрос и панславизма. Оставя за нас най-ценни мемоари от литературна и политическа-възрожденска гледна точка. След Освобождението е министър на здравеопазването. Заема и др. подобни длъжности. Неговият ценен принос е в мемоарите и историческите оценки, които представя.

43. СТРЕМОУХОВ, ПЕТР НИКОЛЕВИЧ (1823–1885)

Генерал. Висок служител в Министерството на външните работи. Той е от гръцки произход, датиран от 1462 година от Цариград. Консул в Рагуза от 1842 година (19-годишен). През 1861 г. е "началник" на преселението на българи в Нова Русия и Крим. Същата година става заместник-директор на Азиатския департамент и директор в 1864 година – много важна държавна дипломатическа длъжност, но често сменяваща се.

44. ТОШЕВ, ДИМИТРАКИ (?–1827)

Роден във Видин. Чорбаджия във Враца, по наследство. Става много известен и "опасен" за съпротивата му срещу гръцките владици по църковните данъци. Него го е "факял гръцки молив" – наклеветен, опорочен, неговата съдба е определена, в 1827 година той е посечен – умъртвен, забележете – не че е против гръцките владици, но че е построил кула, по-висока отколкото е разрешена.

45. ЦАНКОВ, ДРАГАН КИРЯКОВ (1828–1911)

Учител, журналист. Политически деец от важно значение. Роден в богато семейство в Свищов. Образован в български, гръцки, руски и западноевропейски училища. Учителства в Цариград и Русе. Редактор е на униатския вестник **България**. След Априлското въстание той е в делегацията (от двама хора – Цанков, Бурмов), която посещава всички по-важни и по-видни европейски държавници, включително Бисмарк и Александър II. След Освобождението е в Народното събрание, държи министерски постове, включително министър-председател – водач на Либералната партия.

46. ХОРВАТ (Хорват – Откуртич) ИВАН (?–1780)

Генерал. Славянин от австрийските територии. От 1747 е на руска служба да организира преселение на западни и южни славяни в Украйна, Южна Русия. Работи независимо от други местни управници, има големи привилегии, отговорен е само пред Сената в Петроград. За "злоупотреба на пари" правата са му отнети през 1763 г. и е заточен доживотно във Вологда.

46. ЧОМАКОВ, СТОЯН ИВАНОВ, д-р (1819–1893)

Известен и високо ценен водач на радикалното крило – за максимална победа в Църковната борба, с Макариополски постиженията им са огромни. Роден в заможно семейство в Копривщица. Образован в български и гръцки училища, висше медицинско образование получава в Пиза, Флоренция и Париж. От 1861 до 1877 година е представител на Пловдивската епархия в Цариград – по Църковния въпрос. След Освобождението заема високи постове, включително министър на просветата.

48. ШАФАРИК, ПАВЕЛ ЙОСИФ (1795-1861)

Най-способен филолог и етнограф. Роден в Словения.Има извънреден принос в Чехословашкото възраждане. Пише много научни трудове в областта на славянски езици и литература. Неговото научно изследване – **Славянские Старожитности** е основата на славянски проучвания.

БИБЛИОГРАФИЯ

Посочените възрожденски вестници в предисловието са най-важната част от библиографията.

Анотации на книгите и архивните материали не се показват тук. С изключение на три книги, всички други тук показани са употребени в дисертацията за тяхната документална стойност, а също така всички архивни материали и всички други писания и проучвания са употребени заради тяхнага документална стойност.

Самата оригинална библиография е огромна – много пъти по-голяма от самата дисертация – по голяма от тая малка книга.

По предложение на рецензента, проф. Дойнов, и издателството "Абагар" представям кратка неанотирана библиография от издания до 1971 година. До тогава библиографичната работа бе завършена.

Арнаудов, Михаил Петров. Сепимински: живот, дело, идеи, 1799–1867. София: БАН, 1938 г. 599 с.

Арнаудов, Михаил Петров, ред. Съчинения на Раковски. София, Университетска библиотека, 1922 г., 751 с.

Барјактарович, Мирко. "Судбина Одселјениа Сръба и Икрајнни", Зборник САНЧ, Нова серия кн. I, Етнографски институт, кн. 5.

Българска академия на науките. Архив на Г. С. Раковски:

А. Том I - Писма и ръкописи на Раковски. БАН, Институт за българска литература, София, 1952 г., 642 с.

Б. Том II - Писма до Раковски, 1841–1860. БАН, Институт за българска история, София, 1957 г., 915 с.

В. Том III - Писма до Раковски, 1861. БАН, Институт за история, София, 1966 г., 962 с.

Г. Том IV - Писма до Раковски, 1862–1867. БАН. Институт за история, София 1969, 474 с.

Българска академия на науките, Институт за история. Българската история в трудовете на европейските учени. София: БАН, 1970, 470 с.

Българска академия на науките, Институт за история. Георги Стойков Раковски, възгледи, дейност и живот. София: БАН, 1964-68, Том I, 440 стр., Том II - Документални материали, 527 с.

Българска академия на науките, Институт за История. История на България в два тома. София: Наука и изкуство, 1954-55. Том I, 560 с., Том II, 1064 с.

Българска академия на науките, Институт за литература. Райко Жинзифов, Публицистика. София: БАН, 1964, Том I 389 с., Том II 346 с.

Быков, Петр В. ред. Полное собрание сочинений Ф. И. Тютчева, Петроград: А. Ф. Маркс, 1913, 468 с.

Velicni, Constantin N. (Велики, Константин Н.) "Emigratea Bulgarior in Tera Romuneska in Timpul Rasboului Russoturc din 1806–1812." Romano-Slavika, VIII (1963) стр. 27–58.

Велики, Константин Н. Браилските бунтове, 1841-1843. София: БАН, 1968, 332 с.

Велики, Константин Н. "Изселването от Карнобат във Влашко през 1830 г." Известия на Института за История, том 16–17 (1966), стр. 453–466.

Вичев, Жендо. Летопис. В Киров, Г. "Летописът на Женда Вичов от Котел". Сборник за народни умотворения и книжнина, XII (1895) стр. 359-378.

Георгиев, И. П. "Материали по църковната борба. Архива на Неофита Бозвели", стр. 1–82, в Сборник на Българската академия на науките, кн. XIV, клон историко-филологичен, 9, 1921.

БАН, кн. XIV, клон историко-филологичен и философско обществен, 9, 1921 г.

История Молдавии. Документи и материали. Кишинев, 1958 г.

Из Архивата на Найден Геров. Писма, документи и материали за възраждането на българския народ. Кн. I Авераки-Лобанов, кн. II. Маниолу-Янкулов. София: БАН, 1911–1914, Том I – 1047 стр., том II – 1022 стр.

Кирил, Патриарх Български. Граф Н. П. Игнатиев и българският църковен въпрос. Изследване и документи. София, Синодално издателство, 1958, 567 с.

Клаус, А. Наши колонии. Опыты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России. Петроград, типография В. Нуевалт, 1869, 455+101 с.

Конобеев, В. Д. "Русско-Болгарские отношения в 1806-1812 г.", стр. 194-292 в Сборник - Из истории руско-болгарских отношении; сборник статеи. Москва: Академия наук СССР, 1958, 295 с.

Конобеев, В. Д. и *Е. М. Шатохина.* "Из истории политических связей России с руководителями национально-освободительного движения Болгарии в 1806–1812 г." в Известия на Института за История, БАН, 20, (1968), стр. 343–387.

Косев, Димитър. Лекции по нова българска история София: Наука и изкуство, 1951, 328 с.

Краев. Въстания на българите. София, 1904.

Манко, Б. А. "Второто масово преселение на българите в Русия в прериода на Руско-турската война, 1828-1829 г." във Военноисторически сборник, 2 (1966)

Михов, Никола. Населението на Турция и България. София: БАН, 1967, Том 5 - 170 с.

Милетич, Любомир. "Повесть за падението на Цариград в 1453 година." Сборник за Народни умотворения, наука и книжнина, XII (1895) стр. 399-462.

Митев, Йоно. "Георги Раковски и емигрирането на българи в Русия през 1861 г." във Военноисторически сборник, 3 (1970) стр. 4-33.

Муравьов, Андрей Николаевич. Сношения России с востоком по делам церковным. Петроград.

Ников, Петър. Възраждане на българския народ. Църковнонационални борби и постижения. София: Наука и изкуство, 1971, 403 стр. Отпечатък от изданието, 1929 година.

Орешков, Павел. "Неколко документи за Пазвантоглу и Софрония Врачански. Сборник на Българската академия на науките, кн. III, клон историко-филологичен и философско обществен, 2 (1914) стр. 1-56.

Селимински, Иван. Библиотека Д-р Иван Селимински. София, Министерство Народно Просвещение 1904-1928, кн. I-IX.

Скальковский, А. А. История Новороссийскаго края.

Соборная грамота духовенства православной восточной церкви, утверждающая сан царя за великим князем Йоаном IV Васильевичем, 1561 года. Москва, Синодальная типография, 1850, 50 стр. Принц М. А. Оболенский редактор.

Соловьев, Сергей М. История России с древнейших времен. Москва: Соц. - Екон. Литературы, 1959-1965. 29 тома, в XIV.

Стамболски, Христо Танев. Автобиография, дневници и спомени на д-р Христо Танев Стамболски от Казанлък. София, Държавна печатница, 192.. Том I (1852-68) 442 стр. Том II (1868-77) 699 стр.

Стоянов, Маньо. "Начало на протестантската пропаганда в България. Известия на Института за история, 14-15 (1964-65) стр. 45-67.

Тонев, Велко. "Документ за положението на населението в североизточна България в средата на XIX в. Известия на Държавните архиви, 19 (1970), стр. 188-203.

Цветкова, Бистра. "Турски документи за въстаническото движение в Поморавието през 1841 г." Известия на Държавните архиви, 14 (1967) стр. 220-239.

ДЯДО ИВАН – МИТ ИЛИ ДЕЙСТВИТЕЛНОСТ
Рецензия от проф. д.и.н. Стефан Дойнов

Трудът на Асен Димов представлява едно оригинално както по съдържание, така и по структура съчинение върху твърде изследвана тема в новата българска история – официалното българско отношение към Русия и нейната политика по българския въпрос. Казвам "официалното", защото както сам авторът признава, за широките народни низини отношението към империята на двуглавия орел е натоварено с подчертано сантиментално съдържание. За обикновения български селянин, занаятчия, дребен търговец и за цялата градска беднота Русия, или Дядо Иван, наречен така заради първия удар над мюсюлманите от цар Иван Грозни, винаги си остава месия, единствената надежда за освобождение от игото на агаряните.

Не така стоят нещата, според Димов, когато историческите извори се анализират по-задълбочено и колкото е възможно по-обективно. Консултирал огромен кръг материали от възрожденската ни периодика, използвал като сериозно историческо градиво важни моменти от политическата идеология на С. Врачански, Г. С. Раковски, Л. Каравелов, Хр. Ботев и десетки още възрожденски политици и общественици, той стига до важни заключения, които разколебават чувствително застинали вече в науката гледища по въпроса за Русия и нейната освободителна мисия. Нека добавя и това, че наред с посочените исторически извори, авторът използва редица документи, съставени през XIX в. в руски, турски, английски, румънски, гръцки, немски, сръбски, френски и други дипломатически канцеларии и независими организации. А това обстоятелство несъмнено придава на труда му характер на солидност и отсъствието на каквато и да е предубеденост.

Така, извършил една дългогодишна издирвателска работа, запознал се с достиженията на историографията по интересуващите го въпроси, авторът пише първоначалния вариант на английски език, нещо, което се усеща в стила на настоящата книга. Разбира се, този факт не е попречил ни най-малко на разискваната историческа материя, на нейната хронология и съдържание. А най-общо то е вместено в три отделни глави, имащи за предмет на изследване българските преселнически движения в Южна Русия, ролята на руската дипломация в борбите за църковнонационално ос-

вобождение и влиянието на руския панславизъм върху политическото и духовното развитие на българския народ преди всичко през третия възрожденски период – времето на Кримската война до Освобождението на България през 1877–1878 г.

Макар и писана в подчертано научнопопулярен стил, монографичната творба звучи доста сериозно и убедително. Още първата глава, в която се разглежда този жесток удар на масови преселвания от българските земи в Русия през Възраждането, Димов е подирил причините не само в тежкото положение на българите (както това предимно е ставало досега), а преди всичко в руската политика. Убедително звучат приведените многобройни примери, че в случаите на масови бягства (в книгата е проучено подробно последното масово преселване - т. нар. Видинско преселение) Русия се ръководи единствено от своите егоистични интереси.

В тази част на работата обстойно са изследвани десетки статии, донесения, изказвания и други материали на най-видните български възрожденци, публикувани по страниците на вестниците "Дунавски лебед", "Българска дневница", "Дунавска зора", "Македония", "Отечество", "Право", "Стара планина", сп. "Български книжици" и др. С особено внимание авторът се насочва към мислите и делата на Г. С. Раковски, Л. Каравелов, Хр. Ботев, Д. Мутев, Д. Войников, Др. Цанков и много други. *С ръка на сърцето признавам, че няма друго съчинение в българската историопис, като настоящото, в което така подробно, така правдиво и същевременно научно обосновано да се разкриват причините и самият акт на преселването в Южна Русия.* В същото време авторът съвсем открито защитава (солидаризирайки се с възрожденските дейци и техните печатни издания), че откъсването на живи части от българската нация, в момент на нейното формиране и консолидиране, може да се определи без някакви уговорки като престъпно. Колкото и силно да звучат подобни квалификации, трябва да признаем, че те стоят в пълна хармония с историческата истина.

Следва да се съгласим и с едно друго, ново за науката твърдение: никога преди, както през 1862–1863 г., турското правителство и лично султанът не са се отнасяли така загрижено и великодушно към своите поданици, които, стъписани от лошата организация и суровата руска зима се завръщат по родните си места. И тук не става дума за огромните средства по изхранването и транспортирането на заблудените християни, а преди всичко за помощите при установяването в старите си (и нови) поселения. Подобно поведение изглежда още по-хуманно на фона на руското съгласие да

размени (Раковски пише да "трампи") хиляди татарски семейства с измамените българи.

Съществен принос прави А. Димов и с новата постановка на проблема с движението за независима българска църква. Разбира се, че този въпрос не е нов за науката, нито пък са нови преките сблъсъци на българските църковни дейци с фанариотите. Новото тук съзираме в детайлното проучване на руската политика по този въпрос, неблагоприятното отношение на руския Свети синод към българските искания, както и конкретните стъпки на руския посланик генерал Н. П. Игнатиев. С особена вещина е разкрита не задкулисната, а явната руска позиция относно чл. 10 от Фермана за независима българска църква, според който областите, в които преобладават българите, да се включат в българския църковен диоцез. Тези моменти от епичната църковна борба са разкрити с нови исторически извори, с откритие личен сблъсък на граф Игнатиев с такива духовни водачи като д-р Ст. Чомаков, П. Р. Славейков, Г. Кръстевич и др. Намерено е и точното място в размаха на движението както на Г. С. Раковски, така и на Л. Каравелов, Хр. Ботев и други народни дейци. По този начин А. Димов нанася още един щрих към направеното вече заключение, че движението за независима българска църква макар и религиозно по форма, по своето съдържание е подчертано националнополитическо.

С огромно любопитство прочетох и страниците, посветени на руския панславизъм и неговото отражение в освободителните борби през Възраждането – нещо, което дълго време бе едва ли не табу за българската история. Интереси, подкрепени с обилна фактология, са аналогиите, направени между панславизма и славянофилството, от една страна, и панславизма и пантефтонизма, от друга страна – нещо, което не е правено досега в съвременната историопис. И все пак най-съществената сполука в тази част на изследването, с оглед на руската политика, е налагането на руски език в чисто български училища в южноруските колонии, където самото руско правителство бе въдворило стотици хиляди българи. Тази открита денационализаторска политика, сравнявана с търпимостта на султанското правителство към българското възрожденско училище, още веднъж очевидно налага ревизия към романтичното превъзнасяне на Дядо Иван и неговите "огромни заслуги" към българското просветно движение. Нека към всичко това добавя обаче, че авторът не се е подвоумил нито за миг да посочи и руската подкрепа, но не винаги и навсякъде, а там, където я има.

Настоящият труд изследва неглижирани или въобще превратно обясняванни важни проблеми от българската история, в това число и ролята на Русия в размаха на българската национална буржоазнодемократична революция. Освен че придвижва изучаването на важни страни от историята на Българското възраждане, тази книга ще събуди нов интерес към превратно обясняваните събития от миналото на нашия народ.

проф. д.и.н. С. Дойнов

Съдържание

Предговор 5

Предисловие 7
I. Част първа - Обяснения относно тази книга. 7
II. Част втора - Възрожденските вестници 8

Увод 16

Глава първа
Преселението на българите в Русия, 1861-1862 г. 21

Глава втора
Русия и Българския църковен въпрос 83

Глава трета
Панславизмът и българите 133

Заключение 199

Кратки биографични бележки за исторически личности,
споменати в книгата 202

Библиография 216

Рецензия от проф. д.и.н. Стефан Дойнов 219

Асен Димов
ДЯДО ИВАН

Редактор *Иван Петров*
Компютърен дизайн на корицата *Борислав Ангелов*
Коректор *Златина Бончева*
Предпечатна подготовка *Елена Тонкова*

Формат 70/100/16
Печатни коли 14
ISBN 954-427-548-7
Цена 5 лв.

Печат "Абагар" АД, Велико Търново
Издателство "Абагар", Велико Търново
бул. "Никола Габровски" 98
Главен редактор 062/64-78-14
Редактори 062/4-26-86
Отговорник продажби 062/4-27-79
e-mail:abagar@dir.bg